

บทที่ ๑

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ผ้าที่มนุษย์ใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มนั้น มีวิวัฒนาการขึ้นมาพร้อมกับประวัติศาสตร์ของมนุษยชาตินับตั้งแต่มนุษย์สมัยโบราณได้รู้จักนำใบไม้ เปลือกไม้ มาใช้ปกปิดร่างกาย จนกระทั่งได้รู้จักการทอผ้าใช้เป็นการสร้างสรรค์การแต่งกายให้มีความงดงาม สะดวก เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคม ผ้าเป็นหนึ่งในปัจจัยพื้นฐานการดำรงชีวิตของมนุษย์ เพื่อปกปิด ป้องกันความปลอดภัยแก่ร่างกาย เป็นส่วนหนึ่งในการควบคุมสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมแก่การดำรงชีวิต ตามสภาพภูมิอากาศ สภาพภูมิประเทศ และวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งมีความแตกต่างกันไปตามวิธีการและวัสดุที่ใช้ทอ มีเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละท้องถิ่น หรือแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ อีกทั้งยังบ่งบอกฐานะทางสังคมของผู้ที่ใช้ผ้านั้น รวมทั้งตำแหน่งและกำหนดชั้นวรรณะของผู้สวมใส่ โดยจากข้อมูลในประเทศไทยพบหลักฐานว่า สมัยก่อนประวัติศาสตร์เมื่อ ๓,๐๐๐ ปี คนรู้จักทอผ้าใช้แล้ว เพราะได้ค้นพบแฉดินเผาสำหรับปั่นเส้นด้าย เข็มเย็บผ้าทำด้วยกระดูกสัตว์ ที่บ้านเก่า อำเภอมือง จังหวัดกาญจนบุรี พบหินทุบเปลือกไม้ และพบเศษผ้าติดอยู่กับกำไลและขวานสำริด ที่บ้านเชียง อำเภอนองหาน จังหวัดอุดรธานี ตั้งแต่พุทธศักราช ๑,๐๐๐ เป็นต้นมา สมัยประวัติศาสตร์ได้รับวัฒนธรรมจากอินเดีย และมีการค้าขายติดต่อกับจีน เป็นสมัยทวารวดี สมัยศรีวิชัย และสมัยลพบุรี จากจดหมายเหตุของพ่อค้าและพระภิกษุชาวอินเดีย ชาวจีน เปอร์เซีย อาหรับ พบจารึกและศิลปกรรมที่แสดงหลักฐานว่ามีการซื้อผ้าจากประเทศอินเดียและจีนมาใช้พร้อมกับการใช้ผ้าทอพื้นเมืองของตนเอง (กรมศิลปากร. ๒๕๕๓ : ๔)

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นว่ามนุษย์โบราณรู้จักการนำวัสดุที่มีเส้นใยจากพืช มาขัดสานให้เป็นผืนผ้าขึ้นใช้งานตามความเหมาะสมในขณะนั้น และด้วยธรรมชาติของมนุษย์ที่ต้องการพัฒนาความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น อาจจะนำประสบการณ์ที่เคยสานเส้นใยเป็นผืนผ้ามาประยุกต์ เป็นการผลิตผืนผ้าแบบง่ายๆ เพื่อความอบอุ่นของร่างกาย เพราะจากการขุดค้นของนักโบราณคดี ได้พบเครื่องมือเครื่องใช้ที่แสดงถึงการผลิตผ้า เช่น หินทุบผ้า เปลือกไม้ แฉดินเผา และเข็มเย็บผ้าจากกระดูกสัตว์ซึ่งค้นพบที่ภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ส่วนหินทุบเปลือกไม้ที่ถูกค้นพบบนผนังถ้ำเบ็องแบบ ในเขตตำบลบ้านท่าเนียบ อำเภอศรีรัตนนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งมีอายุประมาณ ๓,๐๐๐-๔,๐๐๐ ปี ได้แสดงให้เห็นว่ามีการใช้ผ้าที่ทำมาจากเปลือกไม้มาตั้งแต่ยุคหินใหม่ (จิราภรณ์ อรัณยนาท. ๒๕๓๖ : ๑๕๒)

แฉดินเผา เป็นอุปกรณ์ที่สำคัญในการปั่นด้าย ทำให้เส้นด้ายเหนียวและแข็งแรงทนต่อแรงดึง และแรงกระทบในกระบวนการทอ การปั่นด้าย คือการนำเอาเส้นใยมารวมกันแล้วบิดให้เป็นเกลียวต่อ

กันเป็นเส้นยาว ความแข็งแรงของเส้นด้ายจะขึ้นอยู่กับจำนวนรอบที่เส้นใยบิดเป็นเกลียวจำนวนรอบยิ่งสูงเส้นด้ายยิ่งทนต่อแรงดึงได้เป็นอย่างดี (วิบูลย์ ลีสุวรรณ. ๒๕๒๔ : ๑๐-๑๒)

ในอดีตสังคมไทยมีการทอผ้าสำหรับใช้เองในครัวเรือน หรือเป็นของกำนัลในโอกาสต่างๆ และยังมีประเพณีการทอผ้าถวายวัด เช่น ประเพณีการทอดผ้ากฐิน ทอดผ้าป่า บวชลูกหลาน เป็นต้น นอกจากนี้การทอผ้ายังเป็นเครื่องมือของการสืบทอดความรู้ เทคนิควิธี และเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมอีกด้วย ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าการทอผ้ามีบทบาททางสังคมและวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในไทย ทั้งนี้ ความรู้ เทคโนโลยีการทอผ้า และกระบวนการที่เกี่ยวข้อง เช่น การย้อมสีผ้าเป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ ต้องอาศัยการสั่งสมจากประสบการณ์ มีการทดลอง และการสืบทอดกันต่อมาจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมรอบตัวทั้งทางด้านสังคม วัฒนธรรม และธรรมชาติ ที่กลุ่มชนได้ตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ ทั้งยังอาจเกิดจากการปฏิสัมพันธ์แลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่นหรือการรับเข้ามาปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับการดำรงชีพของตนเอง ดังนั้น ภูมิปัญญาด้านการทอผ้าย้อมสีนี้ อาจเกิดได้จากการทั้งการเรียนรู้ จากประสบการณ์เดิม การผลิตซ้ำ สร้างประสบการณ์ใหม่ และการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม (เอกวิทย์ ณ ถลาง. ๒๕๓๔ : ๙)

จังหวัดศรีสะเกษ หรือดินแดนสี่เผ่าไทย ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง มีลักษณะภูมิประเทศทางตอนใต้เป็นที่สูงและค่อยๆ ลาดต่ำไปทางเหนือลงสู่ลุ่มแม่น้ำมูลซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของจังหวัดศรีสะเกษ เป็นแหล่งอารยธรรมของชน ๔ เผ่า คือ ส่วย(กูย) เยอ เขมร และลาว ในอดีตชนเผ่าลาวเขมรเคยปกครองมาก่อน และต่อมาชาวส่วย (กวยหรือกูย) ได้อพยพมาสร้างบ้านแปลงเมืองรวมถึงการปกครอง ส่วนชาวเยอเป็นชนกลุ่มหนึ่งก็คือกวยเยอ ต่อมาเรียก เยอ ซึ่งชนทั้ง ๔ เผ่า มีภาษาพูดในท้องถิ่นของตนเองรวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง (อุทัย สมวัฒน์. ๒๕๔๐ : ๑๑)

ความเป็นชุมชนทางวัฒนธรรมในปัจจุบันของชาวศรีสะเกษ ยังคงปรากฏให้เห็นในวิถีชีวิตประจำวันซึ่งคงรูปแบบ เนื้อหาของความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะ และเอกลักษณ์หนึ่งที่มีความเด่นชัด ซึ่งมีการนำภูมิปัญญามาผสมผสานกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม และแสดงออกด้วยการแต่งกายโดยสวมใส่ผ้าไหมย้อมด้วยผลมะเกลือ หรือเสื้อแพรเหยียบด้ามะเกลือ นั้น ถือว่าเป็นผ้าพื้นเมืองดั้งเดิมของชาวศรีสะเกษ ด้วยมีวิธีการเรียกชื่อตามเนื้อผ้า ลวดลายที่นิยมในการทอคือ ลายลูกแก้ว ซึ่งหลังจากทอจนได้เป็นผืนผ้าไหมสีเหลืองนวล หรือสีขาวครีมงานช่างตามธรรมชาติแล้ว จะนำมาย้อมด้วยผลมะเกลือจนมีสีดำสนิท แล้วนำมาตัดเย็บเป็นเสื้อ ปักหรือแขวลวดลายด้วยเส้นไหมสีต่างๆ มีการนำสมุนไพรที่สามารถหาได้ในท้องถิ่น ได้แก่ ต้นกระงาน หญ้าแฝกหอม ลูกตะคอง ขมิ้น ใบเล็บครุฑ ดอกลำเจียก ว่านเปราะหอม เนียมหอม และสมุนไพรอื่นๆ ที่ให้กลิ่นหอม มาใช้ผสมในขั้นตอนการย้อมสี และการอบผ้าไหม เพื่อเป็นการช่วยรักษาผิวพรรณไม่ให้ระคายเคือง กลิ่นหอมจากสมุนไพรช่วยในการคลายใจ เพิ่มความเย็นเพราะมีการระบายความร้อนได้ดี และป้องกันแมลง

คณะผู้วิจัย จึงมีความสนใจในการทำวิจัยเรื่อง “การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ” เพื่อเป็นการศึกษาสภาพปัจจุบัน ปัญหา และรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ แล้วนำความรู้ที่รวบรวมได้มาผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน ในลักษณะวีดิทัศน์ หนังสือเล่มเล็ก (Pocket Book) และแผ่นพับประชาสัมพันธ์ เพื่อเป็นการจัดเก็บความรู้ และเผยแพร่ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่มีโอกาสสูญหายไป

คำถามหลักในการวิจัย

๑. สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นอย่างไร
๒. การรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นอย่างไร
๓. การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ มีอะไรบ้าง

วัตถุประสงค์การวิจัย

๑. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ
๒. เพื่อรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ
๓. เพื่อผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

ขอบเขตในการวิจัย

๑. ด้านระยะเวลา

ในการวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นการสร้างสื่อองค์ความรู้ ได้แก่ หนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook) วีดิทัศน์ภาพเคลื่อนไหว และแผ่นพับชุดความรู้ ศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหา เป็นการรวบรวมความรู้โดยการถอดประสบการณ์ และบทเรียนจากผู้รู้ในพื้นที่วิจัย ซึ่งเป็นการจัดเก็บชุดความรู้ และสามารถนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป และต่อยอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมผลมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยได้กำหนดระยะเวลาในการดำเนินการวิจัย ๑ ปี

๒. ด้านวิธีวิจัย

การวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งมุ่งเน้นให้ประชาชน ในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการวิจัย เป็นการศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหา รวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาในชุมชน และนำมาจัดเก็บด้วยการผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม โดยวิธีการสำรวจ การสัมภาษณ์ การสังเกต การสนทนากลุ่ม การบันทึกและการนำข้อมูลมาทำการวิเคราะห์

๓. ด้านพื้นที่ในการวิจัย

พื้นที่ที่ผู้วิจัยได้เลือกในการวิจัยในครั้งนี้โดยใช้เกณฑ์การเลือก โดยเริ่มจากการศึกษาจากการทอผ้าไหมย้อมผ้ากับวิถีชีวิตสังคมวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ ด้วยวัฒนธรรมการแต่งกายด้วยผ้าไหมย้อมผลมะเกลือ และภูมิปัญญาการย้อมผ้าด้วยผลมะเกลือ โดยมีเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่วิจัยเนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีจุดเด่น ๑) พื้นที่ในการวิจัยเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ที่นิยมสวมใส่ผ้าไหมย้อมด้วยผลมะเกลือ ๒) พื้นที่ในการวิจัยเป็นพื้นที่ที่มีการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือเป็นจำนวนมาก ๓) พื้นที่ในการวิจัยนั้นสามารถที่จะพัฒนาความรู้และต่อยอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมผลมะเกลือ โดยให้กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะยง ตำบล จังหวัดศรีสะเกษ สร้างรายได้จากการจำหน่ายผ้าไหมย้อมผลมะเกลือ และสมุนไพรที่ใช้อบผ้า

๔. ด้านประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

๔.๑ ประชากร กลุ่มประชากรที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการวิจัยในครั้งนี้ ได้แก่ กลุ่มชาวบ้านที่ทอผ้าไหมย้อมผ้าในเลือกแบบเจาะจงผู้ที่มีความชำนาญ นอกจากนั้นคณะผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลจากเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้องการสัมภาษณ์เบื้องต้น คณะผู้วิจัยได้คัดเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจงมา ๑ จังหวัด จำนวน ๑ หมู่บ้าน โดยใช้กลุ่มตัวอย่างเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล จำนวน ๔๕ คน ดังนี้

๔.๒ กลุ่มตัวอย่าง

๑. กลุ่มผู้รู้ (Key Informants) ได้แก่ ผู้นำชุมชน ผู้นำกลุ่มทอผ้า กลุ่มสมาชิกทอผ้า ย้อมผ้า นักวิชาการ บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะยง ตำบล จังหวัดศรีสะเกษ ที่มีความชำนาญ เป็นกลุ่มบุคคลที่สามารถให้ข้อมูลในเชิงลึกได้ รวมทั้งสิ้น ๑๐ คน

๒. กลุ่มผู้ปฏิบัติ (Casual Informants) ได้แก่ สมาชิกกลุ่มทอผ้า บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะยง ตำบล จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งสามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับกระบวนการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ จำนวน ๑๕ คน

๓. กลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป (General Informants) บุคคลทั่วไป เช่น ผู้ซื้อผู้ใช้ผ้าไหม ย้อมผลมะเกลือในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ จำนวน ๒๐ คน

นิยามศัพท์เฉพาะ

๑. ชุดความรู้ หมายถึง การจัดเก็บ รวบรวมความรู้ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในชุมชน ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของผู้รู้ และแนวทางในการปฏิบัติ โดยจัดเก็บและรวบรวมในลักษณะ วิทยุทัศน์ หนังสือเล่มเล็ก (Pocket book) และแผ่นพับความรู้ เพื่อเป็นการจัดเก็บ เผยแพร่และประชาสัมพันธ์

๒. ภูมิปัญญา หมายถึง แบบแผนการดำเนินชีวิตที่มีคุณค่าแสดงถึงความเฉลียวฉลาดของบุคคลและสังคม ซึ่งได้สั่งสมและปฏิบัติสืบต่อกันมา ภูมิปัญญาจะเป็นทรัพยากรบุคคล หรือทรัพยากรความรู้ก็ได้

๓. วัฒนธรรมชุมชน หมายถึง ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบ ความกลมเกลียว ความก้าวหน้าของชาติและศีลธรรมอันดีงามของประชาชนแต่ละชนหรือสังคมนั้นๆ และครอบคลุมถึงทุกสิ่งทุกอย่าง อันเป็นแบบแผนในความคิดและการกระทำที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งหรือสังคมใดสังคมหนึ่ง โดยมีการระเบียบกฎเกณฑ์วิธีการในการปฏิบัติ ระบบความเชื่อ ค่านิยม ความรู้และเทคโนโลยีต่างๆ ในการควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ

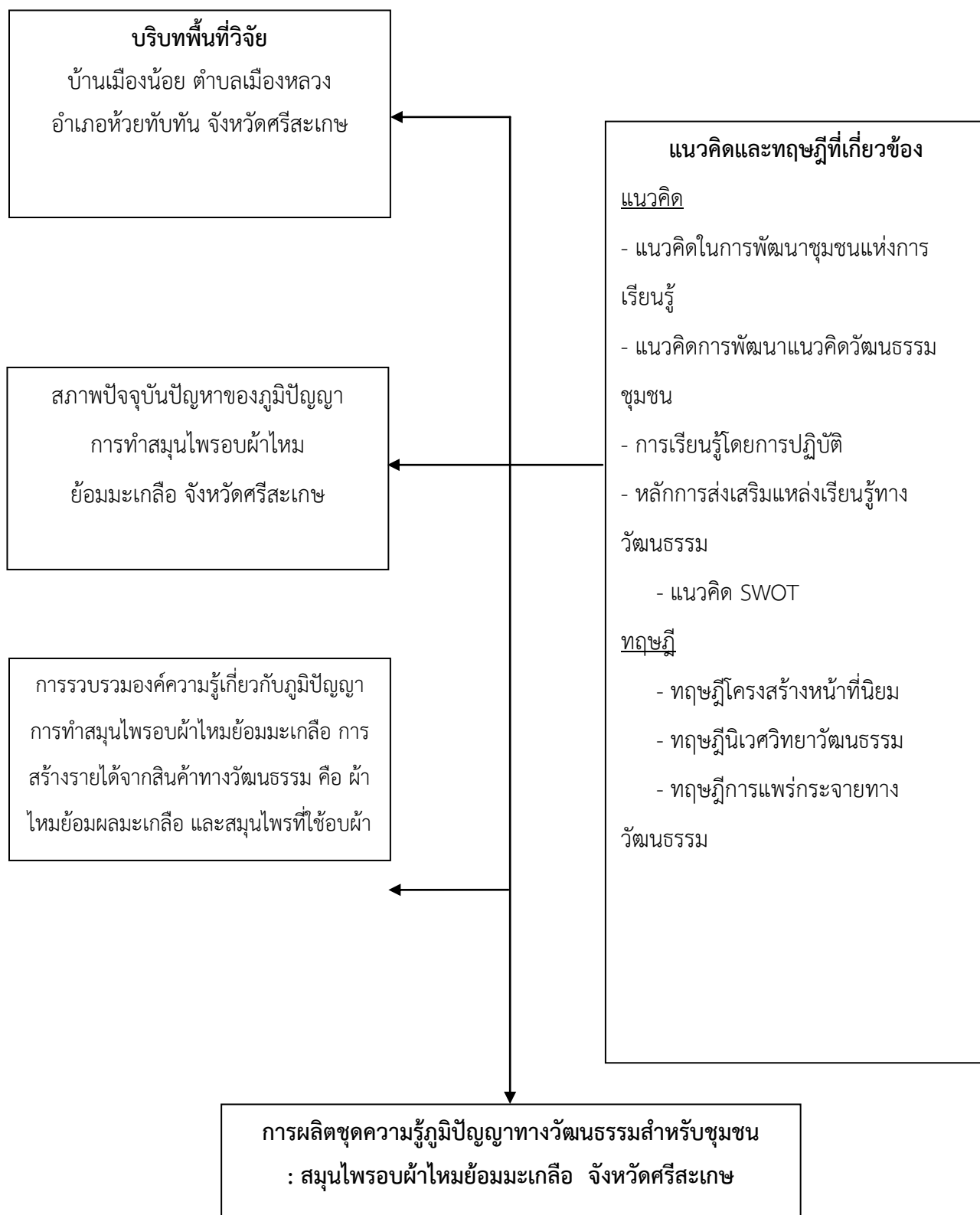
๔. ผ้าไหมย้อมมะเกลือ หมายถึง วิธีการย้อมผ้าไหมเพื่อให้ได้สีดำ จะนำผ้าไหมมาย้อมกับมะเกลือจนเกิดเป็นผ้าสีดำ เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านที่ได้มาจากจากธรรมชาติ โดยผลมะเกลือเป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ พบขึ้นทั่วไปตามป่าเบญจพรรณ จัดเป็นพืชสมุนไพรชนิดหนึ่ง ซึ่งผลของมะเกลือนั้นมีสรรพคุณเป็นทั้งยาขับพยาธิที่คนไทยรู้จักและใช้กันมานาน และผลมะเกลือ นั้น ก็คือวัตถุดิบที่ถูกนำมาใช้ในการย้อมผ้าให้เป็นสีดำ

๕. สมุนไพร หมายถึง พืชที่นำมาใช้ในการย้อมผ้าไหมย้อมมะเกลือ สามารถหาได้ในพื้นที่บ้านเมื่อน้อย ตำบลงหลวง อำเภอยะหา จังหวัดศรีสะเกษ

๖. สมุนไพรย้อมผ้าไหมย้อมมะเกลือ หมายถึง สมุนไพรที่นำมาใช้ในการย้อมผ้าไหมย้อมมะเกลือ ซึ่งมีสมุนไพรหลัก ๖ ชนิด ได้แก่ ๑) ใบเล็บครุฑ หรือฤๅษี ๒) ขมิ้น ๓) เปราะหอม ๔) ฮากกระเฉด หรือรากแฝกหอม หรือหญ้าแฝกหอม ๕) หนามคอง หรือลูกตะคอง หรือลูกตะคอง และ ๖) ต้นนมยาน หรือต้นกระวาน หรือต้นกระงาน หรือต้นตดหมา และสมุนไพรเสริม (ถ้ามี) ได้แก่ ๑) ต้นเนียม หรือต้นอัม หรือต้นเนียมอัม หรือต้นใบขน และ ๒) การะเกด หรือลำเจียก นำมาตากแดดให้แห้ง นึ่งรวมกัน แล้วนำไปย้อมผ้าไหมย้อมด้วยผลมะเกลือเพื่อให้มีกลิ่นหอมต่อไป

กรอบแนวคิดในการวิจัย

การวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรย้อมผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิจัยเนื้อหาและทฤษฎีตามกรอบแนวคิด ดังนี้

ภาพประกอบ ๑ แนวคิดสำหรับการวิจัย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ผลการวิจัยทำให้ทราบถึงสภาพปัจจุบันปัญหาเกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ ซึ่งได้นำเสนอกระบวนการวิเคราะห์ศักยภาพโดยให้ประชาชนในพื้นที่วิจัยได้ร่วมเรียนรู้จากการปฏิบัติด้วยตนเอง ในกระบวนการมีส่วนร่วม สามารถนำผลจากการวิเคราะห์สภาพปัจจุบันปัญหาไปจัดทำเป็นกิจกรรมเพื่อพัฒนาศักยภาพของกลุ่มต่อไป

๒. ผลการวิจัยทำให้สามารถรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการรวบรวมความรู้โดยการถอดประสบการณ์ และบทเรียนจากผู้รู้ในพื้นที่วิจัย

๓. ผลการวิจัยทำให้ได้ผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการจัดเก็บชุดความรู้ และสามารถนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ เป็นการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

๔. ผลการวิจัยสามารถเป็นข้อมูลพื้นฐานทางสารสนเทศให้กับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ องค์การบริหารส่วนจังหวัดศรีสะเกษ และหน่วยงานอื่นๆ นำไปเป็นกรอบเพื่อวางแผนการพัฒนาย่างเหมาะสมในการกำหนดเชิงนโยบายสำหรับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และวางแผนการจัดกิจกรรมสำหรับชุมชนให้มีประสิทธิภาพ

๕. ผลการวิจัยจะเป็นแรงส่งเสริมและสนับสนุนให้สมาชิกในชุมชนนำความรู้และภูมิปัญญาในท้องถิ่น มาจัดการให้เหมาะสม สามารถพึ่งตนเองได้ ส่งผลให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง มีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา สินค้าและผลิตภัณฑ์ในชุมชนสามารถแข่งขันกับตลาดสินค้าภายนอกชุมชนได้โดยอาศัยความรู้และภูมิปัญญาทางด้านวัฒนธรรมเป็นฐานคิดในการขับเคลื่อนกิจกรรม ซึ่งถือเป็นการเตรียมพร้อมการเข้าสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน ที่เน้นให้ประชาชนมีส่วนร่วมและรู้สึกเป็นเจ้าของ มีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีและมีการพัฒนาทุกด้าน ก่อให้เกิดการ เพิ่มคุณค่าและมูลค่าทางวัฒนธรรม เป็นการสร้างภูมิคุ้มกันต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในสังคม และช่วยแก้ไขปัญหาคาใจจนได้ต่อไป

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ผู้วิจัยได้ศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑. วัฒนธรรมและสังคมอีสาน
๒. ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาและการผลิตผ้าไหม
๓. ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและการผลิตสื่อทางวัฒนธรรม
๔. บริบทพื้นที่วิจัย
๕. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง
 - ๕.๑ แนวคิดที่เกี่ยวข้อง
 - ๕.๑.๑ แนวคิดในการพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้
 - ๕.๑.๒ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
 - ๕.๑.๓ แนวคิดการเรียนรู้โดยการปฏิบัติ
 - ๕.๑.๔ แนวคิดแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรมในชุมชน
 - ๕.๑.๕ แนวคิด SWOT
 - ๕.๒ ทฤษฎี
 - ๕.๒.๑ ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม
 - ๕.๒.๒ ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม
 - ๕.๒.๓ ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม
๖. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑. วัฒนธรรมและสังคมอีสาน

๑. วัฒนธรรม

สังคมแต่ละสังคมมีความเป็นมาไม่เหมือนกัน ทั้งสภาพพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ ทำเลที่ตั้งของชุมชน วิธีการดำเนินชีวิต ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี การมาอยู่ร่วมกันในสังคมสมาชิกย่อมต้องมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน มีระเบียบแบบแผนที่ควบคุมพฤติกรรม มีการคิดค้น สร้างสิ่งที่สังคมยอมรับร่วมกัน มีการถ่ายทอดระหว่างสมาชิกจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ขณะเดียวกันก็ให้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เหมาะสมกับสภาวะการณ์แต่ละยุคสมัย เพื่อให้สมาชิกอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข สิ่งเหล่านี้รวมเรียกว่า วัฒนธรรม

วัฒนธรรมมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคม แสดงถึงเอกลักษณ์ที่สังคมนั้นมีความประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมา อย่างไรก็ตามเพื่อให้เข้าใจในวัฒนธรรมที่ชัดเจน จำเป็นต้องเข้าใจในความหมายของวัฒนธรรม (รัมภา ศิริวงศ์. ๒๕๔๔ : ๗) ซึ่งมีผู้รู้ให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้หลายท่านด้วยกัน

พระยาอนุนานราชชน (๒๕๐๑ : ๑๘) กล่าวว่า วัฒนธรรม คือสิ่งที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงหรือปรับปรุงหรือผลิตสร้างขึ้นเพื่อความเจริญงอกงามในวิถีชีวิตบุคคลแต่ละคนและของมนุษยโดยรวม วัฒนธรรมคือวิถีแห่งชีวิตของมนุษย์ในส่วนรวมที่ถ่ายทอดกันได้ เรียนกันได้ เอาอย่างกันได้ วัฒนธรรมจึงเป็นผลผลิตของส่วนรวมที่มนุษย์ได้เรียนรู้มาจากคนสมัยก่อน สืบต่อกันมาเป็นประเพณี วัฒนธรรมจึงเป็นทั้งความคิดหรือการกระทำของมนุษย์ในส่วนรวมที่เป็นลักษณะเดียวกัน และสำแดงให้ปรากฏเป็นภาษา ความเชื่อ ระเบียบประเพณี

กาญจนา แก้วเทพ (๒๕๓๗ : ๘๑) ได้เขียนเรื่อง การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน โดยถือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง กล่าวถึงเรื่อง วัฒนธรรมไว้โดยสรุปว่า วัฒนธรรมเป็นวิถีทางและ แบบฉบับในการดำเนินชีวิตของชุมชนที่ได้ปฏิบัติสั่งสมกันมา รวมทั้งความคิดต่างๆ ที่คนได้กระทำสร้างถ่ายทอด สะสมและรักษาไว้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง อาจอยู่ในรูปแบบของความรู้การปฏิบัติ และความเชื่อ ตลอดจนวัตถุสิ่งของอันเกิดจากการคิด การกระทำของมนุษย์ เมื่อพิจารณาในแง่นี้ วัฒนธรรม คือ ความรู้สึนึกคิด การปฏิบัติของมนุษย์นั่นเอง เป็นชีวิตส่วนรวมของมนุษย์ ในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน มนุษย์สร้างวัฒนธรรมจากชีวิตของเขา จึงกล่าวว่า วิถีของวัฒนธรรมจะครอบคลุมถึงวิถีชีวิตการทำมาหากิน และระบบเศรษฐกิจ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (๒๕๔๐ : ๙-๑๐) ได้ศึกษาเรื่อง วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม กล่าวถึง วัฒนธรรม มีสาระสรุปได้ดังนี้

๑. ชุมชนมีวัฒนธรรมของตน คือ มีระบบคุณค่าที่รวมกันมาได้จากประวัติศาสตร์ การพัฒนาชุมชนจึงต้องเริ่มจากรากฐานวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่แข็งแกร่งที่สุดของชาวบ้าน ทำให้วัฒนธรรมชุมชนเข้มแข็ง

๒. ความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชน หรือวิถีแห่งชุมชน คือ ความมีน้ำใจทั้งดงาม เปี่ยมด้วยความรักและไม่ตรีอย่างล้นเหลือ ชุมชนหมู่บ้านเป็นระบบที่มีเอกลักษณ์ของตนเองทั้งในแง่สังคมและวัฒนธรรม มีความสัมพันธ์กันภายในระบบ

๓. โดยทั่วไปสังคมไทยกำลังเผชิญอยู่ท่ามกลางวัฒนธรรมสองกระแส กระแสหนึ่งเรียกว่า วัฒนธรรมชาวบ้าน อีกกระแสหนึ่งคือ วัฒนธรรมทุนนิยม วัฒนธรรมชาวบ้านมีความเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของชนชั้นกลางและชนชั้นสูง สัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติ อยู่กับการใช้

แรงงานและชุมชนเครือข่ายไม่ว่าจะเกิดการเปลี่ยนแปลงใดๆ ความเป็นหมู่บ้านหรือความเป็นชุมชนก็คงอยู่

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (๒๕๔๔ : ๘๓) ได้เขียนเรื่องการศึกษาสังคมและวัฒนธรรม : แนวความคิด วิธีวิทยา และทฤษฎี กล่าวถึงเรื่องทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ สรุปลงได้ว่า ระบบสังคม มีหน่วยหรือส่วนต่างๆ เกี่ยวพันกัน และต่างก็ทำหน้าที่อย่างดี เพื่อความอยู่รอดของสังคม บุคคลที่เข้าไปอยู่ในระบบก็เพราะความสมัครใจที่มีการกระทำและความเชื่อต่างๆ ที่มีอิทธิพลต่อการกระทำของบุคคล การจัดระเบียบทางสังคมไม่ค่อยจะมีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนัก ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมก็ต่อเมื่อระบบสังคมย่อยส่วนอื่นๆ ปรับตัวกับระบบสังคมย่อยส่วนอื่นๆ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความสมดุลทางสังคม

นิคม มุสิกคามะ (๒๕๔๕ : ๔) กล่าวว่า วัฒนธรรมคือวิถีชีวิตของคน เกิดจากกระบวนการอันซับซ้อนทางสังคมหรือกลุ่มชนโดยรวมเอามิติทางด้านจิตใจ วัตถุ ภูมิปัญญาและอารมณ์ เข้าไว้ด้วยกันจนเป็นรูปแบบเอกลักษณ์ของสังคมนั้น มิใช่เพียงเรื่องของศิลปะและวรรณกรรม หากหมายถึงรูปแบบวิถีชีวิต สิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐาน ระบบค่านิยม ตลอดจนขนบธรรมเนียม จารีต ประเพณี และความเชื่อต่างๆ

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (๒๕๔๗ : ๑) กล่าวว่า วัฒนธรรม คือ ความคิดเห็น ความรู้ ความประพฤติ และกิริยาอาการ หรือการกระทำใดๆ ของมนุษย์ในส่วนรวม ลงรูปเป็นพิมพ์เดียวกันและสำแดงออกมาให้ปรากฏเป็นภาษา ศิลปะ ความเชื่อประเพณี

Taylor (๑๘๗๑ : ๑) เป็นนักมานุษยวิทยาและเป็นบิดาของสาขาวิชามานุษยวิทยา วัฒนธรรม ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า วัฒนธรรม คือ ผลของบรรดาสิ่งต่างๆ ที่มีความสลับซับซ้อน ที่ประกอบด้วยความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ ศีลธรรม กฎหมาย ประเพณี อุปนิสัย ตลอดจนพฤติกรรมอื่นๆ ที่มนุษย์แสดงออกในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคม

Green (๑๙๗๒ : ๗๕) เป็นนักสังคมวิทยาชาวอเมริกัน ได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมไว้ว่า วัฒนธรรมคือกระบวนการถ่ายทอดทางสังคม ให้บุคคลเกิดความรู้ รู้จักปฏิบัติ มีความเชื่อ ตลอดจนเข้าใจผลผลิตทางศิลปะทั้งหลาย และดำรงรักษาสิ่งเหล่านั้นไว้หรือเปลี่ยนแปลงไปในเวลาที่เหมาะสม

โดยสรุปแล้ว จะเห็นได้ว่า วัฒนธรรมเป็นรูปแบบหรือแบบแผนพฤติกรรมร่วมกัน วิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคม สิ่งดำรง ความเจริญก้าวหน้าของมนุษย์ ที่มีการถ่ายทอดกันได้ เรียนกันได้ เอา

อย่างกันได้ ประกอบด้วยความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ ศีลธรรม กฎหมาย ประเพณี มรดกทางสังคม เป็นกลไกที่ช่วยในการปรับตัว เพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์

วัฒนธรรมเป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในความเป็นชาติ ดังที่ พิศมัย ผลิตฤทธิ์ไพโร (๒๕๓๖ : ๑๓๐) ได้สรุปไว้ดังต่อไปนี้

๑. วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ชี้แสดงให้เห็นความแตกต่างของบุคคล กลุ่มคน หรือชุมชน
๒. เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่าคนมีความแตกต่างจากสัตว์
๓. ช่วยให้เราเข้าใจสิ่งต่างๆ ที่เรามองเห็น การแปลความหมายของสิ่งที่เรามองเห็นนั้นขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมของกลุ่มคน ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้และถ่ายทอดวัฒนธรรม
๔. วัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดปัจจัย ๔ ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย

และการรักษาโรค

๕. วัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดการแสดงความรู้สึกทางอารมณ์ และการควบคุมอารมณ์
๖. วัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดการกระทำบางอย่างในชุมชนว่าเหมาะสมหรือไม่ซึ่งการกระทำบางอย่างในสังคมหนึ่งอาจเป็นที่ยอมรับว่าเหมาะสมแต่อาจไม่เป็นที่ยอมรับในอีกสังคมหนึ่ง

วัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของเผ่าพันธุ์ การรักษาเผ่าพันธุ์คือการทำนุบำรุงรักษาวัฒนธรรม วัฒนธรรมเป็นเครื่องวัดความเจริญก้าวหน้าของเผ่าพันธุ์ผ่านองค์ประกอบต่างๆ ดังที่ นิคม มุสิกคามะ (๒๕๔๕ : ๕) ได้สรุปไว้ดังนี้

๑. คุณภาพและมาตรฐานการดำรงชีวิต
๒. คุณภาพและมาตรฐานการศึกษาและวรรณกรรม
๓. คุณภาพและมาตรฐานทางด้านระเบียบวินัยทางสังคม
๔. คุณภาพและมาตรฐานทางด้านสุนทรียภาพ
๕. คุณภาพและมาตรฐานทางด้านมนุษยชนและสิทธิเสรีภาพกับระบบประชาธิปไตย

โดยสรุป ความสำคัญของวัฒนธรรมคือ เป็นเครื่องบ่งชี้แสดงให้เห็นความแตกต่างของบุคคล กลุ่มคน ชุมชน คนกับสัตว์ เป็นตัวกำหนดปัจจัย ๔ เป็นตัวกำหนดการแสดงความรู้สึกทางอารมณ์ และเป็นเอกลักษณ์ของเผ่าพันธุ์

เพื่อให้เข้าใจถึงความหมายของคำว่าวัฒนธรรม ได้อย่างลึกซึ้งขึ้น พิศมัย ผลิตฤทธิ์ไพโร (๒๕๓๖ : ๑๓๑) ได้อธิบายถึงลักษณะของวัฒนธรรมไว้ดังต่อไปนี้

๑. วัฒนธรรมเป็นพฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ มนุษย์รู้จักคิด มีการเรียนรู้ จัดระเบียบชีวิตให้เจริญ อยู่ดีกินดี มีความสุข สะดวกสบาย รู้จักแก้ไขปัญหา

๒. วัฒนธรรมเป็นมรดกของสังคม เนื่องจากการถ่ายทอดการเรียนรู้ จากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ทั้งโดยทางตรงและโดยทางอ้อม โดยไม่ขาดช่วงระยะเวลา และมนุษย์ใช้ภาษาในการ ถ่ายทอดทางวัฒนธรรม

๓. วัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิต หรือเป็นแบบแผนของการดำเนินชีวิตของมนุษย์ มนุษย์เกิด ในสังคมใดก็จะเรียนรู้และซึมซับในวัฒนธรรมของสังคมที่ตนเองอาศัยอยู่ ดังนั้น วัฒนธรรมในแต่ละ สังคมจึงแตกต่างกัน

๔. วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ไม่คงที่ มนุษย์มีการคิดค้นสิ่งประดิษฐ์สิ่งใหม่ๆ และปรับปรุง ของเดิมให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อความเหมาะสม และความอยู่รอดของสังคม

โดยสรุป ลักษณะของวัฒนธรรม คือพฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ เป็นมรดกของสังคม เป็นวิถีชีวิต และเป็นสิ่งที่ไม่คงที่

เมื่อวัฒนธรรมคือระบบสัญลักษณ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นและมีใช้ระบบที่เกิดขึ้นโดยสัญชาตญาณ ก็ย่อมจะหมายความว่าวัฒนธรรมคือสิ่งที่มนุษย์จะต้องเรียนรู้ และจะต้องมีการถ่ายทอด วัฒนธรรม การถ่ายทอดวัฒนธรรมที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดก็คือ การที่พ่อแม่สอนลูกว่าอะไรควรอะไรไม่ควร การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมก็คือการสอนให้คนรุ่นหลังรู้ถึงระบบสัญลักษณ์ของสังคม ซึ่งได้เคยมีการตกลงกันไว้ว่าประกอบด้วยอะไรบ้าง การที่สมาชิกในสังคมเห็นพ้องต้องกันว่าควรจะทำอะไรไม่ควรปฏิบัติแบบใด มีการตกลงกัน ข้อตกลงคือการกำหนดหลักใหญ่ๆ ที่สำคัญไว้ การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม ก็จะดำเนินไปอย่างไม่มีปัญหา (อมรา พงศาพิชญ์. ๒๕๓๗ : ๒๐-๒๑)

นอกจากว่ามนุษย์จะถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่งแล้ว มนุษย์ อาจจะได้รับวัฒนธรรมบางส่วนมาจากสังคมข้างเคียงได้ แต่ทั้งนี้ย่อมหมายความว่าส่วนของวัฒนธรรมที่ รับมาจากสังคมข้างเคียงนั้นไม่ขัดกับค่านิยมหลักของสังคม ส่วนวัฒนธรรมของสังคมข้างเคียงที่รับมา จะต้องสอดคล้องกับของเดิมที่มีอยู่ และเมื่อสอดคล้องกันได้ก็จะค่อยๆ รับกันไปและในที่สุดก็จะแยกไม่ ออกจาก วัฒนธรรมส่วนใดเป็นของเดิมและวัฒนธรรมส่วนใดรับมาจากสังคมอื่น การรับเอาวัฒนธรรม ของสังคมอื่นมาในระยะแรกอาจจะเรียกได้ว่าเป็นการยืมวัฒนธรรม แต่เมื่อนานๆ ไปการยืมก็จะ กลายเป็นการรับการยืมวัฒนธรรมและการรับวัฒนธรรมนับเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทาง วัฒนธรรม (อมรา พงศาพิชญ์. ๒๕๓๗ : ๒๑)

๒. สังคมอีสาน

ภาคอีสานเป็นภาคที่มีสังคม วัฒนธรรม ขนบ ธรรมเนียม ประเพณี ที่เป็นเอกลักษณ์ของ ตนเอง ถือว่าเป็นภาคที่มีพื้นที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย เป็นดินแดนแห่งอารยธรรมอันหลากหลาย บน

พื้นที่กว้างถึง ๑๖๘,๘๕๔.๓๐ ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ ๑ ใน ๓ ของประเทศ ประกอบด้วย จังหวัดต่างๆ จำนวน ๒๐ จังหวัด คือ จังหวัดเลย หนองคาย อุดรธานี สกลนคร นครพนม หนองบัวลำภู มุกดาหาร ขอนแก่น มหาสารคาม ยโสธร กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ชัยภูมิ นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อำนาจเจริญ บึงกาฬ และอุบลราชธานี

ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูง มีแม่น้ำและเทือกเขาเป็นแนว กั้นทั้งสี่ด้าน ภายในภูมิภาคเป็นแอ่งใหญ่ ๒ แอ่ง คือ แอ่งโคราช และแอ่งสกลนคร โดยมีเทือกเขาภูพาน กั้นขวางตอนกลางค่อนไปทางเหนือของภาค (เบญจวรรณ นาราสัจจ์. ๒๕๕๒ : ๑๑-๑๕)

(๑) แอ่งสกลนคร เป็นบริเวณตอนเหนือของภาค ลักษณะคล้ายแอ่งกระทะใหญ่ ขนาด เล็กกว่าแอ่งโคราช มีแม่น้ำโขงเป็นขอบด้านเหนือและตะวันออก ส่วนตอนใต้และตะวันตกมีเทือกเขาภูพานเป็นขอบกั้นลำน้ำส่วนใหญ่ไหลจากเทือกเขาภูพาน ได้แก่ แม่น้ำสงคราม ลำห้วยหลวง ลำน้ำก่ำ ลำน้ำพุง เป็นต้น โดยมีแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ที่สำคัญ คือ หนองหาน สกลนคร และหนองหาน อุดรธานี ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดเลย อุดรธานี หนองบัวลำภู หนองคาย สกลนคร นครพนม มุกดาหาร

(๒) แอ่งโคราช เป็นที่ราบลุ่มด้านทิศใต้ของเทือกเขาภูพาน แม่น้ำสายสำคัญ คือ แม่น้ำมูลและชี ซึ่งมีลำน้ำสายย่อยอีกมากมาย เช่น ลำพระเพลิง ลำตะคอง ลำเชียงไกร ลำลัปลพลา ลำเขบาย ลำโดมใหญ่ ลำโดมน้อย ลำปาว ลำน้ำพอง ฯลฯ ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี อำนาจเจริญ ยโสธร ร้อยเอ็ด ชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ รวมพื้นที่ราว ๓ ใน ๔ ของภาคอีสาน พื้นที่ทั้งสองส่วนมีทรัพยากรที่มีความสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ป่าไม้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นป่าท่ง (Savanah) และป่าเต็งรัง (Diterocorp) หรือป่าโคกอยู่บนเนินที่แห้งแล้งมีธาตุอาหาร น้อย มีสัตว์ธรรมชาติ อยู่หลายชนิดที่เคยเป็นแหล่งอาหารของคนในภูมิภาค เช่น เก้ง กวาง หมูป่า กระต่ายป่า ลิง ชะนี เสือ หมีดู่ เม่น งู เป็นต้น

ภาคอีสานหรือดินแดนอีสานนั้น ยังเป็นพื้นที่ที่มีการพบแหล่งโบราณคดีทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์จำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อีสานเป็นดินแดนที่มีผู้คนอยู่อาศัยมานาน ตั้งแต่อดีต ชุมชนต่างๆ ได้มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องจนเกิดเป็นรัฐ โดยมีแหล่งชุมชนโบราณจำนวนมากกระจายอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลุ่มแม่น้ำมูล แบ่งเป็นกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีซึ่งนิยมทำคูน้ำคันดินเป็นวงรีหรือวงกลมรอบเมือง นิยมตั้งเมืองใกล้แหล่งน้ำเพื่อสะดวกในการชักน้ำเข้ามาเก็บในคูเมือง และกลุ่มวัฒนธรรมขอมที่ส่วนใหญ่มักมีการจัดวางผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมมีการขุดบารายไว้เป็นแหล่งน้ำสำหรับเมือง จากหลักฐานที่ปรากฏแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมทวารวดีที่แพร่ขยายครอบคลุมดินแดนอีสานในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ หลังจากนั้นอาณาจักรขอมได้ขยายอิทธิพลเข้ามาสู่ดินแดนอีสานสูงมากในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ (บุรณ์เชน สุขคุ้ม และธนพล วิทยาสิงห์ (๒๕๕๖ : ๘-๑๐)

ประชากรส่วนใหญ่ในภูมิภาคเป็นกลุ่มที่พูดภาษาไทย-ลาว ซึ่งเรียกตนเองว่าเป็น ไทย-อีสาน มีชนกลุ่มน้อยอยู่บ้าง เช่น เขมรและกวยในจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ขาวบนในเขตจังหวัดชัยภูมิ ผู้ไทยในเขตจังหวัดนครพนม สกลนคร กาฬสินธุ์ มุกดาหาร นอกจากนั้นยังมี แสก ย้อ และโซ่ ซึ่งอยู่ในบางส่วนของจังหวัดนครพนม สกลนคร กลุ่มผู้ไทย แสก ย้อ และโซ่ เข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อประมาณ ๑๕๐ ปีที่ผ่านมา ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สามารถแยกเผ่าพันธุ์ได้ดังนี้

๑. เผ่ามอญ-เขมร ประกอบด้วย

๑.๑ ขมุ หรือผู้ทึง พบในเขตอำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย จังหวัดนครพนม จังหวัดอุบลราชธานี

๑.๒ โส้ (โซ่) พบในจังหวัดสกลนคร จังหวัดนครพนม

๑.๓ แสก พบในจังหวัดนครพนม

๑.๔ กะลองหรือกะเลิง พบในจังหวัดสกลนคร จังหวัดนครพนม

๑.๕ ส่วยหรือกวย มี ๒ พวก คือ ลาวส่วย อยู่แถบ จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดอุบลราชธานี และพวกเขมรส่วย อยู่เขตจังหวัดสุรินทร์ จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัด ศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดร้อยเอ็ด

๒. เผ่าไทย ประกอบด้วย

๒.๑ ไทยโคราช ตั้งถิ่นฐานอยู่ในจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์และบางส่วนของจังหวัดชัยภูมิ

๒.๒ ไทยอีสานหรือไทยลาว ประกอบด้วย ลาวเลียง พบทั่วไปโดยเฉพาะด้านอีสานตอนเหนือ ลาวกาฬ ตั้งถิ่นฐานหนาแน่นทางด้านอีสานตะวันออกเฉียงเหนือ

๒.๓ ลาวพวน อพยพมาจากแขวงเชียงขวางภาคเหนือของประเทศลาว พบมากในจังหวัดอุดรธานี จังหวัดหนองคาย จังหวัดสกลนคร จังหวัดนครพนม

๒.๔ ผู้ไทย อาศัยอยู่ในจังหวัดสกลนคร จังหวัดนครพนม จังหวัดมุกดาหาร จังหวัดกาฬสินธุ์ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดยโสธร

๒.๕ ย้อ อพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อาศัยอยู่ในจังหวัดสกลนคร จังหวัดนครพนม และมหาสารคาม

๒.๖ โย้ย ตั้งถิ่นฐานหนาแน่นอยู่ในเขตอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร

วิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของคนอีสานในอดีตที่ผ่านมาเป็นสังคมชนบท อาชีพหลักคือการทำนา ทำไร่ ชาวบ้านจะรวมตัวกันตั้งถิ่นฐานพึ่งพาอาศัยกัน และเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เป็นกลุ่มสังคมเกษตรกรรมที่พึ่งพาอาศัยกันเองได้โดยลำพัง ไม่ต้องพึ่งพาสังคมภายนอก แต่ละครอบครัวดำรงชีวิตด้วยความเรียบง่าย เช่น เอาปลาไปแลกข้าว หรือเอาเกลือไปแลกปลา เป็นต้น

๒. ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาและการผลิตผ้าไหม

๒.๑ ภูมิปัญญา

ความหมายและความสำคัญของภูมิปัญญา

การศึกษา “ภูมิปัญญา” ของชาวบ้าน คือ การศึกษาเรื่องของการใช้สติปัญญาของชาวบ้านในการประดิษฐ์คิดค้น หาคำหรือวิธีหรือสร้างเครื่องมือเครื่องใช้เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น ในการดำรงชีพ มีศัพท์ที่ใกล้เคียงกันอยู่ ๓ คำ ในการศึกษาเรื่องนี้ ได้แก่คำว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น และภูมิปัญญาไทย คำว่า “ชาวบ้าน” “ท้องถิ่น” และ “ไทย” เป็นส่วนเพิ่มเติม เข้ามาเพื่อขยายให้ทราบขอบเขตว่าจะกล่าวถึงภูมิปัญญาในระดับปัจเจกบุคคล ระดับชุมชนย่อย หรือระดับชุมชนใหญ่ คือ ประเทศหรือชาติ บางครั้งมีการใช้คำว่า “ภูมิปัญญาไท” เพื่อบ่งชี้ว่า เป็นเรื่องของสติปัญญาของคนเผ่าพันธุ์ “ไท” ซึ่งไม่จำเป็นต้องสัมพันธ์กันกับประเทศ “ไทย” ตามการแบ่งแยกทางการเมืองหรือการปกครอง (สุนทร ชมารพันธ์. ๒๕๕๖ : ๑๙)

กรมวิชาการ (๒๕๔๐ : ๗-๑๑) กล่าวถึง ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ประสบการณ์ทั้งหลายที่ชาวบ้านใช้ในการแก้ปัญหา หรือดำเนินชีวิตที่ได้รับการถ่ายทอดและกลั่นกรองเป็นระยะเวลายาวนาน ได้แบ่งกลุ่มภูมิปัญญาท้องถิ่นออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ประสบการณ์ของชาวบ้านที่นำมาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต ความรู้ ประสบการณ์ที่ชาวบ้านค้นพบ และนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เช่น ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพร คำสอนต่างๆ เป็นต้น

๒. ความรู้ความคิดในการสร้างสรรค์แบบแผนในการดำรงชีวิต มีการปฏิบัติสืบทอดกันมา หมายถึง สิ่งที่ถ่ายทอดสืบทอดกันมา เช่น การละเล่น ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ เป็นต้น

๓. การประกอบอาชีพที่ยึดหลักการพึ่งตนเอง โดยอาศัยหลักเกณฑ์ความรู้ในท้องถิ่นจากธรรมชาติรอบข้าง ไม่พึ่งพาปัจจัยภายนอก แต่มีการพัฒนาตามกาลสมัย เช่น การปลูกพืชเกษตรกรรม การทอผ้า การทำเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น

๔. การประกอบอาชีพที่เกิดจากการผสมผสาน ความรู้เดิมกับแนวคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ โดยการนำความรู้เดิมของชาวบ้านมาผสมผสานกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ใช้ในการแก้ปัญหาในหมู่บ้านหรือชุมชน เช่น การดำเนินการหล่อโลหะ ผลิตภัณฑ์ชุมชนโดยปรับปรุงรูปแบบทั้งเอกลักษณ์เดิมและออกแบบให้นำสมัยให้ตรงกับความต้องการของตลาด เป็นต้น

กรมศิลปากร (๒๕๔๒: ๖) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ความสามารถ และสติปัญญาในการแก้ไขปัญหาและวิกฤตการณ์ในการดำรงชีพและการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจของคนเผ่าต่างๆ ที่คิดค้น ปรับปรุง สืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่อง จากบรรพชนในอดีตมายังพวกเราปัจจุบัน

กลุ่มสถาบันราชภัฏภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (๒๕๔๖ : ๒) กล่าวว่า ภูมิปัญญาตรงกับคำศัพท์ภาษาอังกฤษว่า Wisdom หมายถึง ความรู้ความสามารถ ความเชื่อ ความสามารถทางพฤติกรรม สามารถใช้ในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ ซึ่งเป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาตั้งแต่อดีตและเป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติแวดล้อม คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านขบวนการทางจารีตประเพณี หากเกิดปัญหาทางด้านความไม่สมดุลกันขึ้น ส่งผลให้เกิดความ ไม่สงบสุข เกิดปัญหาในหมู่บ้านและชุมชน ภูมิปัญญาจึงเป็นผลึกขององค์ความรู้ที่มีกระบวนการ สั่งสมสืบทอดกันมายาวนานที่มีหลากหลายไร้เอกภาพ ซึ่งความรู้อาจจะไม่ได้เป็นเอกภาพ (Unity) แต่ภูมิปัญญาจัดเป็นเอกลักษณ์ (Identity)

ทัศนีย์ ทองไชย (๒๕๔๒ : ๑๖) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ความสามารถที่เกิดจากการสั่งสม การเรียนรู้จากบรรพบุรุษในอดีต และถ่ายทอดความรู้เหล่านั้น ผ่านมายังลูกหลานมาจนถึงปัจจุบันในลักษณะเชื่อมโยงความรู้เหล่านั้น ทางด้านเศรษฐกิจ อาชีพ วัฒนธรรม วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ได้อย่างผสมกลมกลืนและมีคุณค่ายิ่งในการดำรงชีวิตของชุมชนเหล่านั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญ คือ

๑. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นเรื่องที่สั่งสมกันมาตั้งแต่อดีต
๒. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ
๓. ภูมิปัญญาท้องถิ่นจะถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการทางจารีตประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่างๆ ให้เกิดความสมดุลระหว่างความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ เหล่านั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นทำให้เกิดความสงบสุขทั้งในชุมชนหมู่บ้านหรือในส่วนตัวของชาวบ้าน

๔. ภูมิปัญญาท้องถิ่นถ้าคนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วม ในการจัดการชุมชนของตน แล้ว จะทำให้คนในชุมชนนั้นๆ ทราบถึงความต้องการของตนเอง และจะทำให้บุคคลเหล่านั้น เข้าใจ ตนเองและเป็นการปลูกจิตสำนึกในการรับรู้ในคุณค่าของภูมิปัญญาท้องถิ่น

๕. ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทำให้คนในชุมชนพึ่งตนเองได้ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม ประเพณี หรือภูมิปัญญาของชุมชน ในการลดการพึ่งพาจากสังคมภายนอก

๖. ในนโยบายการศึกษาหลักสูตรได้เปิดโอกาสให้ท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วม ในการจัดทำหลักสูตรในการพัฒนาหลักสูตร โดยการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาส่งเสริมการเรียน การสอน และพัฒนาเนื้อหาสาระ และกระบวนการเรียนรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีให้ครอบคลุมความรู้ที่เป็นวิทยาการสมัยใหม่

๗. ภูมิปัญญาท้องถิ่นทำให้ผู้เรียนสามารถพัฒนา และนำเทคโนโลยีที่เหมาะสม มาใช้ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงการเรียนรู้ระหว่างทฤษฎี และภาคปฏิบัติด้วยการเอานวัตกรรม และเทคโนโลยี มาใช้เป็นการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความรู้สมัยใหม่

๘. ในภาวะปัจจุบันโลกเข้าสู่ยุคเทคโนโลยีด้านข่าวสาร ผู้มีหน้าที่จัดการศึกษา จะต้องมีความสามารถที่กล้าเผชิญกับสิ่งต่างๆ ที่จะทำให้ผู้เรียนได้รับการบริการทางการศึกษาอย่าง สมบูรณ์สามารถทำงานกับเทคโนโลยีได้บนพื้นฐานบนภูมิปัญญาไทย เพราะอดีตที่ผ่านมามุ่งให้ ความสำคัญ กับเศรษฐกิจที่เน้นด้านปริมาณของผลผลิตพื้นฐานอย่างเดียว จนลืมไปว่าผู้ที่อยู่เบื้องหลัง แห่งความสำเร็จ คือภูมิปัญญาของคนในสังคมหรือท้องถิ่นนั่นเอง

ธวัช ปุณโณทก (๒๕๓๔ : ๔๐) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรอบรู้ชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วย ตนเอง หรือทางอ้อมที่ได้จากการเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้สะสม ภูมิปัญญาไม่ได้หมายถึงแต่ในอดีต ความคิดของคนในอดีตอย่างหยุดนิ่ง แต่หมายถึง ศักยภาพในการประสานความรู้ใหม่ๆ นั่นคือ ภูมิ ปัญญายุคหนึ่งสมัยหนึ่งย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามการพัฒนาความรอบรู้ของสังคม

นิคม มุสิกคามะ (๒๕๔๕ : ๑๘๖) ได้ให้ความหมาย ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ประสบการณ์ที่สร้างสมจากบรรพชนส่วนหนึ่ง สืบทอดโดยการเรียนรู้ ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคน อีกรุ่นหนึ่ง เพื่อแก้ไขปัญหา กำหนดแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น โดยแบ่งเรื่องราวความรู้ และประสบการณ์ออกเป็นหมวดหมู่ตามโครงสร้างพื้นฐานวิถีชีวิต ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาด้านการดำรงชีพ

๒. ภูมิปัญญาด้านการศึกษา วิชาการและการฝึกอบรม

๓. ภูมิปัญญาด้านความเชื่อ ศาสนา พิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี และวิถีชีวิต

๔. ภูมิปัญญาด้านสุนทรียภาพที่แสดงให้เห็นความสนุกสนาน บันเทิงหรือความงาม ความสามารถที่เชื่อถือและสืบทอดกันมา

๕. ภูมิปัญญาด้านสังคม เศรษฐกิจ และการอยู่ร่วมกัน

นันทสาร สีสลับ (๒๕๔๒ : ๑๘) กล่าวว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ทักษะและเทคนิคอันเกิดจากการสั่งสมองค์ความรู้ มวลรวมทุกด้านที่ผ่านกระบวนการสืบทอดปรับปรุงพัฒนาและเลือกสรรมาแล้วเป็นอย่างดีในการสร้างผลงาน แก้ไขปัญหา และพัฒนาชีวิตของคนไทยได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย

บัวศรี ศรีสูง (๒๕๓๔ : ๔๘) กล่าวว่า คนที่รู้ปัญหาเท่านั้นจึงจะแก้ปัญหาได้ คนที่เข้าถึงธรรมจึงเห็นแสงสว่าง การที่คนในท้องถิ่นเป็นผู้มีภูมิปัญญายอมให้แสงสว่างแก่ชาวชนบท ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่งที่ควรศึกษาเพราะการศึกษาเป็นบ่อเกิดแห่งปัญญา แสงสว่างเสมอด้วยปัญญา ไม่มีพระอาทิตย์นั้นให้แสงสว่างเวลากลางวัน พระจันทร์ให้ แสงสว่างเวลากลางคืน แต่ปัญญาส่องสว่างทั้งกลางวันและกลางคืน และปัญญาพาให้พ้นผิด รู้จักคิดเหตุผลพ้นปัญญาทำอะไรเหมาะเจาะเพราะปัญญา ช่วยรักษาปกครองเจ้าของมัน ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่ง

ประเวศ วะสี (๒๕๓๔ : ๘๒) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นได้สะสม ถ่ายทอด ปรับปรุงสืบทอดกันมาปรากฏเป็นความสามารถ วิธีการ เครื่องมือสามารถใช้ควบคุมสังคม แก้ปัญหาหรืออำนวยความสะดวกแก่บุคคลและท้องถิ่นโดยตลอดมาจำแนกได้เป็น ๒ ลักษณะคือ ๑) ด้านนามธรรม ได้แก่ ความคิด ความเชื่อ และคุณค่าปัจเจกชนได้สืบทอดและปรับปรุงต่อมา ภูมิปัญญาปรากฏเป็นลักษณะในรูปของศาสนา พิธีกรรม นิทาน เพลง สุภาษิต และการสั่งสอน เป็นต้น และ ๒) ด้านที่เป็นวัตถุ ได้แก่ อุปกรณ์ เครื่องมือ สิ่งปลูกสร้าง อาชีพต่างๆ เป็นต้น

ยุพร แสงทักษิณ (๒๕๔๕ : ๑๗๗-๑๗๘) ได้กล่าวว่า วิธีการปฏิบัติที่ได้รับการสั่งสมสืบทอดเป็นระยะเวลายาวนานในชุมชน ย่อมก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านขึ้นมาในที่สุด จึงกล่าวได้ว่าภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมพื้นบ้าน ดังนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการอยู่รอดและการอยู่อย่างสงบสุขของชาวบ้านในฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคล และต่อความเป็นอยู่ของชุมชนโดยรวม บทบาทนี้มีมาช้านาน ถ้าไม่เท่าอายุของชุมชนเองก็

น่าจะนานกว่า เนื่องจากชุมชนบางแห่งอาจเป็นชุมชนใหม่ที่เกิดจากการที่คนจากชุมชนเก่าอพยพโยกย้ายมาตั้งถิ่นฐานใหม่ แต่ยังคงสืบทอดวิธีการประเพณีปฏิบัติตามแนวทางและความเชื่อของชุมชนเดิม

รัตน บัวสนธิ์ (๒๕๓๙ : ๙ -๑๕) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง กระบวนการทัศนคติของบุคคลที่มีต่อตนเองต่อโลกและสิ่งแวดล้อม กระบวนการทัศนคติที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นสามารถจำแนกออกได้ ๓ ลักษณะ คือ ลักษณะที่ ๑ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการจัดการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติแวดล้อม ลักษณะที่ ๒ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบสังคมหรือการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และลักษณะที่ ๓ ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผลิตหรือการประกอบอาชีพที่มีลักษณะมุ่งเน้นระบบการผลิตเพื่อพึ่งตนเอง

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) เป็นคำที่นักพัฒนาองค์กรเอกชนและนักวิชาการกลุ่มหนึ่งได้กำหนดขึ้น บางครั้งก็ใช้คำว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน คำดังกล่าวมุ่งหมายถึง สิ่งที่เป็นโลกทัศน์หรือกระบวนการทัศน์ (Paradigm) ของกลุ่มคนในชุมชนหรือท้องถิ่นที่มีต่อด้านต่างๆ ได้แก่ ด้านการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ด้านการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนด้วยกัน และด้านการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับการทำมาหากิน ทั้งนี้โดยปกติสุขทั้งในระดับตัวบุคคลและระดับชุมชน นอกจากนั้นในระดับชุมชนท้องถิ่นหนึ่งๆ ก็จะมีบุคคลที่เป็นผู้รู้ ผู้นำทางความคิดและการปฏิบัติในด้านที่กล่าวมาข้างต้นซึ่งได้รับการเรียกขานในเชิงยกย่องว่าปราชญ์ชาวบ้านหรือปราชญ์ท้องถิ่น

สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๑๙ (๒๕๔๒ : ๒๔๕-๒๕๖) ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ความรู้ของชาวบ้าน ซึ่งได้มาจากประสบการณ์ และความเฉลียวฉลาดของชาวบ้าน รวมทั้งความรู้ที่สั่งสมมาแต่บรรพบุรุษ สืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ระหว่างการสืบทอดมีการปรับ ประยุกต์ และเปลี่ยนแปลง จนอาจเกิดเป็นความรู้ใหม่ตามสภาพการณ์ทางสังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ภูมิปัญญาเป็นความรู้ที่ประกอบไปด้วยไปคุณธรรม ซึ่งสอดคล้องกับวิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวบ้าน ในวิถีดั้งเดิมนั้นชีวิตของชาวบ้านไม่ได้แบ่งแยกเป็นส่วนๆ หากแต่ทุกอย่างมีความสัมพันธ์กัน การทำมาหากิน การอยู่ร่วมกันในชุมชน การปฏิบัติศาสนา พิธีกรรมและประเพณี ความรู้เหล่านี้เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เป็นแนวทาง หลักเกณฑ์ วิถีปฏิบัติที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว ความสัมพันธ์กับคนอื่น ความสัมพันธ์กับผู้ล่วงลับไปแล้ว กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และกับธรรมชาติ

ภูมิปัญญาชาวบ้านยังมีอยู่ในหมู่บ้านชนบท แม้บางส่วนจะหายไป เลิกไปหรือถูกเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น หลายแห่งมีวิธีการใช้ความรู้เหล่านี้ให้เกิดประโยชน์ ซึ่งมีวิธีการต่างๆ ที่ใช้ คือ

๑. การอนุรักษ์ คือ การรักษาความรู้ที่ดั้งเดิม เช่น ประเพณีต่างๆ หัตถกรรม และคุณค่าหรือการปฏิบัติตนเพื่อความสัมพันธ์อันดีกับคนและสิ่งแวดล้อม

๒. การฟื้นฟู คือ การรื้อฟื้นความรู้ที่ดั้งเดิมต่างๆ ที่สูญหายไป เลิกไป หรือเปลี่ยนไปให้กลับมาเพื่อยังประโยชน์ให้ผู้คนสมัยนี้ เช่น การฟื้นฟูดนตรีไทย การฟื้นฟูการเกษตรผสมผสาน ซึ่งปู่ย่าตายายเคยทำมาก่อน การฟื้นฟูประเพณีผูกเสี่ยว

๓. การประยุกต์ คือ การปรับความรู้เก่ากับความรู้ใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับสังคมที่เปลี่ยนไป เช่น การประยุกต์การบวชมาเป็นการบวชต้นไม้ เพื่อให้เกิดสำนึกการอนุรักษ์ธรรมชาติ

๔. การสร้างใหม่ คือ การคิดค้นสิ่งใหม่ๆ ที่สัมพันธ์กับความรู้ดั้งเดิม เช่น การประดิษฐ์โปงลาง ซึ่งเป็นเครื่องดนตรีชนิดหนึ่งในภาคอีสาน มีลักษณะคล้ายกับกระจับปี่แต่แตกต่างกันทั้งรูปและเสียง

สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๒๓ (๒๕๔๒ : ๑๖-๑๗) ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาตรงกับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า Wisdom หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ทักษะ ความเชื่อ และศักยภาพในการแก้ปัญหาของมนุษย์ที่สืบทอดกันมาจากอดีตถึงปัจจุบันอย่างไม่ขาดสายและเชื่อมโยงกันทั้งระบบทุกสาขา ภูมิปัญญาไทย หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ทักษะและเทคนิคการตัดสินใจ ผลิตผลงานของบุคคล อันเกิดจากการสะสมองค์ความรู้ด้านที่ผ่านกระบวนการสืบทอด พัฒนา ปรับปรุง และเลือกสรรมาแล้วเป็นอย่างดี สามารถแก้ไขปัญห และพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทยได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย ส่วนภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดขึ้นได้เองและนำมาใช้ในการแก้ปัญหา เป็นเทคนิควิธี เป็นองค์ความรู้ของชาวบ้าน ทั้งทางกว้างและทางลึกที่ชาวบ้านคิดเองทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหการดำเนินชีวิตในท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย ดังนั้นความเหมือนกันของภูมิปัญญาไทยและภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ เป็นองค์ความรู้ และเทคนิคที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหาและการตัดสินใจ ซึ่งได้สืบทอดและเชื่อมโยง มาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

สามารถ จันทร์สุรย์ (๒๕๓๓ : ๘๘) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดไว้เองที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้างทั้งลึกที่ชาวบ้านสามารถคิดเองทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหการดำเนินชีวิตได้ ในท้องถิ่นอย่างสมสมัย

เสรี พงศ์พิศ (๒๕๒๙ : ๔๕) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง พื้นเพ รากฐาน ของความรู้ของชาวบ้าน หรือความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วยตนเองหรือทางอ้อม โดยเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้สะสมที่สืบทอดต่อกันมา หรือความรู้ที่ชาวบ้านคิดค้นได้เองเพื่อนำมาใช้แก้ปัญหาทั้งแนวลึกและแนวกว้าง ความรู้เหล่านี้ได้รับการสืบทอดกันมาตามประเพณีของชุมชน ดังนั้น ภูมิปัญญาชาวบ้านจึงเป็นเรื่องของการสืบทอด ประสบการณ์จากอดีตถึงปัจจุบัน ส่วนคำว่า ภูมิปัญญาไทย หมายถึง องค์ความรู้ในด้านต่างๆ ของการ ดำรงชีวิตของคนไทยที่เกิดจากประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ประกอบกับแนวความคิดวิเคราะห์ ในการแก้ไขปัญหาต่างๆ ประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับกาลสมัยในการแก้ปัญหาคำดำรงชีวิต ส่วนคำว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มิใช่เป็นการนำเอาภาคเกษตรกรรมในชนบทเพื่อไปสู่ชีวิตที่ดีกว่าดังในเมือง และภาคธุรกิจ การพัฒนามนุษย์ต้องควบคู่กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ สังคมและวัฒนธรรม การ หวนหวนกลับคืนสู่วัฒนธรรมนั้นทำให้รู้จักตัวเองและโลกของตัวเองอย่างเท่าทัน

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (๒๕๓๔ : ๑- ๓) กล่าวว่า ภูมิปัญญา (Wisdom) นับเป็น ความคิดทางสังคม (Social Thought) ที่สำคัญอย่างหนึ่งซึ่งสังคมขนาดใหญ่พอควร และดำรงอยู่ได้ ยาวนานขนาดหนึ่ง ย่อมจะต้องมีด้วยกันทุกสังคม สังคมไทยเป็นสังคมเก่าแก่สังคมหนึ่ง จึงปรากฏภูมิ ปัญญาเช่นนี้อยู่เป็นจำนวนมาก ภูมิปัญญาเหล่านี้นอกจากจะแสดงความเป็นไทย เป็นเอกลักษณ์ ที่สำคัญอย่างหนึ่ง ยังเป็นเครื่องชี้ระดับความเจริญของสังคมไทยเป็นมาในประวัติศาสตร์อีกด้วย โดยเฉพาะนับถึงช่วงที่วัฒนธรรมตะวันตกเริ่มไหลบ่าเข้าสู่ประเทศไทยอย่างหนัก ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นๆ เมื่อพูดถึงภูมิปัญญา (Wisdom) ก็จะมีคำหมายถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมส่วนยอดส่วนปลายสูงสุด ของสถาบันสังคม (Social Thought) ซึ่งเป็นส่วนประกอบของวัฒนธรรมของแต่ละสังคม หากเราให้ความหมายของสถาบันสังคมว่าหมายถึงแบบในการคิดกระทำเรื่องสำคัญ คือ เรื่องที่สังคมขาดไม่ได้ ขาดแล้วจะดำรงอยู่ไม่ได้ หรือขาดแล้วจะทำให้ ไม่มั่นคง เรื่องหนึ่งเรื่องใดของคนกลุ่มหนึ่งหรือสังคม หนึ่ง ตัวอย่างเรื่องสำคัญเช่นว่านั่นคือ ครอบครัว การศึกษา ศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง นันทนาการ และศิลปะ ภาษาและการสื่อสาร การคมนาคมขนส่ง อนามัยและสาธารณสุข และวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ซึ่งขยายความได้ว่าสถาบันสังคมด้านครอบครัว สถาบันสังคมด้านศาสนาหรือสถาบันสังคม ด้านการศึกษา คือ แบบแผนหรือระเบียบแบบแผน แบบฉบับ กฎเกณฑ์สำหรับมนุษย์กลุ่มหนึ่งหรือ สังคมหนึ่ง เช่น คนไทย คนจีน คนญี่ปุ่น จะเป็นแนวทางในการคิดถึงเรื่องนั้นๆ ปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ เมื่อรวมสถาบันสังคมทั้งหมดในแต่ละสังคมเข้าด้วยกัน ผลรวมนั้นก็เรียกว่าวัฒนธรรม (Culture) ของ สังคมนั่นเอง

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (๒๕๔๗ : ๑๑-๑๕) กล่าวในรายงานการวิจัย เรื่อง แนวทางการส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา โดยได้รวบรวมความหมายภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาชาวบ้าน และภูมิปัญญาพื้นบ้าน ดังนี้

๑. ภูมิปัญญา (Wisdom) หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ความเชื่อ ที่กลุ่มชน ได้จากการสั่งสมประสบการณ์ในการปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศ หรือสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้มีการพัฒนาสืบสานกันมาเป็นผลของการใช้สติปัญญา

๒. ภูมิปัญญาพื้นบ้าน หมายถึง องค์ความรู้ ประสบการณ์ที่สั่งสมและสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่เพื่อการดำรงอยู่รอดของเผ่าพันธุ์ หรือวิถีของชาวบ้านจนเป็นมรดกทางวัฒนธรรม ของชาติ

๓. ภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) หมายถึง แก่นหลัก พื้นเพรากฐานของความรู้ชาวบ้าน ที่สะสมมาเป็นระยะเวลายาวนาน มีความผสมผสานกลมกลืนเชื่อมโยงกันไปในทุกสาขาวิชา และมีการศึกษา อบรม สั่งสอน และถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ โดยผ่านกระบวนการพัฒนาให้สอดคล้องกับกาลสมัย

๔. ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หมายถึง องค์ความรู้ความสามารถของชาวบ้านที่สั่งสมสืบทอดกันมาอันเป็นศักยภาพหรือความสามารถที่จะใช้แก้ปัญหา ปรับตัว เรียนรู้ และมีการสืบทอดไปสู่คนรุ่นใหม่ คือ แก่นของชุมชนที่จรรโลงชุมชนให้อยู่รอดจนถึงปัจจุบัน

สำเนียง สร้อยนาคพงษ์ (๒๕๓๕ : ๒๔-๒๕) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง พื้นเพ รากฐานของความรู้ชาวบ้าน หรือความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือความรู้ ที่สั่งสมสืบทอดกันมา กลั่นกรองประสบการณ์ชีวิตของคนจนคนหนึ่งจากเหตุการณ์สั่งสมกันมาพัฒนาไปสู่ความรู้ ความเข้าใจในชีวิตตนเอง

อบเชย แก้วสุข (๒๕๔๓ : ๓) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่า ภูมิหมายถึง พื้น ชื่น พื้นเพ ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความฉลาดเกิดแต่การเรียนรู้และคิด ภูมิปัญญาหมายถึง พื้นความรู้ ความสามารถ ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความสามารถในการใช้พื้นความรู้สร้างสรรค์งานเพื่อพัฒนาและดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น

เอกวิทย์ ณ ถลาง (๒๕๔๔ : ๙๐-๙๓) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาอีสานกับการปรับตัวเข้าสู่เศรษฐกิจและสังคมสมัยใหม่ สรุปได้ว่า คนอีสานได้ประยุกต์ใช้และพัฒนาภูมิปัญญาของเขาเนื่องจากได้รับแรงกดดันด้วยภาระหนี้สินอันเกิดจากการปลูกพืชเศรษฐกิจที่รัฐบาลส่งเสริม โดยชาวนาชาวไร่อีสานได้ดิ้นรนหารายได้โดยการออกมาหางานทำนอกภาคเกษตร แต่ชาวอีสานโดยทั่วไปยังคงรักษาภูมิปัญญาเกี่ยวกับความเชื่อ ฮีตคอง ยึดถือไว้เป็นกรอบปฏิบัติ แล้วหันมาฟื้นฟูวิถีชีวิตแบบพึ่งพา

ตนเอง กลับไปนิยมทำไร่ไถนา เลี้ยงวัวควาย ปลุกหมอนเลี้ยงไหม เลี้ยงปลา ใช้ปัญญา ใช้ความรู้ นำกระแสน้ำ “เห็ดอยู่เห็ดกิน” ในรูปแบบเกษตรผสมผสาน จนเกิดเป็น “เครือข่าย” กระบวนการทำเกษตรกรรมโดยอาศัยรูปแบบดั้งเดิมของสังคมประเพณีอีสาน ปรับเปลี่ยนประยุกต์ ให้เหมาะสมกับสถานการณ์

โอภาส ปัญญา (๒๕๔๑ : ๓๒-๓๕) ได้กล่าวในการอภิปรายเรื่อง แนวทางการศึกษา ภูมิปัญญาท้องถิ่น สรุปใจความได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ ความอยู่รอดของชีวิตมนุษย์และของสรรพสิ่งที่อยู่ได้จะต้องมีทรัพยากรชีวภาพ สัตว์ทั้งหลายอยู่ได้ด้วยการพึ่งพากันในเรื่อง อาหาร คือเรากินกัน มีทั้งเอาทั้งให้จึงจะอยู่ได้ เราเรียกว่าระบบธรรมชาติ เป็นระบบของการมีชีวิต สิ่งมีชีวิตอยู่ได้จะต้องมีความหลากหลายกลายเป็นอันตรายเกิดจากความคิดที่แตกต่างกัน มีความรู้ ภูมิปัญญา จาริต ที่มีอยู่แล้วเพื่อให้อยู่คู่กับระบบนิเวศได้และให้อยู่กันอย่างกลมกลืน

อังกุล สมคะเนย์ (๒๕๓๕ : ๓๗) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน หมายถึง มวลความรู้หรือมวลประสบการณ์ของชาวบ้านที่ใช้ในการดำเนินชีวิตให้เป็นสุข โดยได้รับการถ่ายทอดสั่งสมกันมา ผ่านกระบวนการพัฒนาให้สอดคล้องกับกาลสมัย

กรมส่งเสริมการเกษตร (๒๕๕๖ : ๓) ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หมายถึง องค์ความรู้ ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนของคนใน ท้องถิ่นที่ได้จากการสั่งสมประสบการณ์ และการเรียนรู้มาเป็น ระยะเวลายาวนานหรือช่วงระยะเวลาหนึ่ง มีการคิดค้นและ พัฒนาอย่างต่อเนื่องแล้วถ่ายทอดสืบทอดกันมาสำหรับใช้เป็น แนวทางในการแก้ปัญหา ปรับตัว และดำรงชีวิตให้เข้ากับ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ สังคม และวัฒนธรรมอย่างเหมาะสม กับยุคสมัย ซึ่งอาจแสดงออกมาทั้งในรูปที่เป็นนามธรรม เช่น โลกทัศน์ ความคิด ความเชื่อ หรือปรัชญาในการดำเนินชีวิต และในเชิงรูปธรรม เช่น เทคโนโลยีการทำมาหากิน การเกษตร ศิลปะ หัตถกรรม หรือเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ

สรุปภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ความสามารถ ซึ่งได้มาจากการประสบการณ์ และความเฉลียวฉลาดของชาวบ้าน รวมทั้งความรู้ที่สั่งสมมาแต่บรรพบุรุษ สืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ระหว่างการสืบทอดมีการปรับ ประยุกต์ และเปลี่ยนแปลง จนอาจเกิดเป็นความรู้ใหม่ตามสภาพการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ภูมิปัญญาเป็นความรู้ที่ประกอบด้วยไปคุณธรรม ซึ่งสอดคล้องกับวิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวบ้าน ในวิถีชีวิตนั้นชีวิตของชาวบ้านไม่ได้แบ่งแยกเป็นส่วนๆ หากแต่ทุกอย่างมีความสัมพันธ์กัน การทำมาหากิน การอยู่ร่วมกันในชุมชน การปฏิบัติศาสนา พิธีกรรม และประเพณี ความรู้เหล่านี้เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เป็นแนวทาง หลักเกณฑ์ วิถีปฏิบัติที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัว ความสัมพันธ์กับคนอื่น ความสัมพันธ์กับผู้ล่วงลับไปแล้ว กับ

สังคมที่ดีสิทธิ และกับธรรมชาติ มีการส่งเสริมประสบการณ์ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ ปรับปรุงให้เข้ากับยุคสมัย และพัฒนาวิถีชีวิตของคนไทยให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อม เพื่อแก้ไขปัญหา กำหนดแนวทางในการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นในด้านการดำรงชีพ ด้านการศึกษา วิชาการและการฝึกอบรม ด้านความเชื่อ ศาสนา พิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี และวิถีชีวิต ด้านสุนทรียภาพที่แสดงให้เห็นความสนุกสนาน บันเทิงหรือความงามความสามารถที่เชื่อถือและสืบทอดกันมา ด้านสังคม เศรษฐกิจ และการอยู่ร่วมกัน

ลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น

กรมส่งเสริมการเกษตร (๒๕๕๖ : ๔) ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะสำคัญ ดังนี้

๑. เป็นความรู้แบบองค์รวมที่เกิดจากการเชื่อมโยงความรู้หรือกิจกรรม ทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต
๒. เป็นวิถีความสัมพันธ์ที่สมดุลระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ
๓. มีลักษณะเป็นพลวัต (Dynamics) คือ เปลี่ยนแปลงได้ตามยุคสมัย และมีการพัฒนาการอยู่ตลอดเวลา

๔. มีวัฒนธรรมเป็นพื้นฐาน

๕. มีลักษณะเฉพาะหรือเอกลักษณ์ในตัวเอง

ประเวศ วะสี (๒๕๓๔ : ๒๕) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะสำคัญ ดังนี้

๑. ความจำเพาะกับท้องถิ่นเป็นเรื่องที่ชัดเจนอยู่ในตัวชื่อ เพราะภูมิปัญญาท้องถิ่นสั่งสมขึ้นมาจากประสบการณ์หรือความชัดเจนจากชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่งๆ ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีความสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอกแต่อาจเอาไปใช้ในท้องถิ่นที่แตกต่างกันไม่ได้หรือได้ไม่ดี

๒. มีการเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการปัญญาท้องถิ่น เพราะภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์จริงจึงมีบูรณาการสูงทั้งในเรื่องร่างกาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ความคิดเรื่อง แม่ธรณี แม่คงคา แม่โพสพ พระภูมิเจ้าที่ รุกขเทวดา เป็นตัวอย่างของการนำเอาธรรมชาติมาเป็นนามธรรมที่สื่อไปถึงส่วนลึกของใจที่เชื่อมโยงไปสู่อัตตประโยชน์โดยการสร้างความสำคัญที่ถูกต้องให้คนเคารพธรรมชาติคนเราเมื่อเคารพอะไรย่อมไม่ทำลายสิ่งนั้น การรู้อะไรที่สัมผัสได้เพียงวัตถุธรรม แต่ไปไม่ถึงนามธรรมย่อมสัมผัสได้เพียงตื้นๆ หยาบๆ เป็นส่วนเป็นเลี้ยวขาดสัมผัสทางใจที่ลึกซึ้ง และการมุ่งอัตตประโยชน์ เช่นว่า ดินก็ดี แม่น้ำก็ดี ข้าวก็ดี ต้นไม้ก็ดีเป็นแต่วัตถุซึ่งมีส่วนประกอบอย่างนี้ตามหลักวิทยาศาสตร์ไม่มีความเคารพจะทำอะไรกับสิ่งเหล่านั้นก็ได้ความคิดและทำที่อย่างนี้จึงนำไปสู่การทำลายสูง

๓. มีความเคารพผู้อาวุโส เพราะผู้อาวุโสมีประสบการณ์มากกว่า จะเห็นได้ว่าเราให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาของผู้อาวุโส

นัทสาร สีสลับ (๒๕๔๒ : ๑) กล่าวว่า ลักษณะความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาไทย มีดังนี้

๑. ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกันระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช และธรรมชาติ

๒. ความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ที่อยู่รวมกันในสังคมหรือชุมชน

๓. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ ตลอดทั้งสิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย ซึ่งทั้ง ๓ ลักษณะนี้ คือ สามมิติของเรื่องเดียว หมายถึง ชีวิตชุมชนสะท้อนออกมาถึงภูมิปัญญาไทยในการดำเนินชีวิต อย่างมีเอกภาพเหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยม ภูมิปัญญาจึงเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของคนไทย

เหม ทองชัย (๒๕๔๕ : ๘-๑๐) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะ ดังนี้

๑. ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการใช้ความรู้ (Knowledge) ทักษะ (Skill) ความเชื่อ (Belief) และพฤติกรรม (Behavior)

๒. ภูมิปัญญาไทย แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

๓. ภูมิปัญญาไทยเป็นองค์รวมหรือกิจกรรมทุกอย่างในชีวิต

๔. ภูมิปัญญาไทยเป็นเรื่องของการแก้ปัญหาการจัดการ การปรับตัว การเรียนรู้ เพื่อความอยู่รอดของบุคคล ชุมชน และสังคม

๕. ภูมิปัญญาไทย เป็นแกนหลักหรือกระบวนทัศน์ในการมองชีวิตเป็นพื้นความรู้ในเรื่องต่างๆ

๖. ภูมิปัญญาไทยมีลักษณะเฉพาะหรือมีเอกลักษณ์ในตัวเอง

๗. ภูมิปัญญาไทยมีการเปลี่ยนแปลงเพื่อการปรับสมดุลในการพัฒนาทางสังคม

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะสำคัญ คือ มีการสั่งสมขึ้นมาจากประสบการณ์หรือความชัดเจนจากชีวิตและสังคมในท้องถิ่นหนึ่งๆ ดังนั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมีความสอดคล้องกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าภูมิปัญญาที่มาจากข้างนอกแต่อาจเอาไปใช้ในท้องถิ่นที่แตกต่างกันไม่ได้หรือได้ไม่ดี มีการเชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะภูมิปัญญาที่มาจากประสบการณ์จริงจึงมีบูรณาการสูงทั้งในเรื่องร่างกาย ใจ สังคม และสิ่งแวดล้อม มีความเคารพผู้อาวุโส เพราะผู้อาวุโสมี

ประสบการณ์มากกว่า จะเห็นได้ว่าเราให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาของผู้อาวุโส การใช้ความรู้ (Knowledge) ทักษะ (Skill) ความเชื่อ (Belief) และพฤติกรรม (Behavior) ที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติแวดล้อมและคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ประเภทของภูมิปัญญาและภูมิปัญญาอีสาน

ภูมิปัญญาชาวบ้านนอกจากจะมีลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิตเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิดแก่เจ็บตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวันแล้ว ยังมีลักษณะที่เป็นรูปธรรมเป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี และอื่นๆ ได้มีผู้กล่าวถึงประเภทของภูมิปัญญาและ ภูมิปัญญาอีสาน ดังนี้

ทัศนีย์ ทองไชย (๒๕๔๒ : ๑๘ -๒๔) ได้แบ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นออกเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่

๑. ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ เนื่องจากมนุษย์ไม่อาจอยู่อย่างโดดเดี่ยวตามลำพัง จำเป็นต้องอยู่ร่วมกันเป็นสังคมในชุมชน จึงมีการพบปะสังสรรค์ร่วมกัน และเพื่อให้ชุมชนแต่ละชุมชนอยู่อย่างสันติและสงบสุข จึงจำเป็นต้องมีการจัดระบบระเบียบในการอยู่ร่วมกัน เพื่อเป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติร่วมกัน

๒. ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเนื่องจากมนุษย์อยู่กับธรรมชาติในการประกอบกิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์ มนุษย์จึงจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในการดำรงชีวิต ตลอดจนการแก้ปัญหาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นและสามารถปรับปรุงสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมกับ การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนในลักษณะการประกอบอาชีพภายในท้องถิ่น การรักษาโรคด้วย ภูมิปัญญาและความเชื่อในเรื่องอาหารการกิน

๓. ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับประสบการณ์เป็นสิ่งที่คนในชุมชนได้พบเห็นจากประสบการณ์ของชาวบ้านเอง หรือประสบการณ์ที่พบเห็นจากสังคมภายนอกชุมชน ซึ่งปรากฏเป็นหลักฐานและนำมาถ่ายทอดโดยการบอกเล่าบันทึก แสดงปลูกสร้างให้ผสมกลมกลืนให้เข้ากับท้องถิ่นของตนเองในลักษณะของการบันทึกประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ วรรณกรรม และนิทานพื้นบ้าน ดนตรีและศิลปะการแสดง หัตถกรรม งานฝีมือที่ทำจากวัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่น การแกะสลัก การหล่อโลหะทองเหลือง การจักสาน ไม้กวาด และเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น

รุ่ง แก้วแดง (๒๕๔๔ : ๑๔) ได้กล่าวถึง กลยุทธ์ในการอนุรักษ์ พัฒนาและถ่ายทอด ภูมิปัญญาไทยว่า รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๔๐ และพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๔๕ กำหนดให้การจัดการศึกษาต้องส่งเสริมศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรมของชาติ การกีฬา ภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย และความรู้อันเป็นสากลอย่างสอดคล้องและกลมกลืน ซึ่งสภาวะแห่งชาติดำรงศึกษาวิจัยและกำหนดนโยบายแห่งชาติเกี่ยวกับภูมิปัญญาไทย ประกอบด้วยแผนงานหลัก คือส่งเสริมภูมิปัญญาไทย ในการจัดการศึกษาทั้ง ๓ ระบบ คือ การศึกษาในระบบ นอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย ยกย่องครู ภูมิปัญญาไทย ที่ผ่านมาสภาการศึกษาแห่งชาติ ได้คัดเลือกครูภูมิปัญญาในสาขาต่างๆ รุ่น ๑ จำนวน ๓๐ คน จากทั่วประเทศ และขณะนี้กำลังคัดเลือกรุ่นที่ ๒ อยู่เพื่อเด็กจะได้สัมผัสและเรียนรู้กับสภาพความเป็นจริงของภูมิปัญญาเหล่านั้นและที่สำคัญเพื่อเป็นการอนุรักษ์และเชิดชูครูภูมิปัญญาไทยจัดตั้งศูนย์สารสนเทศและฐานข้อมูลสร้างเครือข่ายส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษาและจัดตั้งศูนย์การเรียนรู้และกองทุนส่งเสริมภูมิปัญญาไทย

อบเชย แก้วสุข (๒๕๔๓ : ๑๐) ได้แบ่งสาขาของภูมิปัญญาท้องถิ่นออกเป็น ๖ สาขา ดังนี้

สาขาที่ ๑ สาขาเกษตรกรรม คือ ผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ประสบการณ์และมีผลงานด้านการทำไร่ ทำนา เลี้ยงสัตว์ ประมง ทำไร่นาสวนผสมโดดเด่น เลี้ยงตัวเองและครอบครัวได้อย่างพอเพียงมีรายได้จากผลผลิตด้านนี้ มีแนวคิดที่ดีแปลกใหม่ ที่เป็นประโยชน์และช่วยพัฒนาอาชีพด้านนี้ได้ที่น่าสนใจ เช่น เป็นผู้คิดริเริ่มการทำเกษตรแบบผสมผสาน เกษตรแบบพอเพียง เกษตรที่เอื้อประโยชน์ต่อชีวิตและสิ่งแวดล้อม

สาขาที่ ๒ สาขาหัตถกรรม คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์ และมีผลงานโดดเด่นในเรื่องต่างๆ ได้แก่

๑. ด้านอาหาร เป็นต้นตำรับการปรุงอาหารที่มีรสชาติอร่อย ให้คุณค่าด้านโภชนาการใช้วัสดุที่มีราคาไม่แพง วัสดุที่หาง่ายในท้องถิ่น รู้จักคิด ดัดแปลงสูตรอาหาร ได้แปลกใหม่หรือเป็นผู้สืบสานตำราอาหารรสเลิศ สามารถผลิตเป็นสินค้าจำหน่ายได้ เช่น การทำปลาร้า การทำส้ม หรือขนม ขนมต่างๆ

๒. ด้านงานประดิษฐ์เครื่องนุ่งห่ม สามารถทำเป็นอาชีพจำหน่ายได้สามารถทำเลี้ยงตัวเองและครอบครัวได้ เช่น การทำผ้านวม และการตัดเย็บเสื้อผ้า

๓. ด้านที่อยู่อาศัย สามารถจัดบ้านเรือนบริเวณได้น่าอยู่อาศัยตามสภาพ ทำให้มีสุขภาพอนามัยในการอยู่อาศัย

สาขาที่ ๓ สาขาศิลปกรรม คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์มีผลงานโดดเด่นในเรื่องต่างๆ คือ

๑. ด้านจิตรกรรม คือ การวาดภาพฝาผนัง การเขียนภาพลงบนผ้า หน้าผาและการสลักลาย

๒. ด้านประติมากรรม คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ มีประสบการณ์และมีฝีมือในการปั้น แกะสลัก การหล่อ เช่น หล่อพระพุทธรูป ปั้นโอ่ง สลักกลวดลาย ประดับ ตันเทียนและสิ่งก่อสร้าง

๓. ด้านสถาปัตยกรรม คือ ผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ประสบการณ์เรื่องการก่อสร้างอาคารบ้านเรือน โบสถ์ ศาลา และศาลพระภูมิ

๔. ด้านหัตถกรรม (งานช่างฝีมือ) คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ มีผลงานในสิ่งที่ทำด้วยมือ เช่น เครื่องจักสานต่างๆ

๕. ด้านงานประดิษฐ์ คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ มีประสบการณ์ ด้านการจัดทำผลงานเลียนแบบธรรมชาติ เช่น การประดิษฐ์ดอกไม้ บายศรี และการแต่งกลวดลายบนแผ่นผ้า

๖. ด้านดนตรี นาฏศิลป์ และการละเล่นพื้นบ้าน คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ และประสบการณ์ด้านการเล่นดนตรี การขับร้อง การพ้อนรำ การคิดวิธีการ เล่นพื้นบ้าน หมอลำ การเล่นหนังประโมทัย ลิเก เพลง กันตรึม และเจรียง

สาขาที่ ๔ สาขาสาธารณสุข คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถมีประสบการณ์ด้านการใช้ยาสมุนไพร การรักษาโรคแผนโบราณ การรักษาสุขภาพอนามัยร่างกาย การสืบสานตำราสมุนไพร หมอนวดแผนโบราณ และหมอดำแย

สาขาที่ ๕ สาขาภาษาและวรรณกรรม คือ ผู้ที่มีความรู้ ความสามารถมีประสบการณ์ในการแต่งวรรณกรรมพื้นบ้าน การคิดประดิษฐ์อักษรภาษาถิ่น การสืบสานอักษรโบราณ และวรรณกรรมท้องถิ่น

สาขาที่ ๖ สาขาอื่นๆ ภูมิปัญญาด้านอื่นๆ นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว ได้แก่ ภูมิปัญญาหรือผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์ในด้านต่างๆ คือ

๑. ด้านพิธีกรรมต่างๆ ได้แก่ ผู้มีความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์ มีผลงานเกี่ยวกับการประกอบพิธีกรรมต่างๆ เช่น หมอสู่ขวัญ

๒. ด้านโหราศาสตร์ ได้แก่ ผู้มีความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์และมีผลงานด้านโหราศาสตร์หรือหมอดู

๓. ด้านขนบธรรมเนียมประเพณี ได้แก่ ผู้มีความรู้ ความสามารถประสบการณ์ในการปฏิบัติตามขนบประเพณีของท้องถิ่นนั้นๆ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (๒๕๔๔ : ๑-๑๒) ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาท้องถิ่นอีสานว่า เป็นผลของการพัฒนาการปรับตัว ปรับวิถีชีวิตของคนไทย/ลาว และกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ที่ร่วมกันอยู่ในธรรมชาติแวดล้อมรายรอบอาณาบริเวณที่ราบสูงกว้างใหญ่ของอุษาคเนย์อันมีแม่น้ำโขง และสาขา คือ ชี มูล และสายน้ำซอຍย่อยอีกหลายสายหล่อเลี้ยงตอนในของที่ราบสูง อนึ่งเนื่องจากวัฒนธรรมอีสานกับวัฒนธรรมลาวทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงมีความสัมพันธ์เชิงชาติพันธุ์ และเชิงอำนาจใกล้ชิดกันมาก อีกทั้งมีการอพยพเคลื่อนย้ายประชากรต่อเนื่องไม่ขาดสายโดยเฉพาะอย่างยิ่งจากฝั่งตะวันออกสู่ฝั่งตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ วิถีชีวิตของสองฝั่งแม่น้ำโขงจึงละม้ายคล้ายคลึงกันจนจำแนกความแตกต่างได้ยาก ในสาระสำคัญในมิติประวัติศาสตร์วิถีชีวิตและภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน โดยเฉพาะบริเวณแอ่งสกลนครและอีสานตอนบนมีรากฐานร่วมกันมากกับอาณาจักรล้านช้าง เช่นเดียวกับล้านนา ในขณะเดียวกันบริเวณอีสานใต้ก็ได้รับอิทธิพลอารยธรรมขอม ส่วนในแอ่งโคราชได้รับอิทธิพลอารยธรรมกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ตลอดมา โดยสมัยนี้สังคมวัฒนธรรมและภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน จึงมีความหลากหลายมีใช้น้อยตามเหตุปัจจัยทางภูมิประเทศและเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ ดังกล่าว อย่างไรก็ตามลักษณะร่วมของภูมิอากาศระบบนิเวศ อิทธิพลของพุทธศาสนาวัฒนธรรมข้าว และสายสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ ล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญๆ ที่มีอิทธิพลในการหล่อหลอมวิถีชีวิตของชาวอีสานโดยรวมและเกื้อกูลให้เกิดพัฒนาการทางภูมิปัญญาพื้นบ้านที่มีลักษณะเด่นเป็นของอีสาน

เวกวรพันธ์ ฉ่ำสันเทียะ (๒๕๔๑ : ๓๘-๔๑) ได้สรุปแบ่งภูมิปัญญาได้เป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. ภูมิปัญญาด้านความเชื่อ เป็นการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ เน้นความสำคัญทางจริยธรรมมากกว่าทางวัตถุธรรม ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษสืบต่อกันมา เพื่อให้มีคุณค่าจรรโลงรักษาโบราณสถาน โบราณวัตถุ สารานุกรมสมบัติ และทรัพยากรธรรมชาติที่มุ่งสู่องค์ความดีและความยุติธรรม เช่น ความเชื่อเรื่องศาสนา ความเชื่อเรื่องผีปอบ ผีตา ความเชื่อเรื่องบรรพบุรุษ พิธีการ ไสยศาสตร์ การเสี่ยงทาย ทำนายฝัน เป็นต้น

๒. ภูมิปัญญาด้านการทำมาหากินเป็นการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับการทำมาหากินเพื่อให้รู้จักคิดและสร้างเครื่องมือ รู้จักสร้างความเจริญทางวัตถุ รู้จักเพิ่มพูนรายได้ ได้แก่ การ

ประกอบอาชีพ การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ เช่น การทำเกษตรแบบผสมผสาน การเกษตร ยารักษาโรค การใช้แหล่งน้ำ การรักษาป่าไม้ชุมชน การเย็บ ปัก ถัก และทอ เป็นต้น

๓. ภูมิปัญญาด้านการอยู่ร่วมสัมพันธ์กัน เป็นการจัดการสัมพันธ์ระหว่าง คน กับงานที่ปฏิบัติกันทั้งครอบครัวและชุมชน แสดงออกมาในรูปของคำสอนขนบธรรมเนียมวิถีประเพณีเป็นวิถีชีวิตของคนส่วนรวมให้รู้จักกินดีอยู่ดี ประหยัดอดออม รู้จักรักษาความสะอาด รู้จักการแต่งกาย รู้จักการทำเครื่องมือเล็กๆ น้อยๆ เช่น การบายศรีสู่ขวัญ การแต่งงาน งานศพ งานบวช การละเล่น และการอ่อนน้อมถ่อมตน

อังกุล สมคะเนย์ (๒๕๓๕ : ๑๘) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นแบ่งออกได้ ๔ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ ๑ เป็นเรื่องเกี่ยวกับคติ ความเชื่อ หลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์แห่งความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมถ่ายทอดกันมากกลุ่มที่ ๒ เป็นเรื่องของศิลปวัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี กลุ่มที่ ๓ เป็นเรื่องของการประกอบอาชีพในแต่ละท้องถิ่นที่ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับสมัย และกลุ่มที่ ๔ เป็นเรื่องของแนวคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในท้องถิ่น ซึ่งเป็นอิทธิพลของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

อังกุล สมคะเนย์ (๒๕๓๕: ๓๒ -๓๕) ได้สรุปสัมภาษณ์ เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านมิติ จรัสแสงต่อการจัดการเรียนการสอนในระดับประถมศึกษาของนิสิตภาควิชาบริหารการศึกษาศาขานีเทศ การศึกษาและพัฒนาหลักสูตร รุ่นที่ ๒๘ คณะครุศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยรวมทั้งได้จัดแบ่งภูมิปัญญาชาวบ้านไว้ ๔ กลุ่มดังนี้

๑. เรื่องเกี่ยวกับคติ ความคิด ความเชื่อ คติ ความคิดความเชื่อที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่ปรากฏให้เป็นได้ในปัจจุบัน ได้แก่ การประกอบพิธีกรรมต่างๆ ของแต่ละท้องถิ่น บ่อเกิดแห่งความเชื่อต่างๆ สืบเนื่องจากความเป็นอยู่ของชุมชนในอดีตนั้น ดำรงชีวิตด้วยการปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ และการใช้แรงงานของตนเอง ผสมผสานระหว่างการผลิตผลผลิตต่างๆ ที่มีอยู่ในปัจจุบัน ประกอบกับความเชื่อทางศาสนาพุทธ และพราหมณ์เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยจึงก่อให้เกิดความเชื่อแบบผีพราหมณ์ พุทธ ซึ่งส่วนผสมของความเชื่อเหล่านี้จะมีมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับพื้นฐานการพัฒนาของแต่ละแห่งแต่ละบุคคล ความเชื่อแบบดั้งเดิมนั้นเกิดขึ้น สืบทอดและมีการพัฒนาการมานานอันมีผลมาจากการพึ่งพาธรรมชาติและการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน เป็นความเชื่อที่ให้คุณค่า แก่ธรรมชาติและทำให้ความเคารพบูชาในการที่บรรพบุรุษสั่งสมและถ่ายทอดไว้ให้ ดังจะพบในชุมชนชนบทไทยทุกภาคของประเทศไทย เช่น ชุมชนภูเขามะขามจะมีความเชื่อในเรื่องของผีป่า เจ้าป่าเทพารักษ์ ผู้ที่อยู่ตามพื้นราบก็มี

ความเชื่อในเรื่องของพระภูมิเจ้าที่ พระภูมินา การสู่ขวัญ การให้ความเคารพแก่พระแม่โพสพ ที่อยู่ตามริมน้ำทะเล จะมีความเชื่อในเรื่องของแม่น้ำเรื่อ เป็นต้น

๒. ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี เป็นตัวชี้ที่สำคัญต่อการแสดงออกถึงภูมิปัญญาชาวบ้านแต่ละชุมชนต่อการดำเนินชีวิต ซึ่งมีผลงานหรือกิจกรรมที่เกิดจากความคิดของชาวบ้านที่แสดงให้เห็นถึงคุณค่าแห่งการดำเนินชีวิต วิถีชีวิตความเป็นอยู่ที่ได้รับการสืบทอดต่อกันมาเฉพาะกลุ่มชนหรือท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งเป็นการแสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อยและความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะกลุ่มหรือท้องถิ่นนั้นๆ

๓. การประกอบอาชีพในท้องถิ่น ในอดีตนี้วิถีชีวิตคนไทยมีความเป็นอยู่ และการดำเนินชีวิตโดยอาศัยธรรมชาติมีอาชีพเกษตรกรรม เช่น การเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชสมุนไพร ในการประกอบอาชีพนั้นเป็นการทำเพื่อมีอยู่มีกินมากกว่าที่จะทำเพื่อความร่ำรวย จึงไม่จำเป็นต้องอาศัยปัจจัยจากผลภายนอกมาเป็นตัวกำหนด และมามีอิทธิพลในการผลิตนั้น เช่น การปลูกข้าว พืชต่างๆ จะทำให้พอกินในครอบครัว การผลิตเครื่องใช้ต่างๆ ก็ทำเพื่อใช้ประโยชน์นั้นๆ ไม่ได้ทำขายในระบบธุรกิจ จึงจะเห็นว่าวิถีชีวิตของคนในสมัยก่อนนั้นสงบและมีความสุขตามอัตภาพนั้นอาจเป็นเพราะได้รับอิทธิพลของศาสนาที่สอนให้มีความพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ให้รู้จักสันโดษ แต่ในปัจจุบันการดำเนินชีวิตของคนไทยเริ่มเปลี่ยนไปผูกผันตามสภาพแวดล้อมของสังคมจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น ความสมดุลทางธรรมชาติเริ่มถูกทำลายลง เพื่อเพิ่มพื้นที่ ในการผลิตให้มีจำนวนเพื่อพอกับความต้องการของตลาด เนื่องจากรัฐมีแผนพัฒนาประเทศ จากประเทศเกษตรกรรมเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ มีการจัดระบบการผลิตที่แตกต่างไปจากเดิม เช่น มีการปลูกพืชเดี่ยวๆ เป็นจำนวนมาก เพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรม มีการใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ยาฆ่าแมลง เครื่องใช้ เครื่องมือเครื่องจักรกลต่างๆ กระทำเช่นนี้ไม่คำนึงถึงความสมดุลทางธรรมชาติเลย นอกจากจะเร่งผลผลิตให้ทันต่อความต้องการของตลาด นอกจากนั้นสินค้าอุปโภคบริโภคและความสะดวกสบายต่างๆ ได้เข้ามามีบทบาทกับวิถีชีวิตไทยมากขึ้น ผลผลิตที่ผูกขาดกับระบบธุรกิจต้นทุนสูงขายได้ในราคาต่ำ จึงเกิดสินค้าเงินผ่อน มีหนี้สินล้นพ้นตัว เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเกิดความล้มละลายทางเศรษฐกิจในชนบทขึ้น เป็นเหตุให้ชาวบ้านอยู่ไม่ได้ส่วนหนึ่งต้องเข้ามาทำงานในเมืองผู้หญิงรับจ้างเป็นคนใช้ เป็นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นโสเภณีหรือหญิงบริการ ผู้ชายเป็นกรรมกรก่อสร้าง ช่างแท็กซี่ คนในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นกรรมกรในไร่อ้อย กรีดยาง ลูกเรือประมง เด็กปั๊ม ไปทำงานต่างประเทศในตะวันออกกลางในสิงคโปร์ เป็นต้น เหลือไว้แต่คนเฒ่าคนแก่และเด็กเล็กในหมู่บ้านให้หมดความหวังในการพึ่งพาตนเอง ในขณะที่พ่อค้า นักอุตสาหกรรม และคนชั้นกลางที่ร่ำรวยขึ้นจึงก่อให้เกิดความล้มเหลวทางเศรษฐกิจในชนบทอย่างรุนแรง ผลจากความ

ล้มเหลว ความผิดพลาดที่เกิดขึ้นจึงได้มีกลุ่มบุคคลหนึ่งนำไปใช้เป็นบทเรียนเกิดแนวความคิดการพึ่งพาตนเอง และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในชนบทจึงได้มีการเริ่มฟื้นฟูทรัพยากรในท้องถิ่นที่ได้สูญเสียไป ให้มีสภาพอุดมสมบูรณ์พร้อมกับปรับสภาพการดำเนินชีวิตที่เคยถูกรอบงำด้วยระบบธุรกิจการค้า กับเข้ามาสู่อาชีพเกษตรกรรม เพื่อความอยู่รอดโดยอาศัยความสมดุลทางธรรมชาติ กลุ่มบุคคลดังกล่าวยืนหยัดต่อสู้ด้วยความเข้มแข็งกับความล้มเหลว และความผิดพลาดที่เกิดขึ้นอย่างภาคภูมิใจด้วยกำลังกาย สติปัญญาและสั่งสมประสบการณ์จากการผสมผสานกลมกลืนได้อย่างเหมาะสม สามารถยืนหยัดอยู่ได้ด้วย การพึ่งพาตนเอง และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในชนบท จึงได้มีการฟื้นฟูทรัพยากรในท้องถิ่น ได้สูญเสียไป ให้มีสภาพอุดมสมบูรณ์พร้อมกับปรับสภาพการดำเนินชีวิตที่เคยถูกรอบงำด้วยระบบ ธุรกิจการค้า กับเข้ามาสู่อาชีพเกษตรกรรมเพื่อความอยู่รอดโดยอาศัยความสมดุลทางธรรมชาติ กลุ่ม บุคคลดังกล่าวยืนหยัดต่อสู้ด้วยความเข้มแข็งกับความล้มเหลว และความผิดพลาดที่เกิดขึ้นอย่าง ภาคภูมิใจด้วยกำลังกาย สติปัญญา และสั่งสมประสบการณ์จากการผสมผสานกลมกลืนได้อย่าง เหมาะสม สามารถยืนหยัดอยู่ได้ด้วยการพึ่งพาตนเอง ซึ่งนับว่าบุคคลเหล่านั้นเป็นผู้ที่สมควรได้รับการ ยกย่องและนำเอาหลักการ ความรู้แนวคิด และประสบการณ์ไปถ่ายทอดและเผยแพร่ต่อไป

๔. แนวความคิด หลักการปฏิบัติและเทคโนโลยีชาวบ้าน เนื่องมาจากสภาพสังคม และเศรษฐกิจของประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ทำให้สภาพการ ดำเนินชีวิตค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพพอกินไปสู่การประกอบอาชีพ เพื่อหารายได้ให้มีจำนวน เพิ่มขึ้น สามารถอยู่ในสังคมได้อย่างเป็นสุขได้เกิดการนำความรู้ แนวความคิดและวิทยาการที่เคย ปฏิบัติกันมาผสมผสานกับวิชาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เพื่อนำมาใช้ในการเพิ่มผลผลิตหรือประกอบ กิจกรรมในการดำเนินชีวิตในครอบครัว และท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสมและมีประสิทธิภาพซึ่งนับว่า บุคคลเหล่านี้เป็นอีกกลุ่มบุคคลหนึ่งที่เป็นผู้มีความรู้ ความสามารถในการพัฒนาตนเองและช่วยเหลือ สังคมได้อย่างดี

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นสามารถแบ่งออกได้ ๔ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ ๑ เป็นเรื่อง เกี่ยวกับคติ ความเชื่อ หลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์แห่งความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมถ่ายทอดกันมา กลุ่มที่ ๒ เป็นเรื่องของศิลปวัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี กลุ่มที่ ๓ เป็นเรื่องของการ ประกอบอาชีพในแต่ละท้องถิ่นที่ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับสมัย และกลุ่มที่ ๔ เป็นเรื่องของ แนวคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในท้องถิ่น ซึ่งเป็นอิทธิพลของ ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสานมีรากเหง้าหลากหลาย ผสมผสานอย่างกลมกลืนระหว่างศาสนาสภาพภูมิศาสตร์ สภาพแวดล้อม และกระบวนการทางสังคม

เป็นการผสมผสานของคตินิยมท้องถิ่น คือ พุทธศาสนาระดับที่ชาวบ้านปฏิบัติในชีวิตประจำวัน กับ ศาสนาพราหมณ์และความเชื่อถือผีต่างๆ เช่น ผีแถน ผีเสื้อ ผีปู่ตา ผีนา ผีไร่ ผีน้ำ ผีป่าเขาลำเนาไพร คติความเชื่อเหล่านี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการประกอบอาชีพ การกระทำของบุคคลและสังคม ชาวอีสาน นำคติความเชื่อเหล่านี้ไปประกอบพิธีกรรม คลีคลาย ข้อขัดแย้งระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับคนกับ กฎเกณฑ์สังคม ซึ่งบรรดาความเชื่ออันหลากหลายของ ชาวอีสานนั้น พุทธศาสนาสอนให้เรียนรู้ เกี่ยวกับธรรมชาติของคน สัตว์พืช สิ่งของต่างๆ โดยการสังเกต โดยการปฏิบัติ โดยการฟัง โดยการอ่าน และโดยการเขียน พุทธศาสนาระดับชาวบ้านแสดงหลักธรรม คำสอนที่เป็นเอกภาพกับวิถีดำเนินชีวิต ภายในสังคม

การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน

ในชีวิตทุกคนในสังคมไทยมีการเรียนรู้ทั้งสองระบบและระบบโรงเรียนมีข้อจำกัด ระบบการเรียนรู้ของชุมชนไม่มีข้อจำกัด คือ ไม่มีที่สิ้นสุดในเมื่อการศึกษาเป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต จึงต้องพึ่งพาการเรียนรู้ทั้งสองระบบคู่ขนานกันตลอดไป ได้มีผู้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้และการ ถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสานไว้ ดังนี้

จารุวรรณ ธรรมวัตร (๒๕๓๑ : ๑๒-๑๖) ได้เสนอรูปแบบการถ่ายทอดภูมิปัญญา พื้นบ้านของชาวอีสานไว้ ๒ ลักษณะ คือ วิธีถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านแก่เด็กและวิธีการถ่ายทอด ภูมิปัญญาพื้นบ้านแก่ผู้ใหญ่

๑. วิธีถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านแก่เด็ก

การถ่ายทอดความรู้ของชาวอีสานที่สืบทอดจากรุ่นหนึ่งมายังคนอีกรุ่นหนึ่งนั้นมี หลายวิธีขึ้นอยู่กับกลุ่มเป้าหมายและเนื้อหาสาระที่ต้องการสื่อสาร วิธีถ่ายทอดความรู้แก่เด็กมีลักษณะ แตกต่างจากผู้ใหญ่ คือ ต้องง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนานและดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน และการทดลองทำ ตัวอย่างเช่น การเล่นปริศนาและการเล่านิทาน

การเล่นปริศนาเกิดจากวิสัยของมนุษย์ชอบซักถาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัยเด็กเป็น ช่วงของการเรียนรู้โลกรอบตัว เช่น การเรียนรู้ร่างกาย เรียนรู้ถ้อยคำ เรียนปรากฏการณ์ธรรมชาติ ลักษณะทางพืชและสัตว์ ตลอดจนสิ่งของเครื่องใช้ในครัวเรือน การผูกปริศนานั้นผู้ใหญ่จะเรียบร้อย ถ้อยคำให้คล้องจองให้เสียงและจังหวะ คำที่เลียนเสียงธรรมชาติ คำที่เปรียบเทียบให้ ชำชน เพื่อ สร้างแรงดึงดูดจิตใจและเพื่อให้เด็กจดจำง่าย

การเล่านิทาน เป็นวิธีการถ่ายทอดความรู้ โดยอาศัยความสนุกจากตัวละครจาก เหตุการณ์ในท้องเรื่องและวิธีการเล่าที่น่าสนใจ นิทานมีหลากหลายขนาดหลายประเภทนิทานสำหรับ

เด็กที่มีขนาดสั้น ตัวละครมีทั้งมนุษย์ อมนุษย์และสัตว์ เนื้อหาניתานเป็นเรื่องสร้างและเสริมวินัยและบุคลิกภาพที่สังคมปรารถนา ซึ่งส่วนใหญ่มุ่งเน้นจริยธรรม คือ สิ่งที่ดีและไม่ควรทำ

๒. วิธีถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านแก่ผู้ใหญ่

เมื่อชีวิตผ่านวัยเด็กเป็นผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นวัยทำงาน วัฒนธรรมอีสานมีวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านหลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีทางพุทธศาสนา พิธีกรรม ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต การประกอบอาชีพ ตลอดจนวิธีอ่านหนังสือ คัดหนังสือและวิธีแสดงมหรสพ การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านด้วยวิธีการบอกเล่าในวัยนี้มีสารประโยชน์ทั้งในด้านการเพิ่มพูนความรู้จากการฟังและเป็นการรวมกลุ่มทางสังคมเพื่อทำงานร่วมกันหรือช่วยเหลือกัน

ผู้เล่าคือผู้อาวุโสหรือผู้ที่มีความรอบรู้ซึ่งเล่าในโอกาสพิเศษ เช่น งานศพ และพิธีอยู่ไฟ

เมื่อมีคนตายภายในหมู่บ้าน ชาวบ้านจะไปชุมนุมกันที่บ้านผู้ตาย (เฮือนดี) เพื่อช่วยเจ้าภาพและเป็นเพื่อนศพ ตอนกลางคืนนอกจากจะมีการละเล่นพื้นบ้าน เช่น การเล่นเสือกินหมู เล่นปู้ตากินไก่ แล้วยังมีการเล่านิทาน โดยอ่านจากหนังสือผูกหรือใบลาน วิธีอ่านหนังสือในงานศพเป็นมหรสพที่สำคัญต่อชาวบ้านมาก เพราะเจ้าภาพจะเลือกหมออ่านที่มีน้ำเสียงดีก่อให้เกิดความสนุกสนานแก่ผู้ฟัง ทั้งยังสอดแทรกจริยธรรมคำสอนด้วย ผู้ที่มาร่วมฟังมีทั้งเด็กเล็กหนุ่มสาว คนเฒ่า คนแก่ นิทานที่นำมาอ่านมีทั้งนิทานพื้นบ้านและนิทานชาดก เช่น การะเกด สิ้นไซ กำฟ้ารำผีน้อย จำปาสีตัน ต่อมาเมื่อมีมหรสพสมัยใหม่ การอ่านหนังสือจึงลดบทบาทไป นอกจากพิธีเผาศพแล้ว ในพิธีอยู่ไฟหลังคลอดบุตรมีการนำนิทานมาอ่านสู่กันฟังระยะเวลาการอยู่ไฟนั้นไม่มีกำหนดแน่นอน ส่วนมากอยู่ ๑๕-๓๐ วัน ช่วงนี้ผู้หญิงต้องอดทน งดอาหารนานาชนิด จะไปไหนมาไหนไม่ได้ เพื่อให้กำลังใจและความเพลิดเพลินจึงมีการนำนิทานพื้นบ้านและนิทานชาดกไปอ่านให้แม่ลูกอ่อนและเพื่อนบ้านที่มาเยี่ยมฟัง เมื่อการแพทย์สมัยใหม่ เข้ามามีบทบาท ประเพณีอยู่ไฟจึงค่อยๆ เลิกไปพร้อมกับการอ่านนิทาน

ประเพณีทางพุทธศาสนา เช่น การทำบุญเข้าพรรษา การทำบุญผ้าป่า การทำบุญทอดกฐิน การทำบุญมหาชาติ เป็นโอกาสพิเศษที่ชาวบ้านทั้งหลายมาชุมนุมกันฟังธรรม และสนทนาธรรม พระสงฆ์นิมนต์นิทานชาดกมาเทศน์มากกว่านำธรรมมาเทศนา ในช่วงเข้าพรรษาจะมีการเทศน์การสนทนาธรรมทุกวันพระ วันโกน พระสงฆ์นำคำคมที่เป็นสุภาษิตสอนใจมาอบรม อุบาสก อุบาสิกา คติธรรมเหล่านี้แสดงภูมิปัญญาของผู้เทศน์

การฟังนิทานนอกจากสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลแล้วยังมีการปลูกฝังคติการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อของบาป บุญ กรรม นรก สวรรค์ ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรมและโลกทัศน์ของผู้ฟัง ความซาบซึ้งในนิทานพื้นบ้าน นิทานชาดก ส่งผลให้คนอีสานว่านอนสอนง่าย รักความสงบ และ

มีความพากเพียร อดทนต่อความทุกข์ยากและการถูกกดขี่อย่างสงบเพราะบุคลิกดั่งกล่าวชาตกอธิบายไว้อย่างชัดเจน ด้วยพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์ซึ่งเวียนว่ายตายเกิด เผชิญกับปัญหาและวิบากกรรมต่างๆ จนนับครั้งไม่ถ้วน จึงพบหนทางหลุดพ้น ชาวอีสานอธิบายสิ่งที่ตนเองประสบได้ด้วย ภูมิปัญญาพื้นบ้านของตนจึงอยู่อย่างสงบและอดทนต่อความจริงในโลกได้อย่างมีทุกข์น้อย การเทศนาและการเล่านิทาน เปิดโอกาสให้ผู้เล่าแสดงภูมิปัญญาพื้นบ้านของตนโดยเลือกสรรถ้อยคำ

พิธีสู่ขวัญ เป็นการกระทำที่ถ่ายทอดจิตสำนึกอันดีงามต่อสิ่งที่ให้คุณเป็นการกระทำที่สร้างเอกภาพระหว่างสิ่งสำคัญ ๓ ประการ คือ คติความเชื่อเรื่องขวัญ คุณค่าของข้าว และวิธีการทำนาของชาวอีสาน สารสำคัญที่สุดคือ ข้าวมีคุณค่าเลี้ยงชีวิต เลี้ยงโลก และเลี้ยงศาสนา

พิธีสู่ขวัญข้าวเป็นสื่อแสดงปรัชญาของคนอีสานว่าทำงาน เพื่อชีวิตและสะสม เนื่อนานาบุญ คำสู่ขวัญเป็นสื่อโยงสายสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับงานสำคัญ และอำนาจเหนือธรรมชาติเนื้อหาของคำสู่ขวัญ คือการทำนาของชาวอีสาน โดยเริ่มจากการมาเยือนของสายฝน

การทำไถ การแรกนา การไถ การคราด การหว่าน การปักดำ ศัตรูข้าว การเกี่ยวข้าว การนำข้าวขึ้นเล้า การบริโภควัว และพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน เช่น ข้าวป่องแก้ว ข้าวแข้ง ข้าวอ้วนน้อย ข้าวซี่ควาย ข้าวฮวงช้าง ข้าวลวดเทียน ข้าวหมาแง่ง ข้าวคอแดง ข้าวเหนียวเป็ด ข้าวหมากกอก ข้าวมันหอม

พิธีกรรมช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ คือ พิธีกรรมในช่วงที่ชีวิตมีการเปลี่ยนแปลง เช่น การเปลี่ยนวัย เปลี่ยนสถานภาพ เปลี่ยนงาน เปลี่ยนที่อยู่อาศัย หรือการเจ็บไข้ได้ป่วย ชาวอีสานมีแนวปฏิบัติเพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการเริ่มต้นใหม่ โดยเพิ่มกำลังใจและให้หลักการดำเนินชีวิต เช่น พิธีสู่ขวัญบ่าวสาว

ปฐม นิคมานนท์ (๒๕๓๘ : ๒๗๙-๒๘๑) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การค้นหาคำขวัญและระบบถ่ายทอดความรู้ในชุมชนบทยไทย” พบว่า การจำแนกถ่ายทอดความรู้สามารถทำได้ ๕ รูปแบบ คือ

๑. การสืบทอดความรู้ภายในชุมชน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องอาชีพของหมู่บ้าน ที่แทบทุกคนรู้เรื่องทำเหมือนกันๆ กัน และเป็นอาชีพรอง หรืออาชีพเสริมจากการทำนาทำไร่ เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา งานจักสาน การทอผ้า และงานหัตถกรรมทั่วไป อาชีพและความชำนาญเหล่านี้สมาชิกในชุมชนได้คลุกคลี และมีความคุ้นเคยมาตั้งแต่เด็ก ทุกคนจึงได้เรียนรู้และได้รับการถ่ายทอดมาเหมือนกัน เป็นไปโดยอัตโนมัติ ภาพได้สภาพการดำรงชีวิตประจำวัน มีการเรียนรู้ และมีการ สืบทอดความรู้สืบทอดกันมา

๒. การสืบทอดภายในครัวเรือน เป็นการสืบทอดความรู้ ความชำนาญ ที่มีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือ เป็นความสามารถเฉพาะบุคคล หรือเฉพาะครอบครัว เช่น ความชำนาญ ในการรักษาโรค งานช่างศิลป์ งานช่างฝีมือต่างๆ ความสามารถด้านดนตรี การขับร้อง เป็นต้น ความรู้ เหล่านี้จะมีการถ่ายทอดภายในครอบครัว และเครือข่ายอย่างมีการวางแผน และเป็นความลับใน สายตระกูล

๓. การฝึกจากผู้รู้ชำนาญเฉพาะอย่าง เป็นการที่ผู้สนใจไปขอรับการถ่ายทอด วิชาจากผู้รู้ อาจเป็นญาติหรือไม่ใช่ญาติ หรืออาจเป็นผู้อยู่ในหรือนอกชุมชนก็ได้ ซึ่งมีการถ่ายทอดโดย

๓.๑ ไปอยู่เป็นลูกมือฝึกงาน บางรายได้รับค่าแรง บางรายไม่ได้ค่าแรงแต่ได้รับความรู้ตอบแทน

๓.๒ ไปขอเรียนโดยเสียค่าเล่าเรียนเป็นการตอบแทน

๓.๓ มีการรวมกลุ่มกันเรียนภายในชุมชน

๓.๔ เจ้าหน้าที่จากองค์กรภายนอกมาจัดสอนให้

๔. การฝึกฝนและค้นคว้าด้วยตนเอง อาชีพและความชำนาญหลายอย่างเกิดขึ้น ด้วย การคิดค้นดัดแปลง และพัฒนาขึ้นมาด้วยตนเอง แล้วถ่ายทอดไปสู่ลูกหลาน หรือผู้สนใจอยาก เรียนด้วยตนเองนี้เกิดขึ้นจาก

๔.๑ ชอบสิ่งนั้นมาตั้งแต่เด็ก

๔.๒ เห็นตัวอย่างคนอื่นที่ทำแล้วสนใจ พยายามเลียนแบบและฝึกฝนหรือ ขำนาญ

๕. ความรู้ความชำนาญที่เกิดจากความบังเอิญหรือสิ่งลึกลับ มีความรู้บางอย่าง เกิดขึ้นโดยตนเองไม่สนใจ หรือไม่ได้คาดคิดมาก่อน เป็นต้นว่า มีวิญญาณ หรืออำนาจลึกลับมาเข้าสิง มา บอกกล่าว ทำให้มีความสามารถในการรักษาโรค หรือความสามารถในการทำนายทายทักได้ แม้ไม่ใช่ เป็นการเรียนรู้ตามความหมาย ในทางวิชาการทั่วไป แต่ก็ป็นวิธีหนึ่งที่ประชาชนได้รับประสบการณ์ อัน เกิดความรู้บางอย่างที่ยังไม่สามารถอธิบายด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ได้

สามารถ จันทรสุรีย์ (๒๕๓๓ : ๑๔) ได้จำแนกการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ ๒ ประการ ดังนี้

๑. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็ก

เด็กโดยทั่วไปจะมีความสนใจในช่วงเวลาที่สั้นในสิ่งใกล้ตัว กิจกรรมการถ่ายทอด ต้องง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนาน และดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน การลองทำ การเล่นปริศนา

คำท่าย เป็นต้น วิธีการเหล่านี้เป็นการสร้างเสริมลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพที่สังคมปรารถนา ซึ่งส่วนใหญ่มุ่งเน้นจริยธรรมที่เป็นสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ

๒. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่

ผู้ใหญ่ถือว่าเป็นผู้ที่ผ่านประสบการณ์ต่างๆ มาพอสมควรแล้ว และเป็นวัยทำงาน วิธีการถ่ายทอดทำได้หลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่าโดยตรง บอกเล่าโดยผ่านพิธีสู่ขวัญ พิธีทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นต่างๆ เช่น การแต่งงานของท้องถิ่น จะมีขั้นตอน มีคำสอนที่ผู้ใหญ่ให้คู่บ่าวสาวอยู่ทุกครั้ง รวมทั้ง การลงมือประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษก็มีการถ่ายทอดเชื่อมโยงประสบการณ์มาโดยตลอด

ศิริพงษ์ นวลแก้ว (๒๕๔๐ : ๔๔) ได้สรุปภูมิปัญญาท้องถิ่น คือ การถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจจากบุคคลหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะที่เป็นแบบลายลักษณ์อักษรกับไม่เป็นลายลักษณ์อักษร โดยมีองค์ประกอบในการถ่ายทอด คือ

๑. องค์คติ (Concepts) ได้แก่ ความเชื่อ ความคิด ความเข้าใจ อุดมการณ์ต่างๆ
๒. องค์พิธีการ (Usage) ได้แก่ ขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งแสดงออก ในรูปพิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีแต่งงาน พิธีการตั้งศพ การแต่งกาย เป็นต้น
๓. องค์วัตถุ (Instrumentary and Symbolic Objects) ได้แก่ สิ่งประดิษฐ์ที่มีรูปร่างสามารถจับต้องได้ เช่น ผลิตผลทางศิลปกรรม งานฝีมือ และองค์วัตถุที่ไม่มีรูปร่างแต่เป็นเครื่องแสดงสัญลักษณ์ ความหมายต่างๆ เช่น ภาษา เป็นต้น

เอกวิทย์ ณ ถลาง (๒๕๔๔ : ๑-๑๒) ได้สรุปกระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านไว้ดังนี้ คือ

๑. ในบรรพกาล มนุษย์เรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตและรักษาเผ่าพันธุ์ของตนให้อยู่รอดด้วยการลองผิดลองถูก ในการหาอาหาร ต่อสู้กับภัยธรรมชาติ การรักษาพยาบาลเมื่อเจ็บป่วยต่อสู้แย่งชิงสิ่งของที่อยู่ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน และเผชิญโชคด้วยความเสี่ยงต่างๆ เมื่อประสบความล้มเหลวก็ถึงชีวิตดับหรือบาดเจ็บ แต่ถ้าสำเร็จก็ได้อาหาร ได้สิ่งของ พ้นอันตราย จากประสบการณ์ของการลองผิดลองถูก มนุษย์ก็สะสมความรู้ ความเข้าใจของตนไว้แล้วถ่ายทอดส่งต่อให้แก่ลูกหลานเผ่าพันธุ์ของตนนานๆ เข้าสิ่งที่ประพฤติปฏิบัติ หรือห้ามปฏิบัติก็กลายเป็นจารีตธรรมเนียมหรือข้อห้ามใน “วัฒนธรรม” ของกลุ่มคนนั้นๆ

๒. มนุษย์เรียนรู้ด้วยการลงมือกระทำจริงในสถานการณ์ สิ่งแวดล้อมที่มีอยู่จริง เช่น การเดินทาง ปลุกพืช สร้างบ้าน ต่อสู้กับภัยอันตราย ในกรณีของชาวบ้านในประเทศไทย ก็ให้เห็น

ได้ว่าชาวภาคเหนือเรียนรู้จากการร่วมกันจัดระบบเหมืองฝายเพื่อการกสิกรรมในพื้นที่ลุ่มน้ำระหว่างเขาแล้วค่อยๆ พัฒนาขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์ในการแบ่งปันน้ำระหว่างคนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน ชาวอีสานเรียนที่จะเสาะแสวงหาแหล่งดินน้ำชุ่มเป็นที่ทำกิน หรือขุดสระไว้เป็นบ่อรายรอบเทวสถานเพื่อเลี้ยงชุมชน ชาวภาคกลางเรียนรู้ที่จะอยู่กับภาวะน้ำหลากน้ำท่วม น้ำลด ด้วยการปลูกเรือนใต้ถุนสูง เดินทางด้วยเรือและทำนาทำไร่ให้สอดคล้องกับฤดูกาล ส่วนชาวภาคใต้ ก็เรียนรู้พึ่งพากันระหว่างคนอยู่ต่างถิ่นต่างทำเลในเขตเชิงเขา ลุ่มน้ำ และชายทะเล ด้วยการผูกไมตรีแลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างพื้นที่ การเรียนรู้และสะสมประสบการณ์ต่างๆ ไว้ในสถานการณ์จริง ปฏิบัติจริง แล้วส่งต่อไปยังลูกหลานแบบค่อยเป็นค่อยไป ได้กลายเป็นแบบธรรมเนียมหรือวิถีปฏิบัติ

๓. การถ่ายทอดความรู้ การเรียนรู้จากการทำจริงได้พัฒนาต่อมาจนเป็นการส่งต่อ (Transmission) แต่คนรุ่นหลังด้วยการสาธิตวิธีการสั่งสอนด้วยการบอกเล่า (Oral Tradition) ในรูปแบบของเพลงกล่อมเด็ก คำพังเพย สุภาษิต และสร้างความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ (Literary Tradition) ซึ่งโดยทั่วไปการถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านของชาวบ้านทุกภูมิภาคจะนิยมสอง วิธีแรก คือ สาธิตวิธีการและสอนเป็นวาจา ในกรณีที่เป็นศิลปวิทยาการระดับที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้งจึงจะใช้วิธีลายลักษณ์ในรูปของตำรา เช่น ยาตำรายา ตำราปลูกบ้าน ตำราโหราศาสตร์ หรือผูกเป็นวรรณกรรมคำสอน คำตักเตือน ภาษิต คู่มือ แผนที่ และตำนานนิทาน สุดท้ายจะสะดวกและจะเห็นว่าสอดคล้องกับพื้นฐานของชาวบ้าน การถ่ายทอดทั้งโดยวาจาและลายลักษณ์ หรือการสาธิตก็ไม่มีอะไรตายตัว แต่จะปรับเปลี่ยนไปตามเหตุ ปัจจัยที่อยู่ในการรับรู้ของคนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมในบางกรณีความรู้ที่สั่งสมไว้ก็ถดถอยหรือสูญหายได้

๔. การเรียนรู้โดยพิธีกรรม กล่าวในเชิงจิตวิทยา พิธีกรรมมีความศักดิ์สิทธิ์และอำนาจโน้มน้าวให้คนที่มีส่วนร่วมรับเอาคุณค่าและแบบอย่างพฤติกรรมที่ต้องการเน้น เข้าไว้ในตัวเป็นการตอกย้ำความเชื่อ กรอบศีลธรรมจรรยาของกลุ่มชน แนวปฏิบัติ และความคาดหวังโดยไม่ต้องใช้การจำแนกแจกแจงเหตุผล แต่ใช้ศรัทธา ความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมเป็นการสร้างกระแสความเชื่อและพฤติกรรมที่พึงประสงค์ ถึงแม้จะมีภูมิปัญญาพื้นบ้าน ความรอบรู้ อยู่เบื้องหลังพิธีกรรม ก็ไม่มีการย้าภูมิปัญญาพื้นบ้านเหล่านั้น แต่จะเน้นผลที่เกิดต่อสำนึกของผู้มี ส่วนร่วมเป็นสำคัญ

๕. ศาสนาทั้งในด้านหลักธรรมคำสอน ศิลปะและวัตรปฏิบัติ ตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรมทางสังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนในเชิงการเรียนรู้ ล้วนมีส่วนตอกย้ำ ภูมิปัญญาพื้นบ้านที่เป็นอุดมการณ์แห่งชีวิต ให้กรอบและบรรทัดฐานความประพฤติและให้ความมั่นคง อบอุ่นทางจิตใจ

๖. การแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ทั้งในทางชาติพันธุ์ถิ่นฐานทำกิน รวมไปถึงการแลกเปลี่ยนกับคนต่างวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มีความคิดใหม่ วิธีการใหม่เข้ามา ผสมผสานกลมกลืนบ้าง ชัดแย้งบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลายกว้างขวางทั้งในด้านสาระ รูปแบบ และวิธีการ

๗. การผลิตซ้ำวัฒนธรรม (Culture Reproduction) ในการแก้ปัญหาทั้งทางสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจและทางสังคม ได้มีคนพยายามเลือกเฟ้นเอาความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมาในสังคมประเพณี มาผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมให้เข้ากับฐานความเชื่อเดิม ขณะเดียวกันก็แก้ปัญหาในบริบทใหม่ได้ระดับหนึ่ง การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ลักษณะหนึ่งที่เกิดขึ้นตลอดเวลาในสังคมไทย

๘. ครูพักลักจำ ก็เป็นกระบวนการเรียนรู้วิธีหนึ่งที่มีมาแต่เดิมและจะยังคงอยู่ต่อไป ในที่นี้ วิธี “ครูพักลักจำ” เป็นการเรียนรู้ในทำนองแอบเรียน แอบเอาอย่าง แอบทำลองดูตามแบบอย่างที่เราสังเกตอยู่เงียบๆ แล้วรับเอามาเป็นของตนเมื่อสามารถทำได้จริง วิธีนี้ดูเผินๆ เป็นเหมือนการลักขโมยสิ่งที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านของผู้อื่น แต่ในความหมายที่เข้าใจกันหาสื่อความในทางชั่วร้ายไม่ หากเป็นวิถีธรรมชาติธรรมดาของคนในการเรียนรู้จากผู้อื่น ในชีวิตจริงของทุกคนจะมีพฤติกรรมครูพักลักจำอยู่ไม่มากนักน้อยและถ้ายอมรับนับถือว่า วิธีการเรียนที่ดูประหนึ่งไม่สำคัญนี้มีคุณค่าสูงมีความเป็นธรรมชาติในนิสัยมนุษย์ และเป็นการหาความรู้ทางหนึ่งที่มีประสิทธิภาพก็จะเน้นการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นผลอีกทางหนึ่งได้ โดยนัยดังกล่าวนี้ครูพักลักจำเป็นคนละเรื่องกับการขโมยลิขสิทธิ์ทางปัญญาที่เป็นโรคระบาดอยู่ในปัจจุบัน

สรุปได้ว่า การถ่ายทอดความรู้ของชาวอีสานที่สืบทอดจากรุ่นหนึ่งมายังคนอีกรุ่นหนึ่งนั้นมีหลายวิธีขึ้นอยู่กับกลุ่มเป้าหมายและเนื้อหาสาระที่ต้องการสื่อสาร วิธีถ่ายทอดความรู้แก่เด็กมีลักษณะแตกต่างจากผู้ใหญ่ คือ ต้องง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนาน และดึงดูดใจ เมื่อชีวิตผ่านวัยเด็กเป็นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นวัยทำงาน วัฒนธรรมอีสานมีวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านหลายรูปแบบ การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านในวัยผู้ใหญ่มีสารประโยชน์ทั้งในด้านการเพิ่มพูนความรู้และเป็นการรวมกลุ่มทางสังคมเพื่อทำงานร่วมกันหรือช่วยเหลือกัน

จากงานวิจัยเรื่อง คุณค่าอัตลักษณ์ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นกับการนำมาประยุกต์เป็นผลิตภัณฑ์ท้องถิ่นเพื่อเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ ได้รวบรวมความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังรายละเอียดต่อไปนี้ (ทรงคุณ จันทจร. ๒๕๕๒ : ๑๗-๒๐)

วิชิต นันทสุวรรณ ได้แบ่งภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. การถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างวัย
๒. การเกี่ยวข้องกับสถาบันต่างๆ ในหมู่บ้าน
๓. การเรียนรู้เชิงประจักษ์

เอี่ยม ทองดี ได้นำเสนอว่า ภูมิปัญญาเป็นนามธรรม ประกอบด้วยความคิด ความรู้ ความเชื่อ ค่านิยม ความเห็น ความสามารถ และความฉลาดไหว

ลักษณะภูมิปัญญามี ๒ ลักษณะ ได้แก่ ภูมิปัญญามีลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำรงชีวิตเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวันและภูมิปัญญาที่มีลักษณะที่เป็นรูปธรรมเป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะดนตรี และอื่นๆ (สามารถ จันทรสุรย์. อ้างถึงใน ทรงคุณ จันทกร. ๒๕๕๒) ซึ่งสะท้อนออกมาเป็น ๓ ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกัน คือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืช และธรรมชาติ ความสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ที่อยู่ร่วมกันในสังคมหรือในชุมชน และความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย

ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีความสำคัญอย่างน้อย ๔ ประการ คือ

๑. ความรู้และระบบความรู้ที่ชาวบ้านมองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ เป็นระบบความรู้ที่ไม่เป็นวิทยาศาสตร์
๒. การสั่งสมและการกระจายความรู้ ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสมและกระจายความรู้ ซึ่งความรู้นั้นไม่ได้ลอยอยู่เฉยๆ แต่ถูกนำมาบริการคนอื่น
๓. การถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญาชาวบ้านไม่ได้มีสถาบันถ่ายทอดความรู้แต่มีกระบวนการถ่ายทอดที่ซับซ้อน
๔. การสร้างสรรค์และปรับปรุง ระบบความรู้ของชาวบ้านไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับที่แต่ถูกปรับเปลี่ยนมาตลอดโดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านเอง

ประเภทภูมิปัญญาท้องถิ่นแบ่งเป็น ๔ กลุ่ม ประกอบด้วย

๑. คติ ความคิด ความเชื่อ และหลักการพื้นฐานขององค์ความรู้ที่ถ่ายทอดกันมา
๒. ศิลปวัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นแบบแผนของการดำเนินชีวิตที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา
๓. การประกอบอาชีพในแต่ละท้องถิ่นที่ได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย
๔. แนวคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาใช้ในชุมชน เป็นอิทธิพลของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี

มณีนภา ชูติบุตร และนิคม ชมพูหลง แบ่งประเภทภูมิปัญญาไว้เป็น ๓ ด้าน ประกอบด้วย

๑. ภูมิปัญญาที่เกิดจากการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ หมายถึง การที่คนในชุมชนท้องถิ่นจัดวางอธิบายตนเองกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติในลักษณะการพึ่งพาพิธีกรรมต่างๆ

๒. ภูมิปัญญาที่เกิดจากการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับงาน หมายถึง การที่คนประพฤติปฏิบัติตัวกันทั้งในระดับครอบครัวและชุมชนซึ่งแสดงให้เห็นได้ในรูปของคำสอนหรือวิถีประเพณีของชุมชน

๓. ภูมิปัญญาที่เกิดจากการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับการทำมาหากิน ได้แก่ การประกอบอาชีพ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงชีพ อาทิเช่น การทำเกษตรแบบผสมผสาน การรักษาโรค การใช้น้ำ การอนุรักษ์ป่าไม้ของชุมชน

สถาบันราชภัฏนครปฐม ได้แบ่งภูมิปัญญาตามอาชีพออกเป็น ๑๐ ด้าน ได้แก่

๑. ด้านเกษตรกรรม เช่น การเพาะปลูก การขยายพันธุ์พืช การเลี้ยงสัตว์ การเกษตรผสมผสาน การทำไร่นาสวนผสม การปรับใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับการเกษตร

๒. ด้านอุตสาหกรรมและหัตถกรรม เช่น การจักสาน (ทอเสื่อ สานกระด้ง สานกระต๊ับข้าว แห อวน ฯลฯ) การช่าง (ช่างตีมีด เหล็ก ขวาน ปั่นโอง ฯลฯ) การทอผ้า (ผ้าไหม ผ้าลายซิด ผ้ามัดหมี่ ฯลฯ) การแกะสลัก

๓. ด้านการแพทย์แผนไทย เช่น หมอสมุนไพร หมอยากลางบ้าน หมอนวดแผนโบราณ หมอยาหม้อ

๔. ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น การบวชป่า การสืบชะตาแม่น้ำ การทำแนวปะการังเทียม การอนุรักษ์ป่าชายเลน การจัดการป่าต้นน้ำและป่าชุมชน

๕. ด้านกองทุนและธุรกิจชุมชน เช่น ผู้นำในการจัดกองทุนของชุมชน ผู้นำในการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการรักษายาบาล ผู้นำในการจัดระบบสวัสดิการและบริการชุมชน

๖. ด้านศิลปกรรม เช่น วาดภาพ (จิตรกรรม) การปั้น (ปะติมากรรม) นาฏศิลป์ ดนตรี การแสดงและการละเล่นพื้นบ้าน นันทนาการ

๗. ด้านภาษาและวรรณกรรม เช่น ความสามารถในการอนุรักษ์ และสร้างผลงานด้านภาษา วรรณกรรมท้องถิ่น การจัดทำสารานุกรมภาษา หนังสือโบราณ การฟื้นฟู การเรียน การสอนภาษาถิ่นของท้องถิ่นต่างๆ

๘. ด้านปรัชญา ศาสนา และประเพณี เช่น ความสามารถประยุกต์และปรับใช้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา ปรัชญาความเชื่อ และประเพณีที่มีคุณค่าให้เหมาะสมต่อบริบททางเศรษฐกิจ สังคม การถ่ายทอดวรรณกรรม คำสอน การประยุกต์ประเพณีบุญ

๙. ด้านโภชนาการ เช่น ความสามารถในการเลือกสรร ประดิษฐ์ และปรุงแต่งอาหารและยาให้เหมาะสมกับความต้องการของร่างกายในสภาวะการณ์ต่างๆ ตลอดจนผลิตเป็นสินค้าและบริการส่งออกที่ได้รับความนิยมแพร่หลายมาก

๑๐. ด้านองค์กรชุมชน เช่น ร้านค้าชุมชน ศูนย์สาธิตการตลาด กลุ่มออมทรัพย์ องค์กรด้านการตัดเย็บเสื้อผ้า กลุ่มจักสาน กลุ่มทอผ้า กลุ่มทอเสื่อ กลุ่มตีมีด ตีขวาน เครื่องมือที่ทำจาก เหล็ก กองทุนสวัสดิการชุมชน การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น มีการถ่ายทอดตามลักษณะผู้ให้และผู้รับได้ ๒ ประการ

๑. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็ก

๒. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่

๒.๒ การผลิตผ้าไหม

จากการศึกษางานวิจัยเรื่องภูมิปัญญาพื้นบ้านในการผลิตผ้าไหมปักธงชัยเพื่อพัฒนาเป็น สินค้ามาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชนของ สร้างสี แก้วพิจิตร (๒๕๕๑ : ๒๔-๕๗) พบว่า ได้มีการศึกษา รวบรวมความรู้เกี่ยวกับเกี่ยวกับการผลิตผ้าไหมและกระบวนการผลิตผ้าไหมโดยมีรายละเอียดดังนี้

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ และคณะ (๒๕๓๐ : ๑๔๑) กล่าวไว้ว่า การทอผ้าแต่ก่อนเป็น เหมือน เครื่องแสดงสถานภาพในสังคมของผู้หญิงอีกอย่างหนึ่ง นอกเหนือจากสถานะทางเศรษฐกิจ จริยธรรม และความงามทางรูปร่างหน้าตา กล่าวคือหญิงสาวที่ทอผ้าได้ตามค่านิยมของสังคมนั้นย่อมจะ อยู่ในสถานะที่พร้อมจะมีครอบครัวได้ เพราะเทคนิควิธีการทอผ้าจำเป็นจะต้องมีขบวนการในการศึกษา และฝึกหัดมาก ซึ่งต้องใช้เวลานานพอควรและจะสอดคล้องกับวัยด้วย ครั้นเมื่อทอผ้าได้แล้วก็ต้องใช้ เวลาพัฒนาฝีมือการทอให้ดีและสวยงามในอีกระดับหนึ่ง ซึ่งจะแสดงถึงความสามารถ ความขยันขันแข็ง ความอดทนของลูกผู้หญิงโดยปริยาย ฉะนั้นการทอผ้าจึงมีความสำคัญต่อวิถีการดำรงชีวิต ของผู้คนมาก ทั้งในแง่สังคมและวัฒนธรรม ตลอดจนความสัมพันธ์ที่มีต่อระบบความเชื่อประเพณี ของกลุ่มชนผู้เป็น เจ้าของผ้า

สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (๒๕๔๐ : ๑๒) ได้กล่าวว่า การ เตรียมเส้นใยทั้งจากพืชเช่นฝ้าย และจากสัตว์เช่นไหม แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของช่างทอผ้าอย่างมาก การคิดค้นเครื่องมือต่างๆ ที่จะใช้ในการผลิตเส้นใยนั้นมันมิใช่เรื่องง่าย นอกจากจะทอเป็นผืนผ้าด้วยหูก หรือกี่ เป็นผ้าพื้นสีธรรมชาติแล้ว ยังสามารถทอสลัสี หรือมีขั้นตอนกรรมวิธีในการทอให้เกิดลวดลาย จากจินตนาการของตัวช่างเอง ส่วนใหญ่เป็นลายจากของใกล้ตัวที่ใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น ลายกุญแจ (ประแจ) ลายขอและลายขาเป๋ ซึ่งเป็เครื่องมือใช้ในการทอผ้า ลายตุ้ม เครื่องมือเครื่องใช้ในการจับปลา ส่วนลายดอกไม้ ผลไม้ มีลายบกหรือกะบก ลายดอกสำน ดอกจิก ดอกฮ้าง ดอกแก้ว ดอกพิกุล และ ช่อดอกไม้ เครื่องแต่งตัว เช่น ลายขอกะจอน (ตุ้มหู) นอกจากนี้มีลายที่เกิดจากความเชื่อและ จินตนาการ เช่น ลายนาค มีทั้งลายนาคขอ นาคหัวข่อ และนาคกันต์ ลายพองน้ำ ลายปราสาท เป็นต้น นอกจากเครื่องแต่งกายแล้วผ้าห่มหรือผ้าจอง ผ้าเบี่ยง ผ้ามนธง ผ้าชะเหวด ล้วนแต่มีคุณค่าแก่การศึกษา ในแง่มุมต่างๆ ทั้งวิธีการทอความคิดสร้างสรรค์ และมีมือช่างอย่างน่าภาคภูมิใจ

สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (๒๕๔๒ : ๗๕) กล่าวว่า ผ้าเป็น ประดิษฐกรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อใช้ป้องกันร่างกายจากสภาพภูมิอากาศและสิ่งที่จะทำอันตรายต่อ

ผิวหนัง โดยการเลือกสรรวัตถุดิบจากธรรมชาติ นำมาแปรรูปเป็นเส้นใยและพัฒนาคุณภาพของเส้นใยให้เหมาะสม กับเทคนิคการทอ ซึ่งเป็นกระบวนการที่ซับซ้อนและใช้เวลาในการเรียนรู้สั่งสม เพื่อให้ได้ผืนผ้าที่ใช้ประโยชน์ได้ตามความต้องการ ประวัติศาสตร์ของผ้ามีพัฒนาการควบคู่ไปกับประวัติศาสตร์มนุษยชาติ จากจุดเริ่มต้นที่ผ้ามีบทบาทเป็นเพียงเครื่องนุ่งห่มที่มนุษย์ใช้เป็นเครื่องมือการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ ได้พัฒนาต่อเนื่องมาจนกระทั่งเมื่อโลกมีความเจริญก้าวหน้าขึ้น มีพัฒนาการ ด้านเทคโนโลยีการผลิตผ้าและการสร้างสรรค์รูปแบบเครื่องแต่งกายที่มีความซับซ้อนและตอบสนองการใช้สอยที่หลากหลาย

มหาวิทยาลัยศิลปากร (๒๕๔๔ : ๔๐) ได้เขียนว่า ไหม เป็นเส้นใยไหมได้จากตัวไหม การเลี้ยงไหมนั้นนิยมเลี้ยงกันมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ และภาคกลางบ้างเล็กน้อย ส่วนภาคใต้แทบจะไม่มี การเลี้ยงไหมต้องเริ่มต้นจากการปลูกต้นหม่อนสำหรับใช้เป็นอาหารของตัวไหม ต้นหม่อนขึ้นได้ดีในดินเกือบทุกประเภท ตัวไหมมีลักษณะคล้าย ตัวหนอน เมื่อแก่ตัวเข้าจะชักใยหุ้มตัวของมันเอง ในช่วงนี้ชาวบ้านจะเอาใบหม่อนที่หั่นเป็นฝอยๆ ไปให้ตัวไหมกิน และเฝ้าดูแลตัวไหมชักใย ตัวไหมและใบหม่อนสามารถเลี้ยงและปลูกได้ทุกบ้าน ชาวบ้านจะเอารังไหมมาสาวเพื่อเอาเส้นไหมซึ่งถือว่าเป็นขบวนการที่ค่อนข้างจะซับซ้อน ผู้ประกอบอาชีพทอผ้าที่พบในปัจจุบัน ส่วนใหญ่สืบเชื้อสายมาจากผู้อพยพที่มาจากแหล่งต่างๆ กัน ทั้งโดยการอพยพเพื่อมาหาที่ทำกินใหม่บางกลุ่มก็ถูกกวาดต้อนมาเนื่องจากภัยสงคราม ได้มาตั้งถิ่นฐานตามที่ตั้งต่างๆ ในประเทศไทยมาหลายชั่วคนแล้ว กรรมวิธีการทอและลวดลายที่ปรากฏบนผืนผ้า มักเป็นแบบที่สืบทอดมาจากถิ่นเดิม เช่น ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งชนกลุ่มใหญ่มีเชื้อสายลาวนิยมทอขิดและมัดหมี่มากที่สุด ในขณะที่ภาคเหนือซึ่งเป็นกลุ่มชนที่สืบเชื้อสายมาจากอาณาจักรล้านนามีวัฒนธรรมการทอผ้าจากที่ตั้งดงาม และภาคใต้มีการทอผ้ายกเป็นหลัก ถึงแม้ว่าในปัจจุบัน การทอผ้าดูเหมือนจะคล้ายคลึงกันในทุกภูมิภาคแล้วก็ตาม ในแต่ละท้องถิ่นก็ยังคงมีเอกลักษณ์ดั้งเดิมหลงเหลือให้เห็นอยู่บ้าง

แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย (๒๕๔๘ : ๑๘๘) กล่าวว่า มนุษย์ย่อมต้องการสิ่งปกปิดร่างกายเพื่อ กันแดด ลม ร้อน หนาว และความละอาย ดังนั้นมนุษย์จึงต้องเรียนรู้เทคนิคการผลิตสิ่งทอเพื่อนำมาตัดเย็บเป็นเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม คนแต่ก่อนจึงมักวางทอผ้าไว้ที่ใต้ถุนบ้าน เพื่อการทอผ้าเป็นกิจกรรมประจำวันของผู้หญิงโดยเฉพาะเมื่อว่างหน้านานา จนมีคำพูดติดปากกันมาว่า “เมื่อเสร็จหน้านานา ผู้หญิงทอผ้า ผู้ชายตีเหล็ก” เทคนิคการทอผ้าจึงเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดเรียนรู้กันมาจากรุ่นสู่รุ่น

นภาพรณ หะวานนท์ และพิศมัย รัตนโรจน์สกุล (๒๕๔๘ : ๖๓) ได้กล่าวถึงการทอผ้าไหมไว้ว่า สำหรับคนทอผ้าไหม กว่าจะได้ผ้าไหมมาแต่ละผืน ต้องผ่านความอดทน ความตั้งใจ ความมานะพยายาม พร้อมทั้งความรักและความศรัทธาในงานทอผ้าไหม ในอดีตเส้นทางของการจะได้มาซึ่งผ้าไหมแต่ละผืน สะท้อนวิถีทางเดินของคนที่มีส่วนร่วมในการทำให้ได้ผลงานออกมาเป็นผืนผ้า คนทอผ้าไหมจะจับและสัมผัสผ้าไหมที่ตนเองทอด้วยความภาคภูมิใจ และสามารถเล่าถึงเรื่องราวต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตของตนเองผ่านผ้าไหมแต่ละผืน คนทอผ้าไหมไม่เคยลืมวันที่ตัว

ไหมกำลังเติบโตและต้องการอาหาร แต่คนเลี้ยงไม่มีใบหม่อนเหลือเพียงพอสำหรับตัวไหม ต้องวิ่งหาใบหม่อนตามบ้านคนที่คุ้นเคย ใบหม่อนที่คนอื่นหยิบยื่นให้ไม่ได้มีความหมายเพียงการเป็นอาหารสำหรับตัวไหมเท่านั้น แต่ยังเป็นอาหารหล่อเลี้ยงขวัญและกำลังใจของคนเลี้ยงไหมด้วยหรือวันที่ตัวไหมในกระดังทั้ง ๑๐ กระดัง ที่ประคบประหงมอยู่ค่อยๆ ป่วยและตายลงจนหมดสิ้น ความเสียใจมีมากแค่ไหนอาจไม่สามารถบอกได้ แต่คำปลอบใจและความเห็นใจจากคนรอบข้าง คือพลังที่ทำให้เริ่มต้นทำความสะอาดกระดังและเริ่มการเลี้ยงไหมอีกครั้ง การทอผ้าไหมจึงไม่สามารถสรุปด้วยคำง่ายๆ ไร้ความหมายว่าเป็นงานหัตถกรรมที่เป็นอาชีพเสริมของคนในหมู่บ้านเท่านั้น แต่การทอผ้าไหมเป็นวิถีชีวิตที่มีเรื่องราวมากมายอยู่เบื้องหลัง การเข้าถึงเรื่องของการทอผ้าไหม คือการเข้าถึงวิถีชีวิตของคนในหมู่บ้าน การทอผ้าไหมมีเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวข้องมากมายอาจเริ่มต้นจากการเลี้ยงไหม การสาวเส้นไหม การย้อมสี และการทอผ้าไหม

สรุปได้ว่า การทอผ้าไหมมีประวัติศาสตร์การทอผ้าไหมที่สืบทอดจากบรรพบุรุษมาช้านาน มีเอกลักษณ์เป็นมรดกทางวัฒนธรรมเป็นศิลปะอย่างหนึ่งที่คนไทยรุ่นปัจจุบันต้องช่วยกันอนุรักษ์ไว้ ในสมัยก่อนผู้หญิงไทยจะทำเครื่องใช้ต่างๆ ในบ้านเอง ซึ่งงานสำคัญอย่างหนึ่งคือการทำเสื้อผ้า ผ้านุ่ง ผ้าห่ม ไม้ใช้กันในครอบครัวและพิธีกรรมต่างๆ เช่น พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกิด การบวช การแต่งงาน การตาย เป็นต้น ผ้าทอจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตคนไทย กรรมวิธีและเทคนิคในการทอผ้าให้เกิดลวดลายต่างๆ เป็นเทคนิคและความสามารถของแต่ละคน หลักใหญ่ของการทอผ้าก็คือ การนำเส้นฝ้ายหรือเส้นไหมมาขัดกันให้เป็นลาย โดยชิงเส้นกลุ่มหนึ่งเป็นหลัก เรียกว่าเส้นยืน แล้วใช้อีกเส้นหนึ่ง เรียกว่าเส้นพุ่งสอดตามขวางของเส้นยืน เมื่อสานขัดกันก็จะเกิดลวดลายต่างๆ ผ้าบางชนิดผู้ทอจะคิดหาวิธีสอดด้ายและสอดสีสลับกัน บางวิธีก็จะจับผูกและมัดแน่นเป็นช่วงๆ หรืออาจจะยกด้ายที่ทอเป็นระยะๆ ทำให้เกิดลวดลายสวยงาม ผู้ทอต้องสามารถจดจำลวดลายที่ตนคิดประดิษฐ์ได้ ถึงแม้แต่ละลวดลายจะมีความซับซ้อนและหลากหลาย แต่ก็สามารถนำมาประสานกันได้อย่างเหมาะสม งดงาม แสดงถึงภูมิปัญญาและความสามารถของชาวชนบทเป็นอย่างดี ผ้าทอมือจึงมีเทคนิคการทอและความสวยงามเป็นที่สุด ผ้าทอของชาวบ้านมีรูปแบบ ระเบียบลาย ซึ่งสามารถบ่งชี้ถึงกลุ่มของคนไทยสายต่างๆ ได้อีกด้วย

กระบวนการผลิตผ้าไหม

กระบวนการผลิตผ้าไหม เป็นขั้นตอนในการผลิตผ้าไหม เริ่มตั้งแต่การจัดหาเส้นใยไหม การฟอกไหม การย้อมสีไหม การเตรียมเส้นไหม การทำลวดลาย และการทอผ้า

๑. การจัดหาเส้นใยไหม

ผลิตภัณฑ์ผ้าไหม ทอจากเส้นไหมซึ่งเป็นใยธรรมชาติที่แข็งแรงที่สุด มีความมันวาว ดูแล้วสวยงามแตกต่างจากผ้าที่ทอด้วยเส้นใยชนิดอื่น และเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญอย่างยิ่งของประเทศไทย การเลี้ยงไหมต้องเริ่มต้นจากการปลูกต้นหม่อนสำหรับเป็นอาหารของตัวไหม

การปลูกหม่อนเลี้ยงไหม

ทรงพันธ์ วรรณมาศ (๒๕๓๔ : ๒๗-๓๓) ได้กล่าวถึงการปลูกหม่อนควรเลือกที่ดินที่มีความชุ่มชื้นพอแต่น้ำไม่ท่วมหรือไม่ขัง จากนั้นก็เตรียมดินโดยการไถพรวนให้เรียบร้อยแล้วจึงจะแถวชุดหลุมให้ห่างกันพอประมาณ ภายในกันหลุมหาปุ๋ยคอกมารองกันหลุมพร้อมกับคลุกเคล้าปุ๋ยกับดินในหลุมเข้ากัน ระยะห่างระหว่างแถวต้นหม่อนให้ห่างกันประมาณ ๑ วา ส่วนระหว่างต้นห่างต้นละ ๒ ศอก ใช้กิ่งปลูกโดยตัดกิ่งให้ยาวประมาณ ๓ ตา และควรปลูกหม่อนในต้นฤดูฝน อัตราเฉลี่ยต่อไร่ปลูกได้ประมาณ ๘๐๐ ต้น

หม่อนที่จะใช้ปลูกมีหลายพันธุ์ เช่น หม่อนน้อย หม่อนทองกั้น หม่อนหยก หม่อนใบมน หม่อนใบโพธิ์ หม่อนส้ม หม่อนใหญ่ หม่อนจาก หม่อนสา หม่อนโย หม่อนแก้วขนบท หม่อนแก้วอุบลฯ หม่อนแม่ลูกอ่อน หม่อนดาดำ หม่อนมี หม่อนโมเรติ หม่อนโมเรเทียน และหม่อนมุลติคาบูลเล เป็นต้น แต่พันธุ์ที่ใช้ปลูกกันนั้นนิยมเลือกพันธุ์ปลูกกัน ๒ ชนิด คือ หม่อนน้อยและหม่อนดาดำ เพราะเป็นพันธุ์ที่ให้ใบใหญ่มีใบดก

เมื่อหม่อนมีอายุได้ประมาณ ๑ ปี จึงเก็บใบของต้นหม่อนไปใช้เลี้ยงไหมได้ เมื่อเข้าฤดูฝนก็ควรตัดแต่งกิ่งเพื่อจะได้ให้แตกใบใหม่ และต้องเพิ่มปุ๋ยไปทุกๆ ปี โดยใส่ปุ๋ยคอกลงไปที่โคนต้น ต้นละประมาณ ๑ บั้งก็ ส่วนการบำรุงรักษา ควรดายหญ้าพรวนดินระหว่างแถวระหว่างต้นอย่างน้อยปีละ ๒ ครั้ง คือ ประมาณต้นฤดูฝนและปลายฤดูฝน

วงจรชีวิตตัวไหมเริ่มต้นจากไข่ฟักเป็นตัวหนอน ในระยะเป็นตัวหนอนไหมจะลอกคราบ ๔ ครั้ง พอตัวหนอนไหมแก่เข้าก็จะชักใยทำรังหุ้มตัวเองแล้วตัวไหมก็จะลอกคราบเป็นดักแด้ อยู่ในรังนั้น พอครบอายุดักแด้ก็จะกลายเป็นผีเสื้อเจาะรังออกมาผสมพันธุ์กันพร้อมทั้งวางไข่ฟักเป็นตัวหนอนต่อไป วงเวียนกันอยู่อย่างนี้เรื่อยๆ ไปไม่รู้จักจบ อายุของไข่ของตัวไหมคือ อยู่ในไข่ ๑๐ วัน เป็นตัวหนอน ๒๒-๒๖ วัน เป็นดักแด้ ๘-๑๐ วัน เป็นผีเสื้อ ๒-๓ วัน รวม ๔๒-๔๙ วัน

เมื่อไข่ไหมมีอายุได้ ๘ วัน ก็จะมีจุดดำๆ ที่ริมไข่ทุกใบ วันที่ ๙ สีของฟองไข่จะเปลี่ยนเป็นสีเทาแก่แสดงว่าไข่นั้นจะฟักเป็นตัวแล้ว และในคืนวันที่ ๙ เวลาเช้ามืด ไข่ก็จะตั้งตัวฟักบ้างแล้ว พอเที่ยงวันที่ ๑๐ ก็จะมีฟักเป็นตัวหมด พอเย็น วันที่ ๙ ต้องหากระดาดห่อไข่ไหมไว้ เพราะเช้ามืดไข่จะฟักออกเป็นตัวและฟักไปเรื่อยๆ จนถึงเที่ยงก็จะหมด เมื่อตัวไหมฟักออกหมดแล้วต้องแก้กระดาดที่ห่อนั้นออกแล้วหันใบหม่อนอ่อนๆ ให้กิน โดยโรยลงไปบนตัวไหมพอควร การโรยใบหม่อนควรโรยให้สม่ำเสมอ เพื่อให้ตัวไหมจะได้มีโอกาสกินทั่วๆ กัน ถ้าหากว่าไข่ของไหม ที่ไม่ฟักในวันนี้จะต้องแยกไว้ต่างหาก โดยจัดเลี้ยงในกระดาดอื่นต่างหากโดยเฉพาะ

การกำหนดเวลาให้อาหารไหมในวันหนึ่งๆ ควรให้อาหารแก่ไหมวันละ ๕-๖ ครั้ง คือ ๖.๐๐ น. ๑๐.๐๐ น. ๑๔.๐๐ น. ๒๑.๐๐ น. และถ้าตัวไหมอ่อนก็ใช้ใบหม่อนที่อ่อน ถ้าหากว่า ตัวไหมแก่ก็ใช้ใบหม่อนแก่ตามลำดับ

ที่แรกตัวไหมฟักมีอายุได้ ๔-๕ วัน ก็จะนอนครั้งหนึ่ง เมื่อสังเกตดูว่าเห็นตัวไหมเริ่มนอนแล้ว ก็อาจจะถ่ายมูลไหมและเศษใบหม่อนแห้งลงในกระดังใหม่เสียก่อนที่ตัวไหม จะตื่นนอน คือ ก่อนประมาณ ๒๔-๓๐ ชั่วโมง เมื่อตัวไหมเป็นเช่นนี้เราเรียกว่า “นอนหนึ่ง” ตัวไหมจะมีอาการเช่นนี้อยู่วันหนึ่งหรือสองวันจึงจะฟื้นขึ้นแข็งแรงดั่งเก่า เมื่อตัวไหมฟื้นจากนอนหนึ่งแล้วผู้เลี้ยงก็จะเลี้ยงบำรุงโดยหั่นใบหม่อนให้กินไปอย่างเดิม จนกระทั่งเห็นว่าตัวไหมมีมากจึงขยายเป็น ๓-๔-๕-๖ กระดังก็ได้ กระดังหนึ่งๆ ราวๆ ๒๐๐ ตัว พอได้ ๗ วัน ตัวไหมก็จะสงบนิ่งไม่กินใบหม่อนและมีอาการเหมือนกันกับครั้งแรก คือ มีอาการสงบนิ่งและจะมีอาการเช่นนี้อีกวันหนึ่งหรือสองวันเรียกว่า “นอนสอง” เมื่อฟื้นจากนอนสองคราวนี้ไม่ต้องหั่นใบหม่อนให้กินเพราะตัวไหมแข็งขึ้นแล้ว ต่อไปอีก ๗ วัน ตัวไหมจะมีอาการสงบนิ่งเหมือนที่เคยเป็นมาอีกคราวนี้เรียกว่า “นอนสาม” เมื่อฟื้นจาก นอนสามต่อไปอีก ๗ วัน ตัวไหมก็จะมีอาการดังกล่าวอีกเรียกว่า “นอนสี่” หลังจากนอนสี่แล้วก็ถึงนอนห้าหรือนอนสุก (ตัวไหม) ที่แก่เต็มที่แล้วเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ไหมสุก” ซึ่งตัวไหมจะทำฝักและทำรัง

เมื่อคัดตัวไหมขึ้นนอนห้าประมาณ ๕-๖ วัน ตัวไหมก็เริ่มจะแก่ (เริ่มสุก) ก่อนที่ตัวไหมเป็นฝักและทำรังต้องหาจ่อไว้ให้พอดีกับตัวไหม หลังจากนั้นผู้เลี้ยงจะต้องหมั่นตรวจดูว่าไหมตัวไหนแก่ คือ ทำฝักทำรัง ลักษณะของการที่ไหมทำฝักทำรังจะสังเกตได้โดยดูตัวไหมที่มีสีเหลืองไปทั้งตัว เมื่อเห็นเป็นดังนี้แล้วจึงรีบคัดตัวไหมตัวนั้นไปใส่ไว้ในจ่อเลี้ยงคราวหนึ่งต้องคอยคัดไปใส่จ่อเรื่อยๆ ราว ๔-๕ วันจนหมดตัวเท่านั้น ในขณะที่คัดตัวไหมไปใส่จ่อนั้นผู้เลี้ยงต้องไม่ให้อาหารกับตัวไหมเลย เพื่อจะได้ให้ตัวไหมรีบทำฝักและทำรังเมื่อตัวไหมเข้าไปอยู่ในฝักในรังราว ๓ วันแล้วตัวไหมก็จะยุบตัวเล็กลงเรียกว่า “ตัวดกแต่” ผู้เลี้ยงจับฝักเขย่าดูถ้าปรากฏว่ามีเสียงดังซุกๆ อยู่ภายในแล้วแสดงว่าใช้ได้ จึงนำเอาไปต้มและสาวต่อไป ถ้ารังใดจะเก็บเอาไว้ทำพันธุ์ก็เก็บเอาไว้นานประมาณ ๗ วัน ตัวดกแต่ก็จะมีปีกเรียกว่า “ตัวปี่”

หลักสำคัญในการเลี้ยงไหม

๑. สถานที่เลี้ยงไหมห้ามสูบบุหรี่และยาสูบเป็นอันขาด เพราะควันจะเป็นอันตรายต่อตัวไหม
๒. สถานที่เลี้ยงไหมควรห่างจากครัวไฟ เพราะควันไฟและกลิ่นต่างๆ เป็นอันตรายต่อตัวไหมและอย่าใช้ยากำจัดแมลงไม่ว่ายาชนิดใดพ่นใส่ในสถานที่เลี้ยงไหมเป็นอันขาด
๓. ใบหม่อนที่ใช้เลี้ยงไหมจะต้องสะอาด
๔. การให้อาหารครั้งหนึ่งๆ ต้องไม่น้อยหรือมากจนเกินไปควรกะให้พอดี
๕. ต้องถ่ายมูลไหมก่อนนอนทุกครั้ง ส่วนไหมที่ตื่นนอนครั้งที่ ๔ แล้วต้องถ่ายมูลไหมอย่างน้อยวันละ ๑ ครั้ง
๖. หลังจากการเลี้ยงไหมครั้งหนึ่งๆ กระดัง ผ้ามดุม และเครื่องมือเครื่องมือต่างๆ ควรล้างด้วยน้ำผสมน้ำยาฆ่าเชื้อโรคให้สะอาดแล้วตากแดดให้แห้งสนิทอย่าใช้ยากำจัดแมลงเป็นอันขาด

๗. โรงเรือนสำหรับเลี้ยงไหมโดยเฉพาะนั้น ต้องปิดให้มืดแล้วรวมด้วย
 ควันกำมะถันจึงเปิดทิ้งไว้ประมาณ ๓-๔ วัน ก่อนที่จะเลี้ยงต่อไป

ศรินวล แก้วแพรก (๒๕๓๒ : ๗๖-๗๙) กล่าวถึง พันธุ์ไหมที่นิยมเลี้ยงใน
 ปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๓ พันธุ์ คือ

๑. ไหมพันธุ์ต่างประเทศ เป็นไหมที่มีรังสีขาวใหญ่ ทรงกลมรูปไข่ มีความยาวเส้นไหมรังเดียวไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ เมตร ไข่ไหมมีระยะการฟักตัวโดยฟักออกได้ตามธรรมชาติ
 ปีละ ๑-๒ ครั้ง แต่สามารถบังคับให้ฟักได้ตามความต้องการ เมื่อมีการนำไข่ผ่านความเย็น ที่อุณหภูมิ
 และระยะเวลาที่กำหนดอย่างถูกต้องแล้วนำออกฟักเทียมด้วยกรดเกลือ ถ้าต้องการจะซื้อ ไข่ไหมให้ใช้
 พันธุ์ชาวพิจิตร ๑ พันธุ์นครราชสีมาลูกผสม ๑ และไหมพันธุ์ที่นำเข้าจากญี่ปุ่น เกาหลี และได้หวัน เป็น
 ต้น ไหมพันธุ์นี้ต้องเลี้ยงอย่างถูกต้องหลักวิชาการ เพราะหนอนไหมจะกินใบหม่อนจุ เลี้ยงยากแต่รังไหมได้
 ราคาดี

๒. ไหมพันธุ์พื้นเมืองไทย เป็นไหมที่เลี้ยงกันทั่วไป รังมีสีเหลืองสด
 รูปร่างยาวแบบกระสวยแหลมหัวแหลมท้าย เส้นไหมมีความยาวรังเดียว ๒๐๐-๕๐๐ เมตร เป็นพันธุ์ที่
 เลี้ยงง่าย แข็งแรง ทนต่อโรคและสภาพภูมิอากาศร้อนแบบไทยได้ดีกว่าไหมพันธุ์ต่างประเทศ เส้นไหม
 ต้องสาวด้วยมือสาวด้วยจักรไม่ได้ ทำให้ไม่สามารถเลี้ยงคราวละมากๆ ได้ ควรซื้อไข่ไหมจากหน่วย
 ราชการจะได้เส้นใยคุณภาพดีและใยยาว ไหมพันธุ์นี้ได้แก่ เหลืองพิจิตร ๒ นางน้อยศรีสะเกษ นาง
 เหลือง นางเขียว นค.๔ และ บร.๙ เป็นต้น

๓. ไหมพันธุ์ไทยลูกผสม เป็นพันธุ์ผสมระหว่างพันธุ์ไทยกับพันธุ์
 ต่างประเทศ มีรังขนาดใหญ่กว่าไหมพันธุ์ไทย รังกลมรูปไข่ สีเหลืองสด ความยาวเส้นไหมรังเดียว ๗๐๐-
 ๑,๐๐๐ เมตร เลี้ยงง่ายกว่าไหมพันธุ์ต่างประเทศ จะสาวเองหรือส่งโรงงานก็ได้ ข้อเสียคือ ผลิตไข่ไหม
 ไม่ได้เอง ต้องซื้อจากหน่วยราชการจะได้ผลดีกว่า ไหมพันธุ์นี้ได้แก่ เหลืองพิจิตร ๑ นครราชสีมาลูกผสม
 ๖๐ และพันธุ์ดอกบัว เป็นต้น

เครื่องมือและอุปกรณ์การเลี้ยงไหม

๑. กระจัง เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่มีลักษณะกลม สำหรับใส่ตัวหนอนไหม
 ชาวบ้านจะนำหนอนไหมใส่ในกระจังและเลี้ยงด้วยใบหม่อนอย่างเอาใจใส่

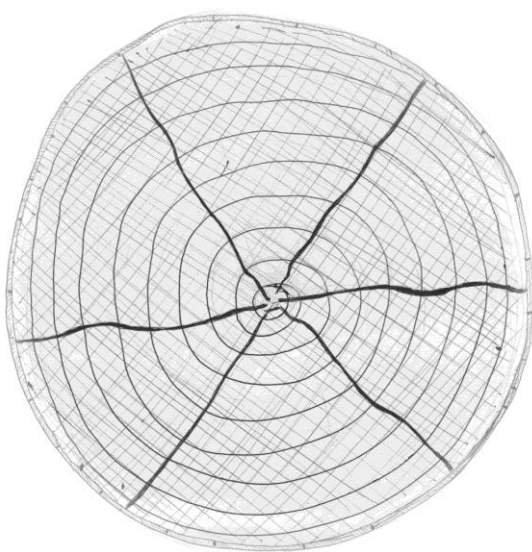
๒. ผ้าคลุมกระจัง ชาวบ้านจะใช้มุ้งหรือผ้าถุงเก่าๆ คลุมกระจังไว้ตลอดเวลา
 เพื่อไม่ให้แมลงวันเข้าไปตอมหนอนไหมหรือเข้าไปไข่ไว้บนตัวหนอนไหม

๓. ชั้นวางกระจัง ทำด้วยไม้ระแนงต่อเป็นชั้นๆ คล้ายกับชั้นวางของ ควรมี
 ถ้วยน้ำรองเสาทั้ง ๔ เสา เพื่อกันไม่ให้มดขึ้นไปทำร้ายตัวหนอนไหม ชั้นนั้นไม่ควรทึบจนเกินไป ระหว่าง
 ชั้นควรมีความห่างกันประมาณ ๒๐ เซนติเมตร เพื่อจะได้ให้อากาศถ่ายเทได้สะดวก

๔. จ่อเลียงไหม เป็นชื่อของกระดังที่ใส่ตัวหนอนไหม สำหรับให้หนอนไหม ทำรัง ภายในจ่อจะสานด้วยไม้ไผ่กว้างประมาณ ๒ นิ้ว

๕. มีดและเชียงสำหรับหั่นใบหม่อน ควรใช้หั่นเฉพาะใบหม่อนเท่านั้นไม่ควร นำไปใช้หั่นสิ่งอื่น

๖. ตะกร้าสำหรับเก็บใบหม่อน เป็นตะกร้าไม้ไผ่สานเมื่อใช้แล้วควรเก็บให้ดี ไม่ควรนำไปใช้ใส่อย่างอื่นเพราะจะทำให้ติดโรคที่เป็นอันตรายแก่ใบหม่อนได้

ภาพประกอบ ๒ จ่อเลียงไหม

จากการศึกษากระบวนการเลี้ยงไหมพบว่า เส้นใยไหมส่วนใหญ่จะได้อาจจากการ เลี้ยงไหมของชาวบ้าน เป็นงานที่ต้องทำด้วยความประณีตและระมัดระวัง เริ่มตั้งแต่การหาใบหม่อน ที่มีความเหมาะสมและเพียงพอมาให้หนอนไหมในแต่ละวัย การดูแลหนอนไหมชาวบ้านจะวางหนอน ไหมไว้ในกระดังซึ่งวางบนชั้นที่มีน้ำหล่อขาโต๊ะเพื่อไม่ให้มันคืบขึ้นกัดตัวหนอนไหม หนอนไหมจะกลายเป็น ตัวดักแด้ทำรังและสร้างใยไหมจนโตเต็มที่จะนำไปสาวต่อไป ในช่วงเวลาการเลี้ยงไหมชาวบ้านจะมีการ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ถ่ายทอดภูมิปัญญาทำให้เกิดความสัมพันธ์ของกลุ่มชาวบ้าน ดังนั้นการเลี้ยงไหมถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดภูมิปัญญาต่อกันมาจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ได้มีการพัฒนา ปรับปรุงพันธุ์ไหมและวิธีการเลี้ยงไหม เพื่อให้ได้เส้นใยไหมที่มีคุณภาพ แต่เนื่องจากตลาดมีความ ต้องการผ้าไหมปักธงชัยมากขึ้น ชาวบ้านจากเดิมที่ปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเอง กลับหันมารับซื้อเส้นไหมจาก แหล่งอื่นๆ ไหมพื้นเมืองซื้อจากอำเภอชนบท อำเภอบ้านไผ่ อำเภอหนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น อำเภอชุมพวง อำเภอบัวใหญ่ อำเภอครบุรี จังหวัดนครราชสีมา อำเภอนางรอง อำเภอพุทไธสง อำเภอ

ละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ และจากแหล่งอื่นๆ นอกจากไหมพื้นเมืองจากกลุ่มชาวบ้านแล้วยังรับซื้อไหมจากบริษัทจุลไหมไทยด้วย

๒. การสาวไหม

การสาวไหม คือ การดึงเส้นใยออกจากรังไหม เพื่อให้ได้เส้นไหมที่มีขนาดตามต้องการในการทอผ้า

ขั้นตอนการสาวไหม

ทรงพันธ์ วรรณมาศ (๒๕๓๔ : ๗๔-๗๖) เขียนเกี่ยวกับ การสาวไหมและวิธี การสาวไหมไว้ว่า ถ้ารังไหมมีจำนวนมากเกรงว่าจะสาวไม่ทันก็ต้องฆ่าตัวดักแด้ให้ตาย วิธีฆ่าตัวดักแด้ ให้ตายนั้นก็อาจทำได้โดยการนำเอารังไหมใส่กระดิ่งเกลี่ยให้เสมอกันนำออกตากแดดในเวลาแดดร้อนจัดๆ เวลาตากควรหากระดาษหรือผ้าปิดทับรังไหมเพื่อป้องกันมิให้สีของรังเสีย ตามประมาณสัก ๒-๓ แดด ตัวดักแด้ก็จะตายหรือจะใช้วิธีโดยทำตุ้มบีบตะแกรงสำหรับใส่รังไหมและมีท่อสำหรับให้ ใอน้ำร้อนเดินเข้าไปให้รอบตุ้มน้ำร้อนหรือให้ไอน้ำร้อนเดินตามท่อทิ้งไว้ประมาณ ๒-๓ ชั่วโมง ตัวดักแด้ก็จะตายหมด

หาหม้อมาใบหนึ่งโตขนาดวัดโดยรอบราว ๒๕ นิ้ว ปากหม้อนั้นใส่ไม้ค้ำคล้ายวงครุ ที่ปากหม้อมีไม้อันหนึ่งเป็นไม้แบนๆ เจาะรูตรงกลาง เหนือไม้แบนๆ นี้ขึ้นไปมีรอก คล้ายๆ กับจักรที่หนูถีบ จักรถนี้มีลักษณะเป็นรูปกลมๆ เมื่อสาวนั้นเอาฝักไหมที่จะสาวใส่ลงไปในหม้อสักพักหนึ่งราว ๓๐ ถึง ๕๐ ฝัก เวลาต้มหมั่นเขี่ยสัก ๒-๓ ครั้ง เพื่อให้รังไหมสุกทั่วกัน แล้วเอาแปรงชะรังไหมเบาๆ เส้นไหมก็จะติดแปรงขึ้นมาจึงนำมาลอดรูไม้แบนที่ปากหม้อและสาวขึ้นมา พันรอกรอบหนึ่ง ที่ปากหม้อนั้นมีไม้เป็นง่ามอันหนึ่งยาวประมาณ ๑ ศอกเรียกว่า “ไม้ขึ้น”

ในเวลาสาวไหมเราจะใช้มือ ๒ มือเลยทีเดียวน คือมือหนึ่งสาวไหมจากรอกไปลงภาชนะที่รองรับเส้นไหมส่วนอีกมือหนึ่งถือไม้ขึ้นกดแล้วเขย่ารังไหมที่อยู่ในหม้อ เพราะรังไหมที่อยู่ในหม้อนั้นลอยถ้าไม่กดไม่เขย่าไหมก็จะแน่นสาวไม่ออกถึงจะออกก็ออกเป็นเส้นไหมที่ใหญ่ เกินความต้องการ เครื่องสาวไหมทั้งหมดเรียกว่า “เครื่องพวงสาว” การสาวไหมนี้ต้องหมั่นเติมน้ำเย็นลงไปเป็นระยะ ระวังอย่าให้น้ำถึงกับร้อนและเดือด การสาวไหมแบ่งออกเป็น ๓ ชนิดคือ

๑. การสาวไหมหีบ (ไหมใหญ่) ครั้งแรกสาวเอาไหมเปลือกนอกออกเสียชั้นหนึ่ง ซึ่งมีเส้นเล็กบ้างโตบ้างไม่เสมอกันอาจจะมียี่เหลืองอ่อนแก่ตามสีของฝักรังไหมชนิดนี้ จะใช้ทอผ้าได้แต่ไหมเส้นโตและหยาบ การสาวนี้สาวพอหมดเปลือกไหมก็จะหยุดนำไปเก็บไว้ พวกหนึ่งเรียกว่า “ไหมชั้นที่สาม”

๒. การสาวไหมลวด (ไหมน้อย) เมื่อสาวไหมชั้นที่ ๓ ออกหมดแล้ว ขึ้นต่อไปคือ การสาวไหมน้อยหรือไหมยอดจะสาวให้เส้นเล็กใหญ่ก็เต็มรังไหมลงไปตามต้องการ การสาวไหมลวดนี้สาวได้ตั้งแต่เปลือกจนถึงผิวบางไม่ต้องเว้นหรือหยุดเหมือนสาวไหมหลืบ ไหมที่สาวนี้เมื่อสาวออกจากหม้อก็หันเอามาใส่ไว้ในภาชนะอันหนึ่งจะเป็น กระบุง ตะกร้า ชามหรือโอ่ง อ่างอะไรต่ออะไรก็ได้ เมื่อเสร็จจากการสาวแล้วก็จะนำไปทำเป็นเช็ดและใจ โดยมีเครื่องมือหมุนชนิดหนึ่งทำเป็นไม้สี่ท่อนมีไม้ปิดหัวเรียกว่า “เล่ง” นำเอาไหมใส่เล่งแล้วก็หมุนไปประมาณเท่าครึ่งนี้ถึงหนึ่งนิ้วเรียกว่า “ใจ” (๘ ใจ ถึง ๑๐ ใจ เรียกว่า หนึ่งเช็ด)

๓. การสาวไหมคอ ไหมคือนี้นี้เป็นไหมที่ได้จากการสาวไหมหลืบ คือ ผู้สาวไหมจะนำเอาไหมหลืบมาสาวอีกครั้งหนึ่งจะได้ไหมเส้นเล็กเสมอเท่ากันหมด และสามารถใช้ทำเสื้อผ้าได้ดีมาก เรียกว่า “ไหมชั้นที่สอง”

มหาวิทยาลัยศิลปากร (๒๕๔๔ : ๔๐) กล่าวถึงการสาวไหมและการฟอกไหม เริ่มจากการนำรังไหมที่ฟุ้งแดดแล้วใส่หม้อต้มในน้ำร้อน ใช้อุปกรณ์คือ ไม้คืบ ซึ่งเป็นไม้วาวประมาณ ๗๐-๘๐ เซนติเมตร มีปลายด้านหนึ่งเป็นง่ามเขี้ยวรังไหมให้จมน้ำบางส่วนแล้วดึงเส้นไหมออกจากรัง ให้เส้นไหมผ่านง่ามไม้คืบขึ้นไปร้อยกับรอกแขวน หรือ “พวงสาว” ที่ยึดอยู่กับปากหม้อแล้วดึงเส้นไหมผ่านรอกลงในกระบุงหรือตะกร้า ทั้งนี้ต้องคอยเติมรังไหมเป็นระยะๆ เส้นไหมที่สาวออกมาได้จะมีคุณภาพต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับวิธีการโดยแบ่งออกเป็น

๑. ไหมล่องหรือไหมเลย คือเส้นไหมที่ได้จากการสาวครั้งเดียวจนใยไหมหมดจากรังไหม เส้นใยที่ได้ค่อนข้างใหญ่มีคุณภาพปานกลาง

๒. ไหมลืบ คือเส้นไหมเปลือกนอก การสาวไหมจะสาวเอาเฉพาะเปลือกนอกแล้วจากรังไหมออกพักไว้ ทำเช่นนั้นจนหมดรังไหมที่จะสาวในแต่ละวัน ไหมที่ได้จะแข็งมีความมันวาวน้อย คุณภาพด้อยกว่าไหมล่อง

๓. ไหมน้อย (ไหมลวดหรือไหมละเอียด) ถือเป็นเส้นไหมชั้นดี มีเส้นเล็กสวยสม่ำเสมอ และมีความมันวาวมากกว่าไหมชนิดอื่นๆ ได้จากการนำรังไหมที่พักไว้จากการสาวไหมลืบมาสาวอีกครั้ง

๔. ไหมขี้กระเพย เป็นไหมชั้นในสุดรวมเปลือกที่หุ้มตัวดักแด้ไว้ เส้นไหมที่ได้เต็มไปด้วยเปลือกดักแด้ ลักษณะเป็นปมปมจำนวนมากเรียกว่า ขี้ไหม บางครั้งจึงไม่สาวเอาไหม ชั้นนี้ เพราะทำยากเสียเวลาและได้ไหมไม่สวย

การสาวไหม มี ๒ ลักษณะ คือ สาวไหมด้วยมือ และสาวไหมด้วยเครื่องทุ่นแรงหรือเครื่องจักร การสาวด้วยมือจะนำไปใช้ประโยชน์ในลักษณะของเส้นไหมพุ่ง เนื่องจากข้อจำกัดความยาวของเส้นใยไหม

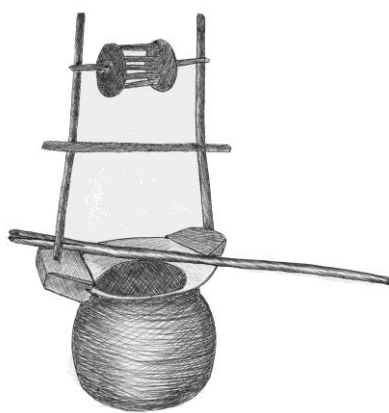
๑. การสาวไหมด้วยมือ อาจสาวไหมเปลือกนอกออกชั้นหนึ่งก่อน ซึ่งมีประมาณร้อยละ ๑๕-๒๐ ของเปลือกรัง แล้วจึงสาวไหมชั้นใน เส้นไหมจากเปลือกนอก เรียกว่า ไหมลืบ เส้นมีลักษณะไม่สม่ำเสมอ ขนาดใหญ่ และหยาบ มีปมปมและชี้ไหมปะปนอยู่ด้วย ส่วนไหมชั้นใน จะเรียก ไหมน้อย มีขนาดเล็ก อ่อนนุ่ม เป็นเงา สีส้มอ่อน การสาวไหมด้วยมือแบบนี้ ชาวบ้านจะสาวได้ประมาณวันละ ๓๐๐ กรัมเส้นไหม (๘ ชั่วโมงต่อวัน) เท่านั้น

๒. การสาวด้วยเครื่องทุ่นแรงหรือเครื่องจักร ถ้าเป็นเครื่องสาวขนาดเล็ก ชาวบ้านจะทำการสาวไหมได้เอง และสาวได้ไม่น้อยกว่า ๖๐๐ กรัมเส้นไหมต่อวัน ขึ้นอยู่กับเครื่องจักรหรือเครื่องทุ่นแรง หากเป็นเครื่องสาวไหมขนาดใหญ่ ส่วนใหญ่จะเป็นแบบอัตโนมัติหรือกึ่งอัตโนมัติ ที่ใช้แรงงานไม่มาก การสาวไหมแบบนี้ผู้สาวจะต้องมีความชำนาญ ประสบการณ์ และการสังเกต เป็นอย่างดี เนื่องจากความเร็วของการสาวไหมมากขึ้น

เครื่องมือและอุปกรณ์การสาวไหม

๑. พวงสาวหรือพวงสาวไหม จะติดกับปากหม้อต้มน้ำร้อนหรือหม้อหนึ่ง มีลักษณะเป็นไม้โค้งคล้ายหุตะกร้า ตรงกลางมีรอกแขวนอยู่ ทำหน้าที่สาวไหมออกจากฝักที่ถูกต้มอยู่ในหม้อหนึ่ง

๒. ไม้เห็บ หรือไม้คีบ หรือไม้ขึ้น เป็นไม้แบนยาวลักษณะเป็นง่าม สำหรับเขี่ยรังไหมในหม้อและคอยกำกับฝักไหมไม่ให้ตามเส้นไหมขึ้นมาข้างบนปากหม้อ

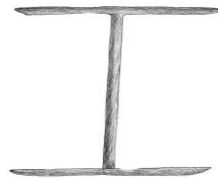

ภาพประกอบ ๓ พวงสาวและไม้เห็บ

๓. กระบุง สำหรับใส่เส้นไหมที่สาวออกมาจากหม้อ เส้นไหมจะถูกสาวลงในกระบุง พอได้เส้นไหมพอสมควรก็จะโรยดินทรายหรือข้าวสารลงในกระบุงเส้นไหมไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้เส้นไหมยุ่งพันกัน

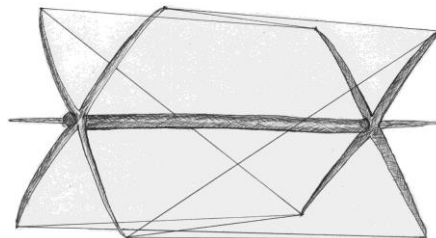
๔. เต้าไฟ สำหรับต้มรังไหม

๕. เปีย เป็นอุปกรณ์ที่ทำด้วยไม้ไผ่และมีไม้ขวางต่อจากปลายทั้งสองด้าน ใช้ในการไขว้หรือเปียเส้นไหมกลับไปมา ให้เป็นระเบียบไม่ยุ่งเหยิงเมื่อนำออกจากใน หรือทำไหมให้เป็นใจหรือปอย

ภาพประกอบ ๔ เปีย

๖. กง เป็นอุปกรณ์ใช้สำหรับใส่ใจไหมเข้ากับกวก เพื่อเตรียมเส้นไหมที่จะเรือหูกหรือคันหูก กงจะมีขนาดใหญ่เล็กขึ้นอยู่กับการใช้งาน

ภาพประกอบ ๕ กง

๗. อัก เป็นเครื่องมือสำหรับกวกม้วนไหมออกจากกง เพื่อให้เส้นไหมเรียบ พร้อมทั้งจะปั่นเป็นหลอดเพื่อใส่ในกระสวย

ภาพประกอบ ๖ อัก

จากการศึกษากระบวนการสาวไหม การสาวไหม คือ กรรมวิธีการสาวเอาใยไหมออกจากฝักไหมมาเป็นเส้นใยไหม โดยนำเอาฝักไหมต้มในน้ำร้อน เมื่อรังไหมโดนน้ำร้อนกาที่เกาะเส้นไหมนั้นจะละลายออก เส้นไหมจะคลายตัวและสามารถดำเนินการสาวได้ ผู้สาวไหมจะใช้ไม้คียบดึงเส้นไหมออกเป็นเส้นยาวต่อกันเป็นเส้นเดียวตลอดจนหมดทุกฝัก คุณภาพของเส้นไหมขึ้นอยู่กับลักษณะของการสาวไหม ผู้สาวไหมจะต้องมีความชำนาญ ประสบการณ์ ระวังรักษาความเร็วในการสาวไหมเพื่อให้ได้เส้นไหมที่มีขนาดสม่ำเสมอ และต้องมีความช่างสังเกตเป็นอย่างดี คือเมื่อสาวไหมส่วนเปลือกนอกจะได้เส้นไหมขนาดใหญ่และหยาบ เมื่อนำรังไหมขึ้นในไปสาวจะได้เส้นไหม ขนาดเล็กเนื้อเนียน หากสาวไหมจากรังจนหมดในครั้งเดียวจะได้ไหมกลาง เส้นไหมที่สาวออกมาได้นำไปทำเป็นไหม โดยใช้อุปกรณ์หลายชนิด เช่น กงและอ๊ก ทั้งนี้ไหมดังกล่าวจะมีลักษณะเส้นใยแข็งกระด้าง ต้องนำเส้นไหมไปผ่านการฟอกต่อไป

๓. การฟอกไหม

การฟอกไหม คือ กรรมวิธีการนำเส้นไหมดิบมาฟอกเพื่อให้เส้นใยไหมนิ่ม อ่อนตัวลง และลดความแข็งกระด้าง

ขั้นตอนการฟอกไหม

ทรงพันธ์ วรรณมาศ (๒๕๓๔ : ๗๔-๗๗) เขียนถึงวิธีการฟอกไหมไว้ว่า ไหมที่ฟอกนี้แต่เดิมไหมจะมีสีเหลืองอ่อนแก่ไม่เสมอกัน ถ้าจะย้อมไหมให้มีสีต่างๆ ต้องฟอกและซักให้ขาวเสียก่อน การฟอกไหมให้ขาวนั้นที่ใช้กันแบบพื้นเมืองนิยมใช้ฝักหม (ฝักขม) เหย้ากล้วย เาามาหั่นฝานให้บางๆ แล้วนำไปตากแดดให้แห้ง ใบกล้วย ก้านกล้วย งวงตาล ไม้ซี้เหล็ก ไม้เพกา ใน ๖-๗ อย่าง แล้วแต่อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ นำเอามาเผาให้เป็นเถ้าแล้วนำเอาไปแช่น้ำกวให้เข้ากัน ตั้งทิ้งไว้ให้เถ้านอนก้นเรียกน้ำนี้ว่า “น้ำด่าง”

เมื่อน้ำด่างใสแล้วก็จะเอาไหมที่จะฟอกนั้นแช่ลงไปจนเปียกชุ่มดีนำขึ้นจากน้ำด่างใส่หม้อต้มคะเนดูสัก ๒๐-๓๐ นาที จึงเอาขึ้นจากหม้อแล้วนำไปแช่น้ำเย็นล้างให้สะอาด หลังจากนั้นเอาขึ้นมาใส่มือกระทกให้ไหมหายยุ่งนำไปใส่เส้ากระตุกพอให้หมาดๆ ปลดออกจากเส้านำไปผึ่งไว้จนแห้ง ถ้าหากว่าไหมนั้นยังขาวไม่พอหรือขาวไม่ได้ที่ก็เอาไปแช่น้ำด่างอีก นำไปต้มเหมือนกันกับครั้งที่แล้วก็นับว่าเป็นอันเสร็จวิธีการฟอกไหม

นอกจากพอกด้วยวิธีดังกล่าวแล้วชาวบ้านอาจจะใช้น้ำสบู่กับโซดาแอช มาผสมกันพอประมาณ โดยใช้น้ำสบู่มากกว่าโซดาแอชนำมาเคี่ยวประมาณสัก ๑-๒ ชั่วโมง จึงนำเอาไหมลงไปต้มแล้วนำขึ้นมาซักน้ำให้สะอาด นำไปผึ่งให้แห้งน้ำถือว่าเสร็จวิธีการพอกไหมอีกวิธีหนึ่ง

มหาวิทยาลัยศิลปากร (๒๕๔๔ : ๔๐) เขียนไว้ว่า เส้นไหมที่สาวออกมาได้จะนำไปทำเป็นไหมโดยอุปกรณ์งหรืออีก ทั้งนี้ไหมดังกล่าวจะมีลักษณะเส้นใยแข็งกระด้าง ต้องนำเส้นไหมมาพอกให้เส้นนิ่มเรียกว่า ดองไหม โดยนำมาต้มพอกด้วยด่างเพื่อขบสีของเส้นไหมเดิมออก น้ำด่างดังกล่าวได้จากวัสดุธรรมชาติ เช่น ต้นกล้วย เปลือกนุ่น ก้านตาล ผักโขมหนาม ต้นดั่งไก่อ้อย โดยนำพืชเหล่านี้มาสับเป็นท่อนๆ ตากให้แห้ง เมาจนได้ชี้เถ่ากรองจนได้น้ำใสๆ ใช้เป็นน้ำด่างสำหรับพอก ทั้งนี้การพอกไหมจะทำโดยผู้ร้อยเช็ดไหมด้วยใบสับปะรดที่เลาะเอาหนามออกแล้ว ซุบไหมกับน้ำด่างที่เตรียมไว้จนทั่วนำไปต้ม แล้วหมั่นสังเกตถ้าเส้นไหมขาวขึ้นหรือจับดูไม่ลื่นมือจึงนำออกมาตากแห้ง เส้นไหมที่พอกแล้วจะอ่อนตัวลง เส้นนิ่มเก็บปมปมออกจาก เส้นไหมได้ง่าย จากนั้นนำมาทักเพื่อทำให้เส้นไหมติดต่อกันเป็นเส้นเดียวกันตลอด และย้อมสีแล้วนำไปทอเป็นผืนผ้าตามที่ต้องการ

ศิริรัตน์ ชันแข็ง (๒๕๔๙ : ๗๑) เขียนถึงขั้นตอนการพอกไหมหรือการพอกขาวไว้ดังนี้

๑. นำเส้นไหมไปแช่น้ำเปล่า ประมาณ ๒ ชั่วโมง ก่อนแช่จะมัดเส้นไหมให้เป็นปอยและผูกเชือกไว้ที่หัวปอย เพื่อเป็นเครื่องหมายไว้ป้องกันไม่ให้เส้นไหมพันกันและ ใช้สำหรับจับยกขึ้นลงเวลาพอก

๒. เทน้ำลงในกระทะ ปริมาณ ๓ ใน ๔ ส่วนของกระทะ แล้วต้มให้ร้อน

๓. เทด่างพอกขาว ประมาณ ๑ ใน ๒ ส่วนของชอง ด่างพอกขาว ชื้อได้จากร้านค้าที่ตลาด ซึ่งมีราคาจำหน่ายชองละ ๕-๑๐ บาท ตามขนาดของชอง โดยด่างพอกขาวนี้จะช่วยละลายขี้ไหมที่ติดมาลักษณะเป็นปมติดตามเส้นไหมออกเพื่อให้เส้นไหมเรียบ

๔. นำเส้นไหมที่แช่น้ำเปล่าไว้แล้วลงไปต้ม โดยให้หัวปอยด้านที่ผูกเชือกอยู่ด้านบน ใช้ระยะเวลาประมาณ ๕-๘ นาที ไม่ควรต้มนานเกินไปเพราะจะทำให้เส้นไหมขาดง่ายและไม่เหนียวทน

๕. นำเส้นไหมขึ้นจากกระทะและนำไปแช่ในน้ำเปล่า ล้างให้สะอาด บิดเบาๆ ให้สะอาดน้ำ แยกกึ่งกลางของปอยเส้นไหมออกจากกันโดยสอดแขนทั้ง ๒ ข้าง พร้อมกับขึงและออกแรงแยกเส้นไหม

๖. นำเส้นไหมไปผึ่งแดด โดยแขวนสอดไว้ที่ราวไม้ จากนั้นใช้มือสางเส้นยืน (เครือ) ออกจากกันเพื่อไม่ให้เส้นไหมติดพันกันและเพื่อให้แห้งเร็ว

อุปกรณ์การฟอกขาว

๑. เตาไฟ ซึ่งใช้ได้ทั้งเชื้อเพลิงจากถ่านหรือฟืน

๒. กระทะขนาดใหญ่พอประมาณ

จากการศึกษากระบวนการฟอกไหม ซึ่งเป็นขั้นตอนโดยการนำเส้นไหมที่ได้จากการสาวหรือไหมดิบนำไปฟอกเพื่อให้เส้นไหมอ่อนตัวลง เส้นนุ่ม และลดความแข็งกระด้างด้วย น้ำต่าง วิธีการฟอกไหมของชาวบ้านใช้น้ำต่างที่นำมาฟอกได้จากธรรมชาติ เช่น ต้นกล้วย เปลือกนุ่น ก้านตาล ผักขม นำมาหั่นผานให้บาง ตากแดดให้แห้ง แล้วเอาไปเผาจนกระทั่งเป็นเถ้า จากนั้นจึงนำเถ้าไปแช่น้ำ ตั้งทิ้งไว้ให้นอนก้น แล้วจึงเอาไหมที่จะฟอกลงไปแช่ในน้ำต่าง การฟอกไหม คือ การฟอกเอาขาวไหมที่ห่อหุ้มออกจากเส้นไหม เส้นไหมพันธุ์ต่างๆ ก็จะมีปริมาณขาวไหมแตกต่างกัน ดังนั้นระยะเวลาของการฟอกขาวจากเส้นไหมจึงแตกต่างกันตามไปด้วย วิธีการฟอกไหมโดยวิธีธรรมชาติสะท้อนถึงภูมิปัญญา ประสบการณ์ ความชำนาญ ต้องคอยสังเกตเส้นไหมจะมีสีขาวขึ้น ถ้าหากว่าไหมนั้นยังขาวไม่พอหรือขาวไม่ได้ที่ก็เอาไปแช่น้ำต่างอีก การฟอกไหมของชาวบ้านอำเภอปรางค์ชัย เริ่มจากเตรียมเส้นไหมที่จะฟอกแยกคัดขนาด นำเส้นไหมล้างน้ำให้สะอาด ฟอกแยกปม เส้นไหมที่มีด้าออกให้หมด โดยน้ำยาที่ใช้ฟอกเส้นไหมจะมีส่วนผสมของไฮโดรเจน ซุป ด่างซiliket เป็นสารเคมีที่ใช้กัดปมดำ (ขี้ไหม) และเกลือ นำเส้นไหมมาล้างน้ำให้สะอาด แล้วตากให้แห้ง เพื่อนำไปย้อมสีต่อไป

๕. การทำลวดลาย

มูลนิธิสืบนาคูกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์ (๒๕๔๒ : ๒๕๔๙-๒๕๕๔) เขียนเกี่ยวกับการออกแบบลวดลายผ้าทอในภาคอีสาน ช่างมัดหมี่ (ช่างทอผ้า) จะจดจำลวดลาย ที่สืบทอดต่อกันมา ซึ่งบางลวดลายก็เป็นแบบพื้นๆ เรียบง่าย บางลวดลายก็ซับซ้อนทั้งลวดลายและหลากสี การที่สามารถออกแบบลวดลายได้ซับซ้อนหลากสีนั้น เป็นการแสดงฝีมือของช่างทอผ้าและได้รับการยกย่องว่าเป็นกุศโลบายอีกด้วย ฉะนั้นการตกแต่งลวดลายทอผ้าในภาคอีสานในสมัยอดีตนั้น จึงพยายามแข่งขันประชันความประณีตและความงามของลวดลายผ้ากันด้วย

จากการศึกษาลวดลายดั้งเดิมของภาคอีสาน พบว่า ช่างทอผ้าได้ออกแบบลวดลายผ้าหลากหลายและซับซ้อน ไม่ว่าจะเป็นลายมัดหมี่หรือลายผ้าขิด โดยเฉพาะมัดหมี่นั้นมีอิสระในการออกแบบลวดลายได้มากกว่าลายขิดและลายจก นั่นคือลายขิดหรือลายจกยังถูกจำกัดอยู่ใน

กรอบของลายเรขาคณิต เช่น เลียนแบบรูปสัตว์ ต้นไม้ พานบายศรี (หมากเบ็ง) แต่อย่างไรก็ตามพบว่า ลายมัดหมี่ยังนิยมทำตามกรอบลายเรขาคณิตเป็นส่วนใหญ่

การพิจารณาการออกแบบลวดลายผ้าอีสาน สรุปรูปเป็นกลุ่มใหญ่ได้ ๒ กลุ่ม คือ

๑. ลายเรขาคณิต ซึ่งนิยมทำลวดลายทั้ง มัดหมี่ ลายขีด ลายจก เพราะเหตุว่าสะดวกต่อการประดิษฐ์ลวดลายในผ้าทอที่มีรูปทรงสี่เหลี่ยม (ลายขีดเส้นยืนและเส้นพุ่ง) การมัดหมี่นิยมมัดลายรูปทรงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน หากเป็นลายพื้นฐานก็จัดรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนวางเป็นระยะๆ ตามเส้นทแยงมุมของผ้า ดอกสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนนี้มีทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง ขนาดใหญ่ หากเป็นขนาดใหญ่มักจะมีลายสี่เหลี่ยมขนาดเล็กอยู่ด้านในรูปสี่เหลี่ยม

๑.๒ ลวดลายประกอบ หมายถึง เส้นโยงต่อระหว่างลายพื้นฐานให้เป็นกลุ่มๆ เพื่อเน้นสี เปลี่ยนสีลวดลาย หรือเพื่อแบ่งตอนลวดลายให้เป็นกลุ่ม ฉะนั้นลายประกอบนี้จึงมีลักษณะเป็นแนวยาววางตามเส้นทแยงมุม เพื่อประสานให้กลุ่มลายพื้นฐานเชื่อมต่อกัน การใส่ลวดลายประกอบเข้าไปในลวดลายพื้นฐาน จะทำให้ทรวดทรงของลวดลายเปลี่ยนไปนั่นคือจะเป็นกลุ่มลวดลาย และคว้ามี่ขนาดใหญ่มากกว่า หากมีการใช้สีที่แตกต่างกันระหว่างกลุ่มลวดลาย จะเป็นการเพิ่มความซับซ้อนของลวดลายไปด้วย

มหาวิทยาลัยศิลปกร (๒๕๔๔ : ๓๑-๓๔) กล่าวไว้ว่า ลวดลายบนผ้าทอ หมายถึง ลวดลายที่ปรากฏบนผ้าทอของไทยส่วนใหญ่มักเป็นลวดลายที่จดจำ หรือได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ อีกทั้งยังเป็นลวดลายที่เกี่ยวข้องและพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันอยู่ตลอดเวลาแล้วจดจำสืบทอดกันมา ลวดลายเหล่านี้ได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่งโดยการเลียนแบบอย่างไว้ ทั้งลวดลายและกรรมวิธีในการทอผ้า ดังนั้นลวดลายของผ้าทอจึงเกิดจากฝีมือ และภูมิปัญญาของผู้ทออย่างแท้จริง ในปัจจุบันจะมีลวดลายอีกประเภทหนึ่งเกิดจากสิ่งที่ปรากฏขึ้นหรือความคุ้นเคยในชีวิตประจำวัน เช่น ลวดลายที่พบในละครก็จะถูกเรียกตามชื่อละคร เช่น ลายสวรรค์เบี่ยง หรือ ตามชื่อผู้สั่งทอพิเศษ เช่น ลายคุณหญิงหลุยส์ เป็นต้น ลวดลายของผ้าทอของไทยสามารถสรุปได้เป็น ๒ กลุ่มด้วยกัน คือ

๑. กลุ่มลายเรขาคณิต เช่น ลายสี่เหลี่ยม ลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ลายสามเหลี่ยม และลายเส้นตรง เป็นต้น

๒. กลุ่มลายธรรมชาติ สามารถแบ่งย่อยออกเป็น ๔ กลุ่ม ได้แก่

๒.๑ กลุ่มลายสัตว์ ได้แก่ ลายช้าง ลายม้า ลายนาค ลายหงส์ ลายนกยูง ลายรังผึ้ง หรือ ลายเกล็ดเต่า เป็นต้น

๒.๒ กลุ่มลายพันธุ์ไม้ ได้แก่ ลายต้นสน ลายดอกมะลิ ลายดอกพิกุล ลายดอกสร้อย ลายผักแว่น ลายดอกแก้ว เป็นต้น

๒.๓ กลุ่มลายสิ่งของเครื่องใช้ ได้แก่ ลายโคม ลายเชิงเทียน ลายปราสาทหรือลายธรรมาสน์ เป็นต้น

๒.๔ กลุ่มลายเบ็ดเตล็ด ได้แก่ ลายน้ำไหล ลายพระพุทธรูป ลายพุ่มข้าว หรือ ลายแปดขอ เป็นต้น

สรุปได้ว่า ลวดลายที่ปรากฏขึ้นบนผืนผ้ามีมากมาย ลวดลายส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น ลวดลายที่เกิดขึ้นมักเป็นลวดลายที่จดจำ หรือได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษสืบทอดกันมา ดังนั้นลวดลายของผ้าไหมจึงเกิดจากฝีมือและภูมิปัญญาของผู้ทออย่างแท้จริง ช่างทอผ้าได้ออกแบบลวดลายผ้าซึ่งบางลายก็เป็นแบบพื้นๆ เรียบง่าย บางลายก็ซับซ้อนทั้งลวดลายและสีสันทัน หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็น ลายผ้ามัดหมี่ ลายผ้าขิด หรือลายผ้าจก ล้วนแสดงถึงความคิดและความงามของลวดลายผ้าด้วย

๖. การทอผ้าไหม

การทอผ้าไหมเป็นขั้นตอนสุดท้ายของการผลิตผ้าไหม เป็นกระบวนการทอผ้าโดยอาศัยหลักการง่ายๆ คือ จัดเส้นด้ายสองแนวขัดประสานกันเพื่อให้เกิดเป็นผืนผ้า

มหาวิทยาลัยศิลปากร (๒๕๔๔ : ๒๑-๒๖) ได้แบ่งกรรมวิธีการทอหรือเทคนิคการทอผ้าประเภทต่างๆ ไว้ว่า การทอผ้าด้วยกรรมวิธีที่ต่างกันทำให้เกิดลวดลายที่ไม่เหมือนกัน ลวดลายบนผืนผ้าทั้งที่ซับซ้อนและไม่ซับซ้อน โดยทั่วไปเกิดขึ้นจากการทอผ้า ๓ วิธีการหลัก คือ

๑. วิธีการมัดย้อมก่อนการทอ ผ้าที่ได้จากกรรมวิธีนี้ คือ ผ้ามัดหมี่หรือผ้าหมี่ พบว่ามีการทอผ้าด้วยกรรมวิธีนี้มากในหลายประเทศ เช่น เขมร อินโดนีเซีย มาเลเซีย อินเดีย และอัฟริกา เรียกเทคนิคนี้ว่า “IKAT” การทอผ้ามัดหมี่คือการทอผ้าที่มัดเส้นด้ายไม่ว่าจะเป็นเส้นไหมหรือเส้นฝ้ายเพื่อสร้างลวดลายก่อนการย้อม ซึ่งผู้ทอจะต้องออกแบบลวดลายผ้าไว้ก่อนถ้าต้องการหลายสีก็ต้องมัดและย้อมหลายครั้ง จนกว่าจะได้สีครบตามต้องการแล้วจึงนำไปทอด้วยเทคนิคการ ขัดสานธรรมดา ลวดลายบนผ้าจะเกิดขึ้นตามรอยที่มัดย้อม จึงเรียกผ้าที่เกิดจากการทอวิธีนี้ว่า “ผ้ามัดหมี่” การมัดหมี่มี ๓ ลักษณะ คือ การมัดด้ายเส้นพุ่ง การมัดด้ายเส้นยืน และการมัดด้ายทั้ง เส้นพุ่งและเส้นยืน สำหรับในประเทศไทย ซึ่งนิยมทำกันมานานแล้วในภาคอีสานและภาคกลางบางจังหวัดในกลุ่มเชื้อสายลาวครั้งจะมัดหมี่เส้นพุ่ง ในขณะที่กลุ่มเชื้อสายกะเหรี่ยงจะใช้วิธีมัดหมี่เส้นยืน

๒. วิธีการเพิ่มด้ายเส้นพุ่งพิเศษระหว่างการทอ การทอผ้าด้วยวิธีนี้ใช้เส้นด้ายที่ย้อมสำเร็จสีต่างๆ นำมาทอเกิดเป็นลวดลาย เช่น ผ้าขิด ผ้าจก ผ้าแพรวา และผ้ายก

๒.๑ ขิด หมายถึง กรรมวิธีการทอลวดลายผ้าโดยวิธีเพิ่มเส้นด้ายพุ่งพิเศษเพื่อให้เกิดลวดลายยกตัวนูนกว่าสีพื้น หรือมีสีแตกต่างจากสีพื้นโดยใช้ไหมเขี้ยวหรือสะกิดเพื่อซ่อนเส้นด้ายยืนขึ้นแล้วสอดเส้นด้ายพุ่งไปตามแนวเส้นใยที่ถูกจัดซ่อนขึ้นนั้น ดังนั้นจึงหะการสอดเส้นด้ายพุ่งจึงทำให้เกิดเป็นลวดลายรูปแบบต่างๆ เส้นด้ายพุ่งที่เพิ่มพิเศษจะใช้สีเดียวเท่านั้น

๒.๒ จก เป็นเทคนิคการทอผ้าเพื่อให้เกิดลวดลายคล้ายการปักผ้า โดยเพิ่มเส้นด้ายพุ่งพิเศษสอดขึ้นลงโดยใช้ขนเม่นหรือไม้หรือนิ้วมือสอดนับด้ายเส้นยืนแล้วยกขึ้น สอดด้ายเส้นพุ่งพิเศษเข้าไป ทำให้เกิดเป็นลายเฉพาะจุดหรือเป็นช่วงๆ สามารถทำสลับสีลวดลายได้หลากสี ซึ่งต่างจากขิดตรงที่ขิดเป็นการใช้ด้ายเส้นพุ่งพิเศษสีเดียวพุ่งตลอดหน้ากว้างของผืนผ้าจากการทอจกใช้หลายสีโดยบรรจุอยู่ในกระสวยหลายอันตามจำนวนสีที่เพิ่มขึ้น การทอ “จก” พบว่าเป็นวัฒนธรรมการทอผ้าที่คล้ายคลึงกันของชนกลุ่มน้อยหลายกลุ่มที่อาศัยอยู่ในประเทศไทย กลุ่มแรกเป็นกลุ่มชนผู้สืบเชื้อสายมาจากชาวไทพวนหรือไทโยนกจากอาณาจักรล้านนา อีกกลุ่มหนึ่งเป็นการสืบทอดวัฒนธรรมของชาวไทพวนหรือลาวพวนซึ่งอพยพมาจากเมืองพวนริมฝั่งแม่น้ำโขงในแคว้นเชียงของประเทศลาว กลุ่มสุดท้ายเป็นพวกลาวคั่ง หรือลาวครั่งหรือลาวเวียงจากเมืองเวียงจันทน์ การทอลวดลายในผ้าจกจะแตกต่างกันออกไปตามประโยชน์ใช้สอย เช่น การทอเพื่อประกอบเป็นตีนชิ้น หรือเชิงชิ้นที่เรียกว่า “ชิ้นตีนจก” จะมีลวดลายที่นิยมกันอย่างหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากลวดลายผ้าจกที่ทอเพื่อใช้ประโยชน์อื่น เช่นทอเพื่อใช้ในกิจกรรมทางศาสนา ก็จะเป็นลวดลายเกี่ยวกับศาสนาหรือชาดกต่างๆ หรือลวดลายสัตว์ในหิมพานต์ดังจะเห็นได้จากลวดลายในผ้าคลุมศีรษะนาค ผ้าห่อคัมภีร์ หรือธงในงานบุญต่างๆ เป็นต้น

๒.๓ แพรวา หมายถึง เทคนิคการทอผ้าไหม ทอด้วยไหมแท้ทั้งด้ายพุ่งและด้ายยืนให้เกิดเป็นลวดลายโดยการผสมผสานระหว่างลายขิดและลายจก การทอแพรวาจะทอโดยมี ลายคั่นกลางระหว่างดอกตามขวางไปเรื่อยๆ จนถึงเชิงผ้า จากนั้นจึงจะเป็นเชิงผ้าซึ่งจะเป็นลายอีกประเภทหนึ่งอยู่ที่ปลายสุดของผ้าเพื่อเป็นการจบลาย

๒.๔ ยกดอก หมายถึง กรรมวิธีการทอผ้าให้เกิดเป็นลวดลายคล้ายกับ การทอขิดโดยการยกตะกอลอยด้ายเส้นยืนโดยใช้ด้ายเส้นพุ่งตั้งแต่ ๑ เส้น หรือมากกว่านั้นเข้าไปทำให้เกิดเป็นลวดลายต่างๆ ส่วนใหญ่จะใช้ดินเงิน ดินทองเพื่อให้ต่างจากผ้าอื่นๆ การเว้นเส้นยืนถี่ห่างไม่เท่ากัน จะทำให้เกิดลวดลายทำนองเดียวกับการทอลวดลายบนเครื่องจักสานการทอยกนี้ใช้พิมพ์ตั้งแต่ ๒-๘ อัน แล้วแต่ความซับซ้อนของลวดลาย การทอผ้ายกใช้เวลามากทำให้ราคาแพง สรุปว่า

การยกคือการเพิ่มลดสายในเนื้อผ้าเข้าไปเป็นพิเศษถ้าเลาะลายออกทั้งหมดก็ไม่ทำให้เนื้อผ้าเสียจึงเรียกกรรมวิธีการยกว่า “Supplementary”

๓. การตีเกลียวเส้นไหมหลายเส้นให้เป็นเส้นเดียว กรรมวิธีการทอแบบนี้เป็นการทอผ้ามุ่งทางกระรอก หรือ ที่เรียกในภาษาอีสานว่า ผ้ามัดไมหรือไหมควบ หรือผ้ากะเนียวในภาษาเขมร มีการทอมากในจังหวัดที่มีกลุ่มชนเชื้อสายเขมรอยู่มาก เช่น จังหวัดสุรินทร์ และบุรีรัมย์ เป็นต้น

ผ้าไหมทางกระรอกหรือผ้ามัดไม หมายถึง การทอผ้าที่นำเส้นไหม ๒ เส้นมาพันกัน ส่วนใหญ่จะเป็นไหมน้อยแต่ละเส้นจะต่างสีกัน เมื่อพันกันหรือควบกัแล้วจะเกิดการเหลื่อมสีเกิดความสวยงามความละเอียด สีที่เป็นหลักในการควบ คือ สีเหลืองนำมาควบกับสีต่างๆ เช่น สีเขียว สีแดง สีฟ้า สีน้ำเงิน หรือสีส้ม จะไม่นิยมนำเส้นไหมสีไปควบกับสีขาว

คำว่า มัดไม (มัดมาย) เป็นภาษาอีสาน คำว่า มัด หมายถึง การพันเกลียว คือ การใช้ไหมตั้งแต่ ๒ เส้นขึ้นไปตีเกลียวให้เป็นเส้นเดียวกัน ต้องใช้เวลาในการเตรียมการและจำนวนเส้นไหมเพิ่มกว่าปกติ บางทีเรียกว่าผ้าพัน ผ้าพันนี้ถือเอาตามสีของผ้าและมีสีเดียวกันตลอดผืน เช่น ผ้าพันสีเขียว สีม่วง สีแดง สีกาบบัว สีแสด สีเขียวหัวเป็ด เป็นการทอด้วยเส้นไหมเส้นเดียวหรือเส้นคู่ก็ตามเรียกว่าผ้าพัน ผ้าพันที่ทอให้เป็นสีเหลื่อมกันนี้ เรียกว่า ผ้าทางกระรอก

ถ้าเอาเส้นไหมสองเส้นสีเดียวกันมากควบเข้าด้วยกันจะเรียกว่า คุบไหม เมื่อควบหรือคุบไหมเสร็จแล้วจะเรียกเส้นไหมที่ได้ว่า คุบไหม แต่ถ้าเอาเส้นไหมสองเส้นแต่ต่างสีกันมาควบเข้าด้วยกันจะเรียกวิธีการนี้ว่า ก่อไหม หรือ เข็นมัดไม เมื่อเวลาจะทอเป็นผืนผ้าจะต้องสับทุกที่เป็นเส้นเครือ หรือเส้นยืนผ่านช่องฟันพืมรูละ ๒ เส้นโดยไม่ต้องเข็นควบส่วนเส้นที่จะทอจะต้องใช้ไหมควบที่เรียกว่า ควบมัดไม

๓. ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและการผลิตสื่อทางวัฒนธรรม

ความหมายของสมุนไพร

มณฑา ลิ้มปิยประพันธ์ (๒๕๔๖ : ๑๕) สมุนไพร หมายถึง พืช สัตว์ และสินแร่ที่สามารถใช้เป็นยาได้ ส่วนพืชสมุนไพร หมายถึง พืชที่ใช้เป็นยาหาได้ทั่วไปตามพื้นบ้าน มีลักษณะลำต้นหลายชนิด รวมทั้งวัชพืชและไม่นับรวมเครื่องเทศ

สมุนไพร ตามความหมายที่ปรากฏในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๑๑๖ ตอนที่ ๑๒๐ ก วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๔๒ หมายความว่า พืช สัตว์ จุลชีพ ธาตุวัตถุ สารสกัดดั้งเดิมจากพืชหรือสัตว์ที่ใช้หรือแปรรูปหรือผสมหรือปรุงเป็นยาหรืออาหารเพื่อการตรวจวินิจฉัย บำบัด รักษา

หรือป้องกันโรคหรือส่งเสริมสุขภาพร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์และให้หมายความรวมถึงถิ่นกำเนิดหรือถิ่นที่อยู่ของสิ่งดังกล่าวด้วย

สมุนไพรตามพระราชบัญญัติยา พ.ศ. ๒๕๑๐ หมายถึง ยาที่ได้จากพืชทุกชาติ สัตว์หรือแร่ ซึ่งมีได้ผสมปรุงและแปรสภาพ อาจเป็นหนึ่งสิ่งหรือมากกว่าหนึ่งสิ่ง ที่นำมาประกอบกันเพื่อปรุงเป็นยารักษาโรค และมีได้ขึ้นทะเบียนกับกระทรวงสาธารณสุข

หมอสมุนไพร หมายถึง ผู้ประกอบการรักษาโรค หรือวินิจฉัยโรคที่ไม่ใช่หมอแผนปัจจุบัน รักษาผู้ป่วยโดยใช้ตำราแพทย์แผนโบราณ หรือตามความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดกันมาโดยการใช้ยาสมุนไพรเป็นหลักในการรักษา และอาจจะมีการใช้คาถาเป็นส่วนประกอบของสมุนไพรด้วย

พืชสมุนไพร นั้นมีคุณค่าทางยามากมาย ซึ่งเชื่อกันอีกด้วยว่า ต้นพืชต่างๆ ก็เป็นพืชที่มีสารที่เป็นตัวยาด้วยกันทั้งสิ้นเพียงแต่ว่าพืชชนิดไหนจะมีคุณค่าทางยามากน้อยกว่ากันเท่านั้น “พืชสมุนไพร” หรือวัตถุธาตุนี้ หรือตัวยาสสมุนไพรนี้ แบ่งออกเป็น ๕ ประการ

๑. รูป ได้แก่ ใบไม้ ดอกไม้ เปลือกไม้ แก่นไม้ กระจับปี่ รากไม้ เมล็ด
๒. สี มองแล้วเห็นว่าเป็นสีเขียวใบไม้ สีเหลือง สีแดง สีส้ม สีม่วง สีน้ำตาล สีดำ
๓. กลิ่น ให้รู้ว่ามีกลิ่น หอม เหม็น หรือกลิ่นอย่างไร
๔. รส ให้รู้ว่ามีรสอย่างไร รสจืด รสฝาด รสขม รสเค็ม รสหวาน รสเปรี้ยว รสเย็น
๕. ชื่อ ต้องรู้ว่ามีชื่ออะไรในพืชสมุนไพรนั้นๆ

สมุนไพรนอกจากจะนำมาใช้ประโยชน์เป็นยารักษาโรคแล้ว ยังสามารถนำมาใช้ประโยชน์ทางด้านอื่นๆ อีก เช่นนำมาบริโภคเป็นอาหาร อาหารเสริมสุขภาพ เครื่องดื่ม สีส้มอาหาร และสีย้อม ตลอดจนใช้ทำเครื่องสำอางอีกด้วย การใช้สมุนไพรเป็นยาบำบัดโรคนั้น อาจใช้ในรูปแบบยาสมุนไพรเดี่ยวๆ หรือใช้ในรูปแบบตำรับยาสมุนไพร

ปัจจุบันประชาชนจำนวนมาก หันมาใช้สมุนไพรในการรักษาและบรรเทาอาการของโรค ความเจ็บป่วย ความไม่รู้จักยา ไม่รู้จักลักษณะของสมุนไพร ก็ทำให้ถูกหลอกได้ และอาจเกิดอันตรายจากยาสมุนไพรได้

ประเภทของสมุนไพร

เพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ และอรุณพร อิฐรัตน์ (๒๕๔๙ : ๘-๒๒) ได้แบ่งสมุนไพรที่มีลักษณะการใช้ออกเป็นหมวดหมู่ ง่ายต่อการเรียนรู้ ได้แก่

๑. สมุนไพรกลุ่มน้ำมันหอมระเหย
๒. สมุนไพรบำรุงกำลัง

๓. สมุนไพรรักษาโรคผิวหนัง
๔. สมุนไพรเพื่อความงาม
๕. สมุนไพรรักษาอาการระบบทางเดินปัสสาวะ
๖. สมุนไพรรักษาโรคความดันโลหิตสูง
๗. สมุนไพรรักษาอาการระบบทางเดินอาหาร
๘. สมุนไพรสำหรับโรคเอดส์
๙. สมุนไพรรักษาอาการระบบทางเดินหายใจ
๑๐. สมุนไพรควบคุมโรคเบาหวานหรือมีฤทธิ์ลดน้ำตาลในเลือด
๑๑. สมุนไพรยับยั้งเซลล์มะเร็ง
๑๒. สมุนไพรที่ใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน
๑๓. สมุนไพรผัดพื้นบ้าน
๑๔. สมุนไพรกลุ่มพรรณไม้หอม/ไม้ดอกหอม
๑๕. วานสมุนไพร
๑๖. สมุนไพรชาวเขา
๑๗. สมุนไพรทั่วไป

ความเชื่อเกี่ยวกับสมุนไพร

๑. การเก็บยา การไปเก็บยา จะต้องใช้ “คาถาปลุกยา” เพื่อให้หมอและผู้ป่วยเกิดความเชื่อมั่นในตัวยานี้ที่ใช้รักษา ว่ารักษาโรคให้หายได้แน่นอน

หลักทั่วไปในการเก็บส่วนที่ใช้เป็นยาสมุนไพรแบ่งโดยส่วนที่ใช้เป็นยา

(ประณีต คมสาค. ๒๕๔๕ : ๔๒-๔๓) ดังนี้

๑. ประเภทรากหรือหัวใต้ดิน เก็บในช่วงที่พืชหยุดเจริญเติบโต ใบดอกร่วงหมดหรือในช่วงต้นฤดูหนาวถึงปลายฤดูร้อน เพราะในช่วงนี้จะมีการสะสมปริมาณของตัวยาไว้ค่อนข้างสูง ตัวอย่างเช่น กระชาย กะทือ ข่า ขมิ้น

๒. ประเภทใบหรือเก็บทั้งต้น ควรเก็บในช่วงที่พืชเจริญเติบโตมากที่สุดหรือบางชนิดอาจระบุเวลาการเก็บไว้อย่างชัดเจน เช่น เก็บใบไม้อ่อนหรือไม้แก่เกินไป (ใบเพสลาด) เก็บช่วงดอกตูม เริ่มบานหรือช่วงที่ดอกบาน เป็นต้น ตัวอย่างเช่น กระเพรา ขลุ่ ฟ้ายะลวยโจร เป็นต้น

๓. ประเภทเปลือกต้นหรือเปลือกราก เปลือกต้น โดยมากเก็บระหว่างช่วงฤดูร้อนต่อกับฤดูฝนเพราะปริมาณยาในพืชสูง และลอกเปลือกออกง่าย ควรลอกเปลือกจากกิ่งหรือแขนง

ย่อย ไม่ลากลำต้นใหญ่ และไม่ควรรลอกรอบต้น เพราะกระทบกระเทือนในการส่งลำเลียงอาหารของพืช อาจทำให้ตายได้ ส่วนเปลือกกราก เก็บในช่วงฤดูฝน การลอกเปลือกต้นหรือเปลือกกรากเป็นผลเสียต่อการเจริญเติบโตของพืช ควรสนใจวิธีการเก็บที่เหมาะสม

๔. ประเภทดอก โดยทั่วไป เก็บในช่วงดอกเริ่มบาน แต่บางชนิดเก็บในช่วงดอกตูม เช่น ก้านพลู

๕. ประเภทผลและเมล็ด สมุนไพรบางชนิด เก็บในช่วงผลยังไม่สุก เช่น ฝรั่ง ผลอ่อนใช้แก้ท้องร่วง แต่โดยทั่วไป มักเก็บตอนผลแก่เต็มที่แล้ว เช่น มะแว้งเครือ ดีปลี เมล็ดฟักทอง เมล็ดชุมเห็ดไทย เมล็ดสะแก

จากการถ่ายทอดประสบการณ์ของหมอแผนไทยนั้น ยังมีการเก็บตามฤดูกาล วันโมงยาม และทิศอีกด้วย เช่น ใบ ควรเก็บในตอนเช้าวันอังคาร ฤดูฝน ทางทิศตะวันออก สิ่งเหล่านี้สามารถเรียนรู้ได้จากหมอไทยพื้นบ้านที่อยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งมีประสบการณ์การเก็บยาและการใช้ยามาเป็นเวลานาน วิธีการเก็บสมุนไพรที่ถูกต้องเหมาะสมนั้น โดยทั่วไปนั้นไม่มีอะไรสลับซับซ้อน

ใบ ดอก ผล ใช้วิธีเด็ดแบบธรรมดา

ราก หัว พังต้น ใช้วิธีขุดอย่างระมัดระวัง

ปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับคุณภาพของยา ได้แก่ พื้นที่ปลูก เช่น ลำโพง ปลูกในพื้นที่ดินเป็นต่าง ปริมาณตัวยาจะสูง สาระแห่น ปลูกในดินทราย ปริมาณหอมระเหยสูง และยังมีปัจจัยสภาพแวดล้อมในการเจริญเติบโต ภูมิอากาศ เป็นต้น ต่างก็มีผลต่อสุขภาพของสมุนไพรทั้งนั้น ดังนั้นเราจึงควรพิจารณาหาข้อมูลอย่างละเอียดถี่ถ้วน ก่อนที่จะเก็บยาสมุนไพรมาใช้ในการรักษาโรค

วิธีเก็บยาสมุนไพร (พิสิฐ ภูษไชย. ๒๕๔๔ : ๓๔-๓๕) การเก็บเครื่องยาสมุนไพร ตามตำราโบราณมีวิธีเก็บ ๔ วิธี คือ

๑. เก็บตามฤดูกาล

ฤดูร้อน เก็บ แก่นหรือราก

ฤดูฝน เก็บ ใบ ลูก ดอก

ฤดูหนาว เก็บ เปลือก กะพี้ เนื้อไม้

๒. เก็บตามทิศทั้ง ๔

วันจันทร์ วันเสาร์ เก็บยาที่อยู่ทิศตะวันตก

วันพุธ วันศุกร์ เก็บยาที่อยู่ทางทิศใต้

วันอาทิตย์ วันอังคาร เก็บยาที่อยู่ทางทิศตะวันออก

วันพฤหัสบดี เก็บยาที่อยู่ทางทิศเหนือ

๓. เก็บตามวันและเวลา

วัน เข้า สาย เทียง เย็น
 อาทิตย์ ต้น ใบ ราก เปลือก
 จันทร์ ใบ แก่น ต้น เปลือก
 อังคาร ใบ เปลือก ต้น ราก
 พุธ ราก เปลือก ต้น แก่น
 พฤหัสบดี แก่น ใบ ราก เปลือก
 ศุกร์ ใบ ราก เปลือก ต้น
 เสาร์ ราก ต้นเปลือก ใบ

๔. เก็บตามยาม

เวลากลางวันมี ๔ ยาม

ยาม ๑ เวลา ๐๘.๐๐-๐๙.๐๐ น. เก็บ ใบ ดอก ผล
 ยาม ๒ เวลา ๑๑.๐๐-๑๔.๐๐ น. เก็บ กิ่ง ก้าน
 ยาม ๓ เวลา ๑๖.๐๐-๑๙.๐๐ น. เก็บ ต้น เปลือก แก่น
 ยาม ๔ เวลา ๑๙.๐๐-๐๘.๐๐ น. เก็บ ราก

เวลากลางคืนมี ๔ ยาม

ยาม ๑ เวลา ๐๘.๐๐-๑๑.๐๐ น. เก็บ ราก
 ยาม ๒ เวลา ๑๑.๐๐-๑๔.๐๐ น. เก็บ ต้น เปลือก แก่น
 ยาม ๓ เวลา ๑๔.๐๐-๑๗.๐๐ น. เก็บ กิ่ง ก้าน
 ยาม ๔ เวลา ๑๗.๐๐-๐๘.๐๐ น. เก็บ ใบ ดอก ผล

๒. ความเชื่อเกี่ยวกับขั้นตอนวิธีการเก็บสมุนไพร

ขั้นตอนการเก็บสมุนไพรความเชื่อเกี่ยวข้องกับอยู่หลายประการ ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง
 สิ่งของที่ใช้ประกอบพิธีกรรม ความเชื่อเรื่องการปฏิบัติตนของผู้เก็บสมุนไพร และการเก็บรักษาสมุนไพร
 ดังรายละเอียดดังต่อไปนี้ (พิสิฐฐ์ บุญไชย. ๒๕๔๔ : ๕๘-๕๙)

๑. ความเชื่อเรื่องสิ่งของประกอบพิธีกรรม

การเก็บสมุนไพรเพื่อให้ได้สมุนไพรที่มีฤทธิ์ทางยาสูง หมอยามมีความเชื่อเรื่อง
 สิ่งของที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมที่จำเป็นต้องใช้และขาดไม่ได้ในการเก็บสมุนไพร คือ ดอกไม้ ๑ คู่

เทียน ๑ คู่ รูป ๑ คู่ และคาถาที่ใช้ในการประกอบพิธี เป็นต้น สิ่งของเหล่านี้ล้วนแต่มีความจำเป็นในขั้นตอนการเก็บสมุนไพรรวม จากการสัมภาษณ์ หมอพื้นบ้านคุณตาทองอ่อน สิทธิไกรพนม ทำให้ทราบรายละเอียดกับความหมายและความสำคัญ ความเชื่อและความจำเป็นที่ต้องใช้ในขั้นตอนการเก็บสมุนไพรรวม ดังนี้

ดอกไม้ ๑ คู่ เชื่อว่า ดอกไม้เป็นสิ่งบริสุทธิ์ สวยงาม อ่อนหวานเป็นส่วนที่สามารถดึงดูดความสนใจของสัตว์ทั้งปวง เช่น แมลง นก ผีเสื้อ และมนุษย์ นอกจากนี้ยังสามารถเป็นสื่อถ่ายทอดให้สิ่งมีอำนาจเหนือธรรมชาติให้ทราบถึงเคารพ ยำเกรงและความปรารถนาที่จะเป็นมิตร

เทียน ๑ คู่ การประกอบพิธีกรรม เทียน ๑ คู่ และดอกไม้ ๑ คู่ จะถูกวางบนภาชนะหรือกรวยใบตองยังพื้นดินบริเวณที่จะเก็บสมุนไพรรวม เชื่อว่าเทียนเป็นต้นกำเนิดของแสงสว่างและความสำเร็จ

รูป ๑ คู่ ในการประกอบพิธี รูปจะถูกปักลงบนดินมีความเชื่อว่ากลิ่นของรูปจะถูกส่งไปถึงพระแม่ธรณีผู้ดูแลป่าไม้และต้นสมุนไพรรวม เพื่อขออนุญาตนำสมุนไพรรวมไปรักษาผู้เจ็บป่วย

คาถากำกับยา จะต้องใช้สมุนไพรรวมกับไสยศาสตร์ กล่าวคือ กลางคืนหมอจะต้องทำพิธี “ไช” ให้โรคออกจากคนไข้ พิธีนี้ต้องทำในตอนกลางคืนเท่านั้น ตื่นเมื่อไหร่ก็ทำยามนั้น โดยห้ามพูดกับใครหรืออาจจะใช้วิธีตั้งคาถาชั้น ๕ (ดอกไม้ รูป เทียน) แล้วเขียนชื่อคนไข้ก่อนนอน จะต้องทำวัตร สวดมนต์ บริกรรมคาถาแล้ว บอกให้ครูช่วยเป่าชื่อคนไข้ให้หาย เรียกว่า การบริกรรมคาถา คาถาและบทสวดในการประกอบพิธีจตุรูป เทียน ประนมมือแล้วกล่าวว่า อิติสุขะโต อรหัน พุทธโณ มะ พุทธะ ปถวีคังคาพระภูมิเทวา นะมามิหัง โอม ปลุก ลุก ลูก ผู้เข้าสืบลุก ฮากยาให้ลูกปลุกให้ตื่น กะตั้น ตื่นขึ้นมาแล้ว ข้าขอไหว้ฮากแก้ว อย่าไปกราบหมู่พยายาทั้งหลายกล่าวคำปลุกยา ๓ จบ

คุณลักษณะของผู้เก็บสมุนไพรรวม ผู้ที่เก็บสมุนไพรรวมคือผู้ที่ทำหน้าที่ไปค้นหาพืชที่จะนำมาเป็นตัวยาสุมไพรรวมในการรักษาโรคของประชาชน ซึ่งคุณลักษณะสำคัญตามคติความเชื่อของคนอีสานต้องมีคุณลักษณะดังต่อไปนี้

๑. ต้องมีประสบการณ์ และได้รับการเรียนรู้จากผู้รู้ก่อน
๒. ต้องรู้จักขั้นตอนวิธีเก็บ
๓. รู้จักพืช ในท้องถิ่น และมีความจดจำดี
๔. จะเป็นหญิง หรือชายก็ได้
๕. รู้ถึงข้อห้าม และวิธีการในการเก็บยาสมุนไพรรวม
๖. เป็นคนซื่อสัตย์

๗. ปฏิบัติอย่างเคร่งครัด

๘. รู้จักการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ และสิ่งแวดล้อมให้คง

สภาพเดิม

๒. ความเชื่อเรื่องการปฏิบัติตนของผู้เก็บสมุนไพร

การเดินทาง ในการเดินทางไปเก็บสมุนไพร ผู้เก็บสมุนไพรต้องไม่พูดหรือบอกให้ใครทราบว่าจะไปที่ไหน เพื่อจุดประสงค์ใด ซึ่งความเชื่อดังกล่าวสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ความเชื่อนี้มีประโยชน์ในการรักษาสมุนไพรให้คงอยู่ในป่า หากมีผู้นำมาใช้มากย่อมสูญพันธุ์ วิชาหมอยาเป็นความลับเฉพาะอาชีพ

เงาของผู้เก็บสมุนไพร ในขณะที่เก็บสมุนไพร ผู้เก็บต้องไม่นั่งหรือยืนอยู่ในทิศที่เงาของตนเองทับต้นสมุนไพร เนื่องจากเชื่อว่าสมุนไพรที่เก็บนั้นฤทธิ์ยาจะลดลงทำให้ด้อยสรรพคุณทางการรักษา เพราะเวลาเก็บใบยาสมุนไพรมีความเชื่อว่าสมุนไพรมีฤทธิ์ยาและได้กล่าวคำปลุกยาไปแล้ว ถ้าไปยืนอยู่ในทิศทางที่เงาของตนเองทับต้นสมุนไพร เชื่อว่าคาถาและบทสวดในการประกอบพิธีปลุกยาจะเสื่อมทำให้ตัวยาสื่อลงไปด้วย

ยาทั้ง ๕ หมายถึง การเก็บยาจากพืชชนิดเดียว แต่เอายา ๕ อย่างในต้นนั้น คือ ราก แก่น เปลือก ใบ ดอกหรือฝัก

๓. ข้อแนะนำและข้อคำนึงในการใช้ยาสมุนไพร มีดังนี้ (สุธี วรศิรินิมิต.

๒๕๔๙ : ๑๐-๑๑)

ต้องได้รับการวินิจฉัยโรคที่ถูกต้องเสียก่อน จะได้ใช้ยาให้ถูกต้องกับโรค

ศึกษาใช้ยาสมุนไพรให้ถูกต้อง ถูกชนิดต้นพืช ถูกส่วนน้ำหนัก และขนาดที่ใช้ เข้าเครื่องปรุงยา ถูกวิธีการปรุงยาและการนำไปใช้ ถูกกับโรค ถูกกับคนและวัย เพราะมีชื่อท้องถิ่นแตกต่างกันออกไป และยังมีชื่อพ้อง ชื่อซ้ำ ทำให้เกิดความผิดพลาดและอันตรายจากการใช้ยาผิดชนิดได้

ควรใช้ยาตามหลักการรักษาของแพทย์แผนโบราณ การดัดแปลงเพื่อความสะดวกอาจทำให้เกิดอันตราย

ควรเริ่มใช้สมุนไพรที่เป็นอาหารก่อน ควรรู้พิษยาก่อนใช้ รู้ข้อห้ามของยาแต่ละขนาน

หากเกิดอาการแพ้ยาควรระงับการใช้ยาก่อน เมื่ออาการแพ้หายไปจึงเริ่มใช้ยาต่ออีกครั้งอย่างระมัดระวัง แต่หากมีอาการแพ้ขึ้นอีกให้หยุดใช้ยาขนานนั้นทันที และหากมีอาการแพ้รุนแรงให้ไปพบแพทย์ทันที

การใช้ครั้งแรก ให้ทดลองใช้แต่น้อย ยารับประทานให้ใช้ครั้งหนึ่งของขนาดใช้หรือยาทาใช้ทางแคบๆ ถ้าใช้ ๒-๓ วัน อาการยังไม่ดีขึ้นควรปรึกษาแพทย์แผนไทย เพราะอาจต้องเปลี่ยนยาเพราะยานั้นไม่ถูกกับโรคอาจเกิดการสะสมสิ่งที่ให้โทษ

การใช้ยาสมุนไพรบางชนิดต้องระวังอาหารการกินด้วย เช่น อาจต้องงดอาหารบางประเภท ยาจึงจะให้ผลทางการรักษาที่มีประสิทธิภาพดี

ไม่ควรใช้ยาในปริมาณที่เข้มข้นเกินไป

การรักษาโรคด้วยยาสมุนไพรครั้งหนึ่งๆ ไม่ควรใช้ยาติดต่อกันนานๆ

คนที่อ่อนเพลียมากๆ หรือมีกำลังต้านทานยาน้อย ห้ามใช้ยามากจะทำให้เกิดพิษได้ง่าย

การแปรสภาพตัวยาสมุนไพรและวิธีการเก็บรักษา

ตัวยาสมุนไพรโดยทั่วไปมีทั้งการใช้ของสด และการใช้ของแห้งการใช้สดนั้นมีข้อดีตรงที่ได้สะดวกใช้ง่าย แต่ฤทธิ์การรักษาอาการของยาสมุนไพรไม่คงที่ บางครั้งฤทธิ์ดี บางครั้งไม่ดี ตัวอย่างสมุนไพรที่ใช้สด เช่น ว่านหางจระเข้ รากหญ้าคา แต่การใช้ตัวยาสมุนไพรส่วนมากนิยมใช้ของแห้ง โดยเลือกเก็บยาสมุนไพรนั้น โดยทั่วไปนำส่วนที่ผ่านการคัดเลือกแล้วมาล้างให้สะอาด ตัดเป็นชิ้นขนาดพอเหมาะ แล้วใช้ความร้อนทำให้แห้ง เพื่อสะดวกในการรักษา วิธีแปรสภาพตัวยาสมุนไพรนั้นแตกต่างกันไปตามชนิดของพืชส่วนที่ใช้เป็นยาและความเคยชินของแต่ละท้องถิ่น

๑. วิธีแปรสภาพตัวยาสมุนไพร

๑.๑ รากและส่วนที่อยู่ใต้ดิน เมื่อคัดขนาดที่พอๆ กันเอาไว้ด้วยกันจากนั้นล้างดินและสิ่งสกปรกที่ติดอยู่ให้สะอาด เอารากฝอยออกให้หมด หากว่าเป็นพืชเนื้ออ่อนนำมาผ่านขบวนการให้ความร้อนตามชนิดของพืชนั้น พืชที่ใช้หัวและรากส่วนมากประกอบด้วย โปรตีน แป้ง เอนไซม์ หากผ่านการให้ความร้อนแบบต้ม นึ่ง หรือนึ่งด้วยกัมมะถันเหลือง จะทำให้เก็บรักษาได้นานขึ้น แผลงไม่ก่อกิน แล้วนำมาตัดเป็นชิ้นๆ อบให้แห้ง

๑.๒ เปลือก หั่นเป็นชิ้นขนาดพอดี ตากให้แห้ง

๑.๓ ใบและทั้งต้น พืชที่มีน้ำมันหอมระเหย ควรผึ่งไว้ในที่ร่ม ไม่ควรตากแดด เช่น สะระแหน่ เป็นต้น โดยทั่วไปเก็บใบหรือลำต้นมาล้างให้สะอาด แล้วนำมาตากแดดให้แห้งให้สนิท จากนั้นจึงเก็บให้มีมิติควรระวังอย่าให้ขึ้นรา

๑.๔ ดอก หลังจากเก็บมาแล้ว ตากแห้งหรืออบให้แห้ง แต่ควรรักษารูปดอกไว้ให้สมบูรณ์ ไม่ให้ตัวยากทำลายสูญเสียไป เช่น ดอกก้านพลู

๑.๕ ผล โดยทั่วไป เก็บแล้วก็ตากแดดให้แห้งได้เลย มีเพียงบางอย่างเท่านั้นที่ต้องหั่นเป็นชิ้นก่อนตาก หรืออบด้วยความร้อนก่อน เช่น ผลมะตูม บางชนิดลวกน้ำร้อน หรือนึ่ง หรือรมควัน เช่น ลูกกระดอม

๑.๖ เมล็ด เก็บผลมาตากให้แห้งแล้วจึงเอาเปลือกออก เช่น ชุมเห็ดไทย บางอย่างเก็บแบบผลแห้งก็มี เช่น ผลกระวาน ผลเร่ว

พืชที่ใช้เป็นสมุนไพรนั้น การแปรสภาพในขั้นต้น โดยมากใช้วิธีทำให้แห้ง ซึ่งอาจตากแดด อบด้วยความร้อน หรือผึ่งให้แห้งในที่ร่ม ต้องสนใจอุณหภูมิที่ทำให้แห้ง โดยทั่วไปใช้อุณหภูมิ ๔๕-๖๐ องศาเซลเซียส เพราะสามารถทำลายเอนไซม์ที่อยู่ในพืชได้ ทำให้สารสำคัญไม่สลายตัวไป

๒. การเก็บรักษาตัวยาสมุนไพรร

สมุนไพรรโดยทั่วไปมีทั้งการใช้สดและการใช้แห้ง การใช้สดนั้นมีข้อดีตรงสะดวก ใช้ง่าย แต่ว่าฤทธิ์การรักษาของยาสมุนไพรรไม่คงที่ บางครั้งฤทธิ์ดี บางครั้งฤทธิ์ไม่ดี ยาที่ใช้สดมีหลายชนิด เช่น ว่านหางจระเข้ รากหญ้าคา เป็นต้น แต่การใช้ยาสมุนไพรรส่วนมากนิยมใช้แห้ง เพราะจะได้คุณภาพของยาที่คงที่ โดยเลือกเก็บยาสมุนไพรรที่ต้องการตามฤดูกาล แล้วนำมาแปรสภาพโดยผ่านกระบวนการที่เหมาะสมเพื่อเก็บยาไว้ได้เป็นเวลานาน

กระบวนการแปรสภาพยาสมุนไพรรที่เหมาะสมโดยทั่วไปนำส่วนที่ใช้ยามาแล้วผ่านการคัดเลือก การล้าง ตัดเป็นชิ้นขนาดพอเหมาะ แล้วใช้ความร้อนทำให้แห้งเพื่อสะดวกในการเก็บรักษา วิธีการแปรสภาพยาสมุนไพรรนั้นแตกต่างกันไปตามชนิดของพืชส่วนที่ใช้เป็นยาและความคุ้นเคยของแต่ละท้องถิ่น โดยแยกตามส่วนที่ใช้เป็นยา ดังนี้

รากและส่วนที่อยู่ใต้ดิน ต้องตัดให้มีขนาดใกล้เคียงกัน นำไปล้างดินและสิ่งสกปรกออกให้สะอาดและเอารากฝอยออกให้หมด หากเป็นพืชที่มีเนื้อแข็ง แห้งยาก ต้องหั่นเป็นชิ้นที่มีขนาดพอเหมาะ แล้วจึงนำมาผ่านกระบวนการให้ความร้อน พืชที่ใช้หัวและรากส่วนมากจะมีโปรตีน แป้ง เอนไซม์ หากผ่านการให้ความร้อนแบบต้ม นึ่ง จะสะดวกในขั้นตอนที่ทำให้แห้ง เมื่อผ่านความร้อนแล้วนำมาตัดเป็นชิ้นจึงนำไปอบให้แห้งในอุณหภูมิที่เหมาะสม

เปลือก หั่นเป็นชิ้น ขนาดพอเหมาะ แล้วนำไปตากให้แห้ง

ใบและทั้งต้น ใบพืชบางชนิดมีน้ำมันหอมระเหย ควรผึ่งไว้ในที่ร่มไม่ควรตากแดด และก่อนที่ยาจะแห้งสนิท ควรมัดเป็นกำเพื่อป้องกันการหลุดร่วงง่าย เช่น กระเพราแดง สะระแหน่

เป็นต้น โดยทั่วไปเก็บใบหรือลำต้นมาล้างให้สะอาด แล้วนำมาตากแดดให้แห้งสนิท จากนั้นจึงเก็บให้มิดชิด ระวังอย่าให้ขึ้นรา

ดอก หลังจากเก็บแล้ว นำมาตากหรืออบให้แห้ง แต่ควรรักษารูปดอกไว้ให้สมบูรณ์ ไม่ให้ตัวยาถูกทำลายสูญเสียไป เช่นดอกก้านพลู

ผล โดยทั่วไปเก็บแล้วก็ตากแดดให้แห้งได้เลย มีเพียงบางชนิดที่ต้องหั่นเป็นชิ้นก่อนตาก หรืออบด้วยความร้อนก่อน

เมล็ด เก็บผลมาตากให้แห้ง เอาเปลือกออก แล้วจึงเอวเมล็ด

พืชที่ใช้เป็นยาสมุนไพรนั้น การแปรสภาพเบื้องต้นโดยมากใช้วิธีทำให้แห้ง วิธีทำให้แห้งได้แก่ ตากแดดให้แห้ง วิธีอบให้แห้ง วิธีผึ่งให้แห้งในที่ร่ม เป็นต้น อุณหภูมิที่ทำให้แห้งโดยทั่วไปจะอยู่ที่ ๕๐-๖๐ องศาเซลเซียส เพราะจะสามารถระงับบทบาทของเอนไซม์ที่มีอยู่ในต้น พืชได้ และทำให้สารสำคัญในพืช เช่นไกลโคไซด์ และอัลคาลอยด์ในพืชมาสลายตัวไป ดังตาราง ๑

ตาราง ๑ ขอบเขตของอุณหภูมิที่ใช้อบสมุนไพรให้แห้ง

ชนิดของสมุนไพร	อุณหภูมิที่ทำให้แห้ง(C*)
ดอก ใบ ต้น	๒๐ - ๓๐
ราก กิ่งราก ผิว	๓๐ - ๖๕
ผล	๗๐ - ๙๐
สมุนไพรที่น้ำมันหอมระเหย	๒๕ - ๓๐
สมุนไพรที่ไกลโคไซด์ และอัลคาลอยด์	๕๐ - ๖๐

การเก็บรักษาตัวยาสมุนไพรมีเป็นเวลานานมักจะเกิดเชื้อรา มีแมลงกัดกินเปลี่ยนแปลงลักษณะ สี กลิ่น ทำให้ตัวยาสมุนไพรมีเสื่อมคุณภาพลง จึงควรมีการจัดการเก็บรักษาที่ดี เพื่อจะประกันคุณภาพและฤทธิ์การรักษาของตัวยาสมุนไพร

การเก็บรักษา ควรสนใจสิ่งต่อไปนี้

๑. ตัวยาที่เก็บต้องทำให้แห้ง ป้องกันการขึ้นราและเปลี่ยนแปลงลักษณะจากการเกิดปฏิกิริยาแปรสภาพ ตัวยาที่ขึ้นราง่าย ต้องหมั่นเอาออกตากแดดเป็นประจำ

๒. สถานที่เก็บตัวยา ต้องแห้ง เย็น มีอากาศถ่ายเทดี ภาชนะก็ต้องแห้ง และปิดฝาสนิท

๓. แบ่งการเก็บตัวยายเป็นสัดส่วน เช่น ตัวยามีรสเป็ดเมา ควรแยกจาก ตัวยาที่มีกลิ่นหอมเพื่อป้องกันการสับสน

๔. สนใจป้องกันไฟ หนอน หนู และแมลงต่างๆ

โดยทั่วไป หากมีเครื่องตรวจวัดความชื้น จะอบให้เหลือความชื้นของตัวยาประมาณ ร้อยละ ๑๐-๑๔

การผลิตสื่อทางวัฒนธรรม

มนุษย์ในทุกวัฒนธรรมล้วนมีความต้องการที่จะถ่ายทอดสื่อสารและแสดงออกถึงความเชื่อ ความคิด หรือความรู้สึกของตนเองผ่านพฤติกรรมต่างๆ เพื่อถ่ายทอดวัฒนธรรมของตนเองจากรุ่นสู่รุ่น ยุคสู่ยุค โดยวัฒนธรรมนั้นคือ การดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่มนุษย์สร้างขึ้นมาร่วมกันในสังคม อาจกล่าวได้ว่า วัฒนธรรมเป็นเรื่องเกี่ยวกับวิถีชีวิตของผู้คนเป็นเรื่องราวของทุกสิ่งทุกอย่างทั้งหลายของมนุษย์ ซึ่งสามารถจำแนกออกได้เป็น ๓ ประเด็น ดังนี้ (จุฑาพรรธน์ ผดุงชีวิต. ๒๕๕๑ : ๕-๖)

๑. มรดกทางวัฒนธรรม (Culture Heritage) เช่น โบราณสถาน อนุสรณ์สถาน โบราณวัตถุ เครื่องมือ เครื่องใช้ จารึก เอกสาร หนังสือโบราณ สมุดข่อย เป็นต้น

๒. วัฒนธรรมร่วมสมัย (Living or Contemporary Culture) อันได้แก่

๒.๑ เรื่องการทำมาหากิน อาชีพ รูปแบบการดำรงชีวิต การประมง การล่าสัตว์ การเพาะปลูก วัฒนธรรมการบริโภคอาหารของคนในท้องถิ่นภาคต่างๆ การแต่งกาย งานศิลปะ ที่อยู่อาศัย เป็นต้น

๒.๒ เรื่องของภาษา การพูด การอ่าน การเขียน การแสดงออกถึงกิริยามารยาท บุคลิกภาพนิสัยใจคอ เป็นต้น

๒.๓ เรื่องของศาสนา ความเชื่อทางพิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ค่านิยม คุณธรรม หลักปฏิบัติต่างๆ

๒.๔ เรื่องศิลปะการเล่นหรือสุนทรียศาสตร์ทางด้าน นาฏศิลป์ ดนตรี กีฬา การเล่นพื้นบ้านและพื้นเมือง เป็นต้น

๒.๕ เรื่องเกี่ยวข้องกับสถาบันทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง

๓. ภูมิปัญญาและเทคโนโลยี (Wisdom and Technology) อาทิ ระบบความเชื่อ ระบบคุณค่า ระบบการดำรงชีวิต ระบบการให้การศึกษา ระบบภาษาและวรรณกรรม ซึ่งเป็นเครื่องมือถ่ายทอดความรู้ทางวัฒนธรรม

ทั้งนี้วัฒนธรรมเกี่ยวกับการสื่อสาร (Communication) ซึ่งหมายถึงการสร้างความร่วมมือ ความคล้ายคลึงกันระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสารต้องอาศัยการสื่อสารในการสืบทอดเรื่องราวต่างๆ จากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง กระบวนการสื่อสาร (Process of Communication) ซึ่งกระบวนการในที่นี้หมายถึง ปรากฏการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาหรือกิจกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องกัน ตามความหมายนี้มีคำอยู่ ๒ คำ คือ คำว่า การเปลี่ยนแปลง (Change) และคำว่า การต่อเนื่อง (Continue) ดังนั้นไม่ว่าเหตุการณ์ใดก็ตามที่มีการเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องกันไป อาจถือว่าเป็นกระบวนการทางสังคมอย่างหนึ่ง ทั้งนี้ต้องอาศัยองค์ประกอบของการสื่อสารที่มีสาระสำคัญ (อนันต์ธนา อังกินันท์และเกื้อกุล คุปรัตน์. ๒๕๓๖ : ๕๔-๖๐) คือ

๑. แหล่งสารหรือผู้ส่งสาร (Source) หมายถึง แหล่งกำเนิดสาร เกี่ยวกับความคิดเห็นหรือเหตุการณ์ต่างๆ การสื่อสารจะสามารถบรรลุเป้าหมายและเกิดผลดีได้นั้น ผู้ส่งสารและผู้รับสารจะต้องมีทักษะ ทักษะคติ และความรู้ในระดับเดียวกัน หรือใกล้เคียงกันและอยู่ในระบบของสังคมหรือวัฒนธรรมเดียวกัน

๒. สาร (Message) หมายถึง สิ่งเร้าหรือสาระเรื่องราวที่ถูกส่งออกไปจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร สิ่งที่เป็นสารนี้อาจจะเป็นความคิด หรือเรื่องราวต่างๆ ที่ส่งผ่านไปตามสื่อและถ้าวิเคราะห์องค์ประกอบของสาร จะพบว่ามียู่ ๓ ประเด็นคือ ๑) สัญลักษณ์ของสาร ๒) เนื้อหาสาร และ ๓) การเลือกจัดลำดับของสาร

๓. สื่อหรือช่องทาง (Channel) หมายถึง พาหนะที่นำสารไปสู่ผู้รับสารปลายทาง

๔. ผู้รับสาร (Receiver) หมายถึง ผู้รับสารจากแหล่งสารที่สารส่งไปถึงโดยที่ผู้รับสารมรหน้าที่เป็นคนถอดรหัสของสารที่ส่งมาจากแหล่งสารด้วย

๕. ผล (Effects) หมายถึง การเปลี่ยนแปลงหรือข้อแตกต่าง ซึ่งเกิดขึ้นกับบุคคลหรือกลุ่มบุคคล อันเนื่องมาจากสารที่ได้รับว่ามีความเห็นถูกต้องเข้าใจสอดคล้องกันหรือไม่

๖. ปฏิกริยาตอบกลับ (Feedback) หมายถึง วิธีการหรือกิริยาท่าทางที่ฝ่ายผู้รับสารใช้หรือแสดงออกมาให้ผู้ส่งสารได้รับทราบ สามารถรับรู้ได้ว่าสารที่ส่งไปนั้นได้รับผลตามเป้าหมายหรือไม่เพียงใด ซึ่งสอดคล้องกับขั้นตอนของการสื่อสารของนงนุช ศิริโรจน์ (๒๕๔๓ : ๘) ตามลักษณะ ๖ ขั้นตอน ดังนี้

๑. การสื่อสารของมนุษย์ เริ่มต้นจากผู้สารที่ทำการส่งข่าวสารโดยตั้งใจให้สารนั้นมีความหมาย

๒. ผู้ส่งสาร ทำการเข้ารหัสความหมายของสารก่อนส่งไปให้ผู้รับสาร โดยการใช้สัญลักษณ์ต่างๆ เช่น ภาษาพูด ภาษาเขียน หรือกิริยาท่าทางประกอบ เพื่อให้ผู้รับสาร เข้าใจสารนั้นได้

๓. สาร ที่ถูกส่งมาโดยการใช้ภาษาพูด ภาษาเขียน หรือกิริยาท่าทาง จะถูกส่งผ่านช่องทางสื่อสาร ระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสาร

๔. สาร ที่ถูกส่งตรงมาให้ผู้รับสาร ในรูปแบบของสัญลักษณ์ต่างๆ นั้น ผู้ส่งสารผ่านได้เข้ารหัสความหมายไว้ เพื่อให้ผู้รับสารเข้าใจสารได้

๕. ผู้รับสาร เมื่อได้รับสารแล้ว จะทำการแปลความหมายของสารตามความเข้าใจให้ตรงกับความหมายที่ผู้ส่งสารต้องการ

๖. ผลที่ได้รับการแปลสาร ทำให้สารนั้นมีอิทธิพลต่อผู้รับสารได้ สามารถจะโน้มน้าวใจ หรือจูงใจผู้รับสารได้

การสื่อสารจึงมีความสำคัญและเป็นพื้นฐานของการมีปฏิภริยาของมนุษย์ เกิดวัฒนธรรมขึ้นในสังคม เราได้ใช้การสื่อสารเป็นเครื่องมือในการดำรงชีวิต เมื่อพิจารณาถึงความสำคัญของการสื่อสารที่มีต่อมนุษย์ เราสามารถแบ่งแยกออกเป็น ๕ ประการดังต่อไปนี้ (ศุภรศมี จิตติกุลเจริญ. ๒๕๔๖ : ๖-๘)

๑. ความสำคัญต่อความเป็นสังคม เมื่อมนุษย์มีการรวมตัวกันเป็นสังคมตั้งแต่ระดับเล็กคือ ครอบครัว จนไปเป็นระดับใหญ่คือประเทศ เราจำเป็นต้องอาศัยการสื่อสารเป็นพื้นฐาน เพราะการสื่อสารทำให้เกิดความเข้าใจ สร้างระเบียบของสังคมให้เป็นที่ยอมรับระหว่างสมาชิก ทั้งนี้เพื่อจะได้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขในสังคม

๒. ความสำคัญต่อชีวิตประจำวัน การสื่อสารมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตประจำวันของคนเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารภายในบุคคล การสื่อสารระหว่างบุคคล การสื่อสารเป็นกลุ่ม การสื่อสารในที่ชุมชน และการสื่อสารมวลชน เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา

๓. ความสำคัญต่ออุตสาหกรรมและธุรกิจ ปัจจุบันการอุตสาหกรรม มีการปฏิบัติทางด้านเทคโนโลยีการผลิต พัฒนาประสิทธิภาพในการทำงาน ซึ่งต้องอาศัยการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพมาช่วยธุรกิจเป็นอย่างมาก

๔. ความสำคัญต่อการปกครอง ไม่ว่าจะเป็นการปกครองในระบอบใดหรือระดับใด คือตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับชาติ จำเป็นต้องอาศัยการสื่อสารเป็นเครื่องมือหรือกลไกที่สำคัญที่จะทำให้งานสังคมเจริญก้าวหน้า อยู่ร่วมกันอย่างผาสุก เกิดความร่วมมือและปฏิบัติตามนโยบาย และที่เกิดจากกฎเกณฑ์ที่รัฐบาลกำหนดไว้

๕. ความสำคัญต่อการเมืองระหว่างประเทศ ต้องอาศัยการสื่อสารเข้ามาเป็นปัจจัยที่สำคัญ คือ พัฒนาการของเทคโนโลยีทางการสื่อสารต่างๆ สามารถช่วยให้ประเทศต่างๆ ทั่วโลกติดต่อแลกเปลี่ยนข่าวสารและแสดงความคิดเห็นได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว

กิดานันท์ มลิทอง (๒๕๓๑ : ๗๙-๘๐) ได้จำแนกสื่อการเรียนการสอนตามทรัพยากรการเรียนรู้ (Learning resource) เป็น ๕ รูปแบบ ดังนี้

๑. คน (People) หมายถึง บุคลากรที่อยู่ในระบบของโรงเรียน เช่น ครูผู้บริหาร ผู้ช่วยสอน ผู้แนะแนวการศึกษาหรือผู้ที่อำนวยความสะดวกในด้านต่างๆ เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้

๒. วัสดุ (Materials) หมายถึง วัสดุที่บรรจุเนื้อหาในบทเรียน เช่น หนังสือ สไลด์ แผนที่ หรือสิ่งต่างๆ ที่เป็นทรัพยากรในโรงเรียนและได้รับการออกแบบมาเพื่อช่วยอำนวยความสะดวก

๓. อาคารสถานที่ (Setting) หมายถึง อาคารที่ใช้ในการเรียนการสอน เช่น อาคารเรียน อาคารเอนกประสงค์ อาคารเฉพาะ สนามกีฬา แปลงเกษตร

๔. เครื่องมือและอุปกรณ์ (Tool and Equipment) เป็นทรัพยากรทางการเรียนรู้เพื่อช่วยในการผลิตหรือใช้ร่วมกับทรัพยากรอื่น

๕. กิจกรรม (Activities) เป็นการดำเนินงานที่จัดขึ้นเพื่อกระทำร่วมกับทรัพยากรอื่นๆ หรือเป็นเทคนิควิธีการพิเศษเพื่อการเรียนการสอน เช่น การออกแบบโปรแกรม เกม และการจำลอง การจัดทัศนศึกษา

ไชยยศ เรืองสุวรรณ (๒๕๒๖ : ๔) ได้แบ่งสื่อการสอนตามลักษณะรูปร่างของสื่อไว้ ๔ ประเภท คือ

๑. สื่อประเภทเครื่องมือ เป็นสื่อที่ได้จากความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์แขนงวิศวกรรมไฟฟ้าและอิเล็กทรอนิกส์ เช่น เครื่องฉายต่างๆ เครื่องเสียง วิทยุและโทรทัศน์รวมทั้งแผ่นป้ายต่างๆ

๒. สื่อประเภทวัสดุ หมายถึง สื่อที่ได้จากความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์เป็นวัสดุ ที่มีการผสมผสานเปลี่ยนแปลงได้ง่าย เช่น แผนที่ แผนสถิติ ภาพโฆษณา แผนภูมิ รูปภาพ หุ่นจำลองของจริง และอื่นๆ

๓. สื่อประเภทวิธีการ หมายถึง สื่อประเภทเทคนิค ระบบกระบวนการต่างๆ เช่น การสาธิต การศึกษานอกสถานที่ การทดลอง การแสดงละคร นิทรรศการ

๔. สื่อประสม หมายถึง การนำสื่อประเภทต่างๆ ทั้งที่เป็นเครื่องมือวัสดุและวิธีการ มาใช้ร่วมกันอย่างสัมพันธ์กัน ในลักษณะที่สื่อแต่ละอย่างส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน เช่น บทเรียน โปรแกรม ชุดการสอน การจัดการเรียนการสอนแบบศูนย์การเรียนรู้

พิมพ์พรรณ เทพสุมาธานนท์ (๒๕๓๑ : ๒๙) ได้กล่าวว่า สื่อการเรียนการสอน หมายถึง ตัวกลางที่ช่วยนำความรู้จากผู้สอนหรือแหล่งความรู้ไปยังผู้เรียนเพื่อให้ผู้เรียนบรรลุจุดประสงค์เชิงพฤติกรรมตามที่ต้องการ

อัจฉรา ทองอยู่ (๒๕๕๐ : ๑๘) ได้อธิบายว่ากระบวนการที่วัฒนธรรมถูกเผยแพร่จากแหล่งกำเนิดไปยังสมาชิกในสังคมนั้นสามารถเกิดขึ้นได้ ๒ ทาง คือ ๑) โดยทางตรง ได้แก่ การติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลระหว่างชาติ ซึ่งอาจเป็นการแลกเปลี่ยนโดยสันติวิธี หรือแลกเปลี่ยนโดยการสงคราม หรือการอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศใหม่ ๒) โดยทางอ้อม ได้แก่ การที่วัฒนธรรมเผยแพร่ผ่านสื่อมวลชน เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์ เป็นต้น

สรุป วัฒนธรรมการสื่อสารของมนุษย์เกิดจากการที่มนุษย์ในทุกวัฒนธรรมมีความต้องการที่จะถ่ายทอดสื่อสารความเชื่อ ความคิด หรือความรู้สึกของตนเองผ่านพฤติกรรมต่างๆ เพื่อถ่ายทอดวัฒนธรรมของตนเองจากรุ่นสู่รุ่น ยุคสู่ยุค โดยวัฒนธรรมนั้นคือการดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่มนุษย์สร้างขึ้นมาร่วมกันในสังคม การสื่อสารจึงมีความสำคัญและเป็นพื้นฐานของการมีปฏิภานของมนุษย์ เกิดวัฒนธรรมขึ้นในสังคม และมนุษย์ใช้การสื่อสารเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดองค์ความรู้ โดยอาศัยเทคโนโลยีในการจัดเก็บความรู้และภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม แล้วถ่ายทอดไปยังผู้สนใจและคนรุ่นใหม่ให้สามารถเรียนรู้ซึ่งอาศัยจากเทคโนโลยีที่มีความทันสมัยในปัจจุบัน

๔. บริบทพื้นที่วิจัย

จังหวัดศรีสะเกษ

ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของภาคอีสานของประเทศไทย มีพื้นที่ประมาณ ๘,๘๕๐ ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ ๕,๕๒๕,๐๐๐ ไร่ มีความยาวจากเหนือจดใต้ประมาณ ๑๐๐ กิโลเมตร ความกว้างจากทิศตะวันออก จด ทิศตะวันตก ประมาณ ๙๐ กิโลเมตร มีความสูงเฉลี่ย ประมาณ ๑๒๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ โดยทางรถไฟประมาณ ๕๑๕ กิโลเมตร และทางรถยนต์ประมาณ ๖๐๐ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับ จังหวัดอุบลราชธานี ยโสธรและร้อยเอ็ด โดยมีแม่น้ำชีและพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้บางส่วนเป็นเส้นแบ่งเขตจังหวัด

ทิศตะวันออก ติดต่อกับจังหวัดอุบลราชธานี โดยมีบางส่วนของลำห้วยชะยุ้งเป็นเส้นแบ่งเขตจังหวัด

ทิศใต้ ติดต่อกับ ประเทศกัมพูชาโดยมีเทือกเขาพนมดงรักเป็นแนวแบ่งเขตแดน

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ จังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดสุรินทร์ โดยมีบางส่วนของทุ่งกุลาร้องไห้ ลำห้วยทับทันและห้วยสำราญเป็นเส้นแบ่งเขตจังหวัด

ลักษณะทางธรณีวิทยาของจังหวัดจัดอยู่ในชุดหินโคราช เกิดจากการตกตะกอนของน้ำทะเลมาก่อน ยกเว้นดินตะกอนลำน้ำ ซึ่งคาดว่าเกิดในยุคควอเตอร์นารี ถึงยุคปัจจุบันเป็นชั้นที่อยู่บนสุด

ลักษณะภูมิประเทศจังหวัดศรีสะเกษตั้งอยู่บนขอบแอ่งที่ราบลุ่มโคราชด้านตะวันออก เป็นบริเวณที่มีผืนแผ่นดินกว้างขวาง อาจเรียกได้ว่าเป็นบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล - แม่น้ำชีตอนล่าง ซึ่งอุดมไปด้วยลุ่มน้ำลำห้วยหลายสาย ไหลมาบรรจบในเขตอีสานใต้ ลักษณะภูมิประเทศด้านใต้เป็นที่สูงแล้วค่อยๆลาดเอียงไปทางเหนือ ตอนกลางเป็นที่ลาดเอียงเล็กน้อย และที่ราบตอนลาด ตอนเหนือเป็นที่ราบลุ่มแบ่งออกเป็นสามบริเวณคือ บริเวณที่สูงและเทือกเขา ได้แก่ พื้นที่อำเภอกันทรลักษณ์ อำเภอบุณฑลย์ ตอนใต้ของอำเภอขุขันธ์ และอำเภอภูสิงห์ พื้นที่บริเวณดังกล่าวจะเป็นบริเวณที่สูง เช่น ภูดินแดง ภูดินภูทอง มีความสูงประมาณ ๑๕๐-๒๐๐ เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง พื้นที่ส่วนใหญ่สูง ๑๖๐ เมตร บริเวณขอบด้านทิศใต้จะเป็นเทือกเขาพนมดงรักซึ่งทอดยาวในแนวตะวันตกไปตะวันออก โดยเริ่มจากช่องตะโก จังหวัดบุรีรัมย์ ไปทางทิศตะวันออก ผ่านจังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีสะเกษ ไปสิ้นสุดที่อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี รวมความยาวประมาณ ๕๔๕ กิโลเมตร เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับกัมพูชา เทือกเขายกสูงนี้เป็นแบบเขาอีโต้ มีหน้าผาสูงชันทางด้านใต้ ลาดเอียงไปทางเหนือ เขตภูเขานี้มีความสูงจากประมาณ ๒๐๐-๖๗๐ เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มียอดเขาสูงสุดคือยอดเขาพนมตาเมื่อน ในเขตอำเภอบุณฑลย์ สูงประมาณ ๖๗๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล

เทือกเขาพนมดงรักเป็นต้นกำเนิดลำน้ำหลายสายได้แก่ห้วยสำราญ ห้วยชะยุ้ง ห้วยทาด ห้วยเหนือและห้วยทับทัน ลำน้ำทุกสาย จะไหลลงสู่แม่น้ำมูล ซึ่งไหลผ่านที่ราบลุ่มตอนเหนือของจังหวัด ในเขตจังหวัดศรีสะเกษมีช่องทางติดต่อเข้าออกอยู่ ๔๑ ช่อง ที่สำคัญได้แก่ ช่องสง่างา ช่องเปรี๊ยะจำบ็อก (ช่องบก) ช่องหัวเสา ในเขตอำเภอภูสิงห์ ช่องพลูในเขตอำเภอบุณฑลย์ ช่องสะแก (ช่องแปดหลัก) ช่องโดนเอร์ ช่องบันไดหัก (เขาพระวิหาร) ช่องตาเฒ่า ช่องโพย ในเขตอำเภอกันทรลักษณ์ เป็นต้น บริเวณที่ราบลอนลาดเป็นพื้นที่ทางตอนกลางของจังหวัดไปจดที่ราบสูงตอนใต้ ได้แก่ บริเวณพื้นที่อำเภอโนนคูณ อำเภอเบญจลักษณ์ ตอนใต้ของอำเภอศรีรัตนะ ตอนใต้ของอำเภอไพรบึง อำเภอขุขันธ์ และตอนใต้ของอำเภอปรังค์ภู มีความสูงระหว่าง ๑๕๐-๑๗๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล พื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ราบสูงลอนลาดจากพื้นที่ด้านตะวันออกของอำเภอโนนคูณ ผ่านตอนเหนือของอำเภอเบญจลักษณ์ สู่ตอนใต้ของอำเภอศรีรัตนะ ติดต่อกับตอนเหนือของอำเภอบุณฑลย์ พาดผ่านตอนใต้ของอำเภอไพรบึง ตอนเหนือของอำเภอขุขันธ์ จนถึงตอนใต้ของอำเภอปรังค์ภู ลักษณะภูมิประเทศเช่นนี้จะกลายสภาพเป็นขอบยกที่ราบในเขตบริเวณตะวันออกของอำเภอกันทรลักษณ์ อำเภอบุณฑลย์ และอำเภอขุขันธ์ ให้สูงขึ้น

บริเวณที่ราบลุ่มน้ำ เป็นพื้นที่ราบตอนกลางค่อนข้างไปทางเหนือ และบริเวณที่ราบลุ่มสองฝั่งแม่น้ำมูล แบ่งออกได้เป็นสองส่วนคือ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำมูล แม่น้ำมูลช่วงที่ไหลผ่านจังหวัดศรีสะเกษ พบว่าตลิ่งริมฝั่งแม่น้ำมูลจะมีความสูงระหว่าง ๑๑๕-๑๑๗ เมตร จากระดับน้ำทะเล สำหรับพื้นที่โดยทั่วไปของบริเวณที่ราบลุ่ม จะมีความสูงระหว่าง ๑๑๕-๑๓๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล บริเวณที่ราบ

ลุ่มน้ำลำห้วย บริเวณนี้จะมีพื้นที่เป็นเนินดิน มีความสูงประมาณ ๑๑๕-๑๓๐ เมตร จากระดับน้ำทะเล พาดผ่านในแนวตะวันออก - ตะวันตก โดยเริ่มตั้งแต่เขตอำเภอโนนคูณ อำเภอกันทรารมย์ อำเภอเมือง ศรีสะเกษ อำเภออุทุมพรพิสัย อำเภอโพธิ์ศรีสุวรรณ จึงกลายเป็นขอบกันระหว่างที่ราบลุ่มน้ำมูล และที่ราบลุ่มลำห้วยออกจากกัน ที่ราบลุ่มน้ำลำห้วยประกอบด้วย

ที่ราบลุ่มห้วยชะยุ้ง อยู่ในเขตอำเภอน้ำเกลี้ยง ที่ราบลุ่มห้วยทา อยู่ในเขตอำเภอศรีรัตนะ ที่ราบลุ่มห้วยแฮด อยู่ในเขตอำเภอไพรบึง อำเภอพยุห อำเภอเมืองศรีสะเกษ และอำเภอวังหิน ที่ราบลุ่มห้วยสำราญ อยู่ในเขตอำเภอเมืองศรีสะเกษ อำเภอวังหิน อำเภอปรังค์ภู อำเภอห้วยทับทัน และอำเภออุทุมพรพิสัย ที่ราบลุ่มห้วยทับทัน อยู่ในเขตอำเภอห้วยทับทัน และอำเภอเมืองจันทร์ ทรัพยากรป่าไม้ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นป่าบนพื้นราบ ราษฎรเข้าไปหักร้างถางพง เพื่อทำการเกษตรและที่อยู่อาศัย ทำให้ป่ามีสภาพเสื่อมโทรมอยู่โดยทั่วไป ยังคงมีสภาพป่าที่สมบูรณ์อยู่ในบางพื้นที่เท่านั้น เช่น บริเวณติดชายแดน บริเวณภูเขา ป่าไม้ในจังหวัดสามารถจำแนกได้เป็นสามประเภทคือ ป่าไม้เบญจพรรณ ได้แก่ ป่าไผ่ ไม้รวก ไม้สีเสียด ไม้ตะเคียนหนู ราชพฤกษ์ รกฟ้า เสลา ชิงชัน ประดู่ มะค่าโมง พะยูง แกลบ มะเกลือ ก้านเหลือง ยางเสี้ยน ตะแบกใหญ่ ฯลฯ ป่าแดงหรือป่าโคก ป่าแพะหรือป่าเต็งรัง มีลักษณะโปร่ง ค่อนข้างเป็นทุ่งหญ้า มีต้นไม้ขึ้นอยู่ห่างๆ กัน พืชธรรมชาติได้แก่หญ้าคา ไม้ไผ่ หญ้าเพ็ก ไม้สกุลยาง ไม้พลวง ไม้เหียง ไม้สะแบง ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้มะค่า ไม้แต้ ตัมน้ำ เกลี้ยง ไม้จะบก ป่าบุง ป่าทาม เป็นป่าในที่ลุ่มริมฝั่งน้ำ มีน้ำท่วมขังในฤดูฝน เป็นระบบนิเวศที่มีความสลับซับซ้อน มีความหลากหลายทางด้านชีวภาพสูง มีประโยชน์ต่อการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศลุ่มน้ำ และเป็นแหล่งที่เอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของชุมชน ต้นไม้ที่เกิดในป่าบุงป่าทาม เป็นต้นไม้ที่ทนทานต่อการถูกน้ำท่วม เช่น ต้นหัวลิง ต้นกล้วยน้อย ต้นเดือยไก่ ต้นโคยลิง ต้นเสียว ต้นนมวัว ต้นผักแสง ต้นตะเคียน ต้นกระเบา ต้นหว้า ผักกระโดนน้ำ ผักกระโดนทุ่ง หญ้าแฝก ป่าทามในอดีต จะมีปลักควาย(บวก) หนองน้ำ บึง และกุด กระจายอยู่ทั่วไปในลุ่มน้ำริมฝั่งแม่น้ำ เป็นแหล่งกำเนิดสัตว์น้ำ และพืชพันธุ์ที่เป็นอาหารของพืชและสัตว์ ป่าบุง จะอยู่ริมฝั่งน้ำ ข้างล่างจะเป็นแอ่งน้ำหรือที่ลุ่ม ข้างบนจะปกคลุมด้วยป่าไม้จันทน์

พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนโบราณ ในจังหวัดศรีสะเกษ มีความสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของชุมชนโดยรอบในภูมิภาค ด้วยเมื่อมีการขยายตัวทางการค้าทางทะเลของกลุ่มคนจากซีกตะวันตกสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งศูนย์กลางการติดต่อจากจีนแล้ว คือ พุนัน และจามปา โดยเฉพาะอาณาจักรพุนัน ได้ขยายอำนาจเข้าสู่บริเวณตอนกลางของประเทศไทยด้วยดังปรากฏหลักฐานร่วมสมัยเดียวกับอาณาจักรพุนัน ที่เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองจันแสน จังหวัดนครสวรรค์ เป็นต้น

ศรีสะเกษเป็นแหล่งอารยธรรมของชน ๔ เผ่า คือ ส่วย เยอ เขมร และลาว ในอดีตชนเผ่าลาวเขมร เคยปกครองมาก่อน และต่อมาชาวส่วย กวยหรือกูยได้อพยพมาสร้างบ้านแปลงเมืองรวมถึงการปกครอง ส่วนชาวเยอเป็นชนกลุ่มหนึ่งก็คือกวยเยอ ต่อมาเรียก เยอ ชนทั้ง ๔ เผ่า มีภาษาพูดใน

ท้องถิ่นของตนเองรวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณี แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง งานประเพณี ๔ เผ่าไทยศรีสะเกษ หรืองานเทศกาลดอกคำวนวน (เดิม) เป็นงานประเพณีประจำปีที่ยิ่งใหญ่ทุกปีแสดงออก ถึงประเพณีวัฒนธรรมที่ชาว ๔ เผ่าได้อาศัยอยู่ร่วมกันด้วยความสามัคคี อุทัย สมวัฒน์ (๒๕๔๐ : ๑๑)

การแต่งกายของกลุ่มชาติพันธุ์ทั้งสี่เผ่า มีการแต่งกายเป็นเอกลักษณ์ของตนเองทั้งชายและหญิง ในสมัยโบราณผู้หญิงที่เข้าสู่วัยสาวหรือจะเข้าสู่วัยแต่งงานนั้น จะต้องรู้จักทอผ้าและตัดเย็บเสื้อผ้าไว้ใช้ในยามออกเรือน ถือเป็นงานผู้หญิงชาวพื้นเมืองที่ต้องเรียนรู้และรับการถ่ายทอดและเรียนรู้ด้วยตนเอง ผู้หญิงแทบทุกคนต้องทอผ้าเป็น โดยเฉพาะการตัดเย็บเสื้อที่เรียกว่า “อ่าวเก็บ” จะต้องตัดเย็บให้ได้และมีสวยงามเป็นพิเศษ ซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์ของชนเผ่า ในสมัยโบราณชาวไทยที่พูดภาษาท้องถิ่นเป็นภาษาเขมรในเขตอำเภอขุขันธ์ มักมีความพิถีพิถันในเรื่องการแต่งกาย โดยผู้ชายนุ่งผ้าโสร่ง ผ้าขาวม้าลายโกนจะดอ คาดเอว หรือโพกหัว ส่วนผู้หญิงสวมเสื้อเก็บ นุ่งผ้าปะโบร พาดบ่าด้วยผ้าสะไบ หรือผ้าเปียง เสื้อเก็บตัดเย็บด้วยมือล้วนๆ (ไม่ได้เย็บด้วยจักร) เป็นเอกลักษณ์มาแต่โบราณ ดังนั้นการเย็บเสื้อให้ติดกันจึงเป็นภูมิปัญญาที่เป็นมรดกตกทอดมาจากรุ่นย่า ยาย และรุ่นแม่ มีอายุร้อยกว่าปี ด้วยการใช้สีสันของเส้นด้ายเย็บให้ชิ้นผ้าติดกัน เป็นลวดลายทั้งดงาม เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของชนเผ่า ปัจจุบันปราชญ์ชาวบ้านได้พัฒนาและคิดค้นลวดลายปักลงบนตัวเสื้ออย่างสร้างสรรค์ เป็นการเพิ่มมูลค่าและคุณค่าในเชิงเศรษฐกิจสร้างสรรค์ให้กับผืนผ้าที่เป็นตัวเสื้อสีดำหรือภาษาเขมรเรียกว่า “อ่าวเก็บ” (กลุ่มยุทธศาสตร์และเฝ้าระวังทางวัฒนธรรม. ๒๕๕๕ : ๑๑๑)

“อ่าวเก็บ” หรือ เสื้อผ้าไหมย้อมมะเกลือ เป็นเสื้อคอกลมติดคอ แขนกระบอก ผ่าหน้าใช้เม็ดเงินพดตัวเป็นกระดุม ผ้าที่ใช้ตัดเป็นผ้าไหมสีดำ ทอด้วยมือมีลวดลายในตัว คนโบราณ เรียกว่า ลายลูกแก้ว หรือชาวเขมรเรียกว่า “ผ้าเก็บ” หรือ “ผ้าเหยียบ” เป็นผ้าที่มีลวดลายรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนเล็กใหญ่ซ้อนกันตลอดทั้งผืน ทอตั้งแต่สี่ตะกอนขึ้นไป หรือเป็นผ้าทอโบราณ มีความงดงาม เป็นผ้าเนื้อแน่นและอ่อนนุ่ม มีความคงทนเป็นพิเศษใช้สวมใส่ในทุกโอกาส ไม่ว่าจะทำนา ทำไร่ ไปตลาด หรือไปเที่ยวงานรื่นเริง ซึ่งบรรพบุรุษได้ถ่ายทอดให้เป็นมรดกกับคนรุ่นปัจจุบัน มีความหนา แต่สามารถระบายความร้อนได้ดี สีสาย้อมจากผลมะเกลือดิบที่ดำแล้วหลายครั้ง ตากให้แห้งแล้วคลุมหมักไว้ในโคลน ปัจจุบันได้ประยุกต์ตนเองเข้ากับสมัยนิยมแล้ว แต่ยังคงเอกลักษณ์ของตนไว้

บ้านเมือ่งน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

ในสมัยตอนต้นรัตนโกสินทร์มีเจ้าเมืองเขมรได้ยกทัพมาปราบปรามหัวเมืองต่างๆ ในแถบนี้ และได้รับชัยชนะจากการต่อสู้ จึงได้ตั้งทัพหยุดพักไพร่พล ปลุกสร้างที่อยู่อาศัยสำหรับทหารและข้าทาสบริวาร ในการหยุดพักค้างแรม เพื่อจัดเตรียมอาวุธจึงต้องใช้เวลาเป็นแรมเดือน ขุนนางผู้แม่ทัพได้เกิดรักใคร่ชอบพอกับหญิงสาว ๒ คน จึงได้ทำการสมรสเป็นภรรยาทั้งสองคน ต่อมาภรรยาสองคนไม่มีความปรองดองกัน จึงได้ทำการแยกที่อยู่อาศัยให้ห่างไกลกัน โดยให้ภรรยาคนที่สองพร้อมข้าทาสบริวารจำนวนหนึ่ง เดินทางไปทิศใต้ประมาณสิบร้อยก้าว และสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยบริเวณใกล้หนองพอง ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของบ้านเมือ่งน้อยในปัจจุบัน มีการเรียกขานนามหมู่บ้านว่า “บ้านเมือ

น้อย” และเรียกบ้านที่ภรรยาคนที่หนึ่งอาศัยอยู่ว่า “บ้านเมือหลวง” ต่อมาเพื่อความเหมาะสมจึงได้เปลี่ยนชื่อหมู่บ้านทั้งสองเป็นบ้านเมืองหลวง และบ้านเมืองน้อย มาจนถึงทุกวันนี้

บ้านเมืองน้อยตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ อยู่ห่างจากอำเภอห้วยทับทันประมาณ ๗ กิโลเมตร ห่างจากจังหวัดศรีสะเกษ ประมาณ ๔๓ กิโลเมตร มีเนื้อที่รวม ๓,๐๗๒ ไร่ แบ่งการบริหารหมู่บ้านออกเป็นคุ้ม จำนวน ๖ คุ้ม ได้แก่ คุ้มศรีเมืองใหม่ คุ้มสุขสันติ คุ้มสุขสำราญ๑ คุ้มสุขสำราญ๒ คุ้มสุขเกษม ๑ และคุ้มสุขเกษม ๒ มีคณะกรรมการหมู่บ้านปกครอง โดยยึดหลักบรรทัดในการบริหารหมู่บ้าน คือ บ้าน วัด โรงเรียนเป็นหลักในการพัฒนาหมู่บ้าน

ประชากรบ้านเมืองน้อยส่วนใหญ่ประกอบอาชีพด้านการเกษตร อาชีพหลักคือทำนา อาชีพรอง คือ รับจ้างและเลี้ยงสัตว์ มีวิถีชีวิตแบบชาวชนบท มีระบบเครือญาติที่พึ่งพาอาศัยเอื้ออาทรต่อกันโดยยึดธรรมเนียม ประเพณีอันดีงามของชุมชนท้องถิ่น โดยมีวัดบ้านเมืองน้อยเป็นศูนย์รวมทางจิตใจ และเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา มีโรงเรียน ๑ แห่ง คือ โรงเรียนบ้านเมืองน้อย ซึ่งเป็นโรงเรียนที่นำแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาปฏิบัติ เป็นโรงเรียนนาร่องหลักสูตรการออม ซึ่งเป็นกิจกรรมการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม ได้รับเหรียญทองจากสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาศรีสะเกษ เขต ๒ มีศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์บ้านเมืองน้อย ๑ แห่ง จัดตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๖ โดยพระครูวรธรรมมาภินันท์ ยึดหลักปรัชญาการศึกษาที่ว่า จัดการศึกษาโดยวัดประสบการณ์เรียนรู้คนเล่น ภายใต้บริบทของสังคมแล้วพัฒนาธรรมโดยชุมชน ผู้ปกครองมีส่วนร่วม ภายใต้คำขวัญของศูนย์ที่ว่า “พัฒนาสุขภาพร่างกาย ได้ศึกษาตามวัย เบาทใจผู้ปกครอง สนองนโยบายรัฐ”

การดูแลด้านสาธารณสุข บ้านเมืองน้อยเป็นหมู่บ้านที่ดำเนินตามโครงการหมู่บ้านน่าอยู่ ชุมชนน่ามอง จากสถานีอนามัยบ้านเมืองหลวง และมีการดำเนินการพัฒนาหมู่บ้านตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงต้นแบบตามวิถีชนบทมากระยะเวลานาน ซึ่งมีการรวมกลุ่มต่างๆ ที่สำคัญดังนี้

กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต	๒ กลุ่ม
กลุ่มทอผ้าไหม	๑ กลุ่ม
กลุ่มธนาคารข้าว	๑ กลุ่ม
กลุ่มปุ๋ยชีวภาพ	๑ กลุ่ม
กลุ่มเพาะเห็ด	๑ กลุ่ม
กลุ่มกองทุนหมู่บ้าน	๑ กลุ่ม

นอกจากนี้ยังมีการรวมกลุ่มตามธรรมชาติขึ้น เพื่อแก้ไขการเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลาง จำนวน ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มเลี้ยงโค และกลุ่มเลี้ยงสุกร

สำหรับการพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาชีวิตด้านสังคม โดยคนในชุมชนจะมีการจัดประชาคมเพื่อรับฟังความคิดเห็นด้วยความเอื้ออาทรต่อกัน มีกิจกรรมการส่งเสริมด้านจิตใจในวันพุธ มีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ อนุรักษ์ประเพณี วัฒนธรรมที่สำคัญ จัดสวัสดิการให้ผู้ด้อยโอกาสในชุมชน เช่น เด็ก

ผู้สูงอายุ คนยากจน เป็นต้น กิจกรรมที่สำคัญ คือ กิจกรรมของกลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ กลุ่มกลองยาว และวัฒนธรรมรำแม่มด

๕. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

๕.๑ แนวคิดที่เกี่ยวข้อง

๕.๑.๑ แนวคิดในการพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้ (ครรชิต พุทธิโกษา. ๒๕๕๔ : ๑-๖)

แนวคิดการพัฒนาชุมชนในอดีต มีความเชื่อเบื้องต้นว่า ประชาชนส่วนใหญ่ในชนบทของประเทศยังล้าหลัง ด้อยการศึกษา ขาดจิตสำนึกในการพัฒนาท้องถิ่น มีฐานะยากจน และขาดแคลนปัจจัยต่างๆ ที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ ภาครัฐจึงจำเป็นต้องผลักดันนโยบายและทรัพยากร ตั้งแต่ทิศทางการพัฒนา วิธีการทำงาน ความรู้ การบริหารจัดการ ฯลฯ เข้าไปสู่ชุมชนในลักษณะของการพัฒนาจากบนลงล่าง (Top Down) ทั้งที่ในความเป็นจริงหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ เพราะประชาชนส่วนใหญ่ในชนบทเป็นผู้มีความคิด มีความรู้ มีประสบการณ์ มีจิตสำนึกในการพัฒนาชุมชนและสามารถพึ่งพาตนเองได้แล้วในระดับหนึ่ง การพัฒนาชุมชนตามแนวทางของรัฐในอดีตจึงมีอาจตอบสนองต่อความต้องการและความจำเป็นที่แท้จริงของชุมชนได้ หลายครั้งหลายคราวที่พบว่าการพัฒนาชุมชนที่ภาครัฐเป็นผู้คิดแทนและกำหนดทิศทางไว้แล้วนั้นเป็นไปอย่างสูญเปล่า เนื่องจากหลงลืมไปว่าในการพัฒนาชุมชนใดชุมชนหนึ่ง ผู้ที่สามารถตอบได้ดีที่สุดว่าชุมชนมีปัญหาหรือมีความต้องการอะไรก็คือคนในชุมชนนั้นนั่นเอง

จากความเป็นจริงที่มีอยู่นี้ จึงทำให้หลายๆ หน่วยงานปรับแนวคิดในการพัฒนาชุมชนเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการที่แท้จริง โดยยึดหลักการพัฒนาจากล่างขึ้นบน (Bottom Up) ให้ชุมชนเป็นผู้คิดและมีส่วนร่วมในการทำงานตั้งแต่เริ่มกำหนดนโยบาย จนสิ้นสุดขั้นตอนสุดท้ายในการติดตามประเมินผล การพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้ หรือ การพัฒนาที่เน้นให้สมาชิกในชุมชนรู้จักคิด วิเคราะห์ด้วยเหตุด้วยผล และใช้ความรู้ในการแก้ไขปัญหา พัฒนาศักยภาพในด้านต่างๆ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ก็เช่นเดียวกัน ผลจากการพัฒนาที่เป็นอยู่ในปัจจุบันแสดงให้เห็นแล้วว่าการนำความรู้จากภายนอกในเรื่องใดเรื่องหนึ่งไปยึดเยียดให้กับชุมชน จะเป็นประโยชน์ก็เพียงแค่ชั่วคราวเท่านั้น ไม่สามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ยั่งยืน และไม่อาจนำพาประเทศไปสู่สังคมแห่งการเรียนรู้ในทิศทางที่ต้องการได้ หากแต่การปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การทำงานจากเดิมมาเป็นการประสานความรู้ที่มีอยู่แล้วภายในชุมชนและความรู้หรือเทคโนโลยีใหม่ๆ จากภายนอกชุมชนเข้าด้วยกัน เพื่อแก้ไขปัญหาโดยยึดพื้นที่และความต้องการของชุมชนเป็นหลัก โดยหน่วยงานภาครัฐหรือองค์การพัฒนา

เป็นเพียงผู้มีบทบาทในการประสานและผลักดันกระบวนการมีส่วนร่วมน่าจะเป็นทางออกที่ส่งผลต่อการพัฒนาในระยะยาวและยั่งยืนมากกว่า

หลักของการประสานความรู้จากภายในและภายนอกชุมชนเข้าไปสู่การใช้ประโยชน์และสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ไม่เพียงแต่เพื่อแก้ไขปัญหาและสนองตอบต่อความต้องการของชุมชนในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเท่านั้น แต่ควรจะเป็นไปในลักษณะของการบูรณาการที่มีการพัฒนาไปพร้อมๆ กัน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม กระบวนการเรียนรู้ และค่านิยมอันดีงาม อาทิเช่น

๑. การสร้างความเข้มแข็งแก่เศรษฐกิจชุมชนและพัฒนาวิสาหกิจชุมชน การยกระดับคุณภาพมาตรฐานการผลิตหรือผลิตภัณฑ์ การเพิ่มผลิตภาพผลผลิตหรือผลิตภัณฑ์ชุมชน การเพิ่มความสามารถในการประกอบอาชีพ และเพิ่มโอกาสหรือทางเลือกในการทำอาชีพเสริม ส่งเสริมการรวมกลุ่มเกษตรกรรายย่อยของชุมชนในรูปแบบกลุ่มองค์กรเกษตรกรหรือวิสาหกิจชุมชน การพัฒนาและเสริมสร้างทักษะ ชีตความสามารถ รวมทั้งหลักการบริหารจัดการที่ดีแก่กลุ่มที่มีศักยภาพและความพร้อมในการผลิตเชิงพาณิชย์ เพื่อนำไปสู่การขยายผลในเชิงอุตสาหกรรมระดับสากล ตลอดจนการเชื่อมโยงต่อยอดห่วงโซ่การผลิตถึงขั้นเกษตรอุตสาหกรรม เพื่อให้ผลผลิตและผลิตภัณฑ์มีมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจ (Valued Added) โดยราคาต่อหน่วยสูงขึ้น ต้นทุนการผลิตลดลง และหรือรายได้เพิ่มขึ้น รายจ่ายลดลง

๒. การเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ที่เน้นการเรียนรู้นอกห้องเรียน เพื่อเพิ่มทักษะและความสามารถของสมาชิกชุมชน ลดช่องว่างทางความรู้ระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท และให้เกิดวัฒนธรรมการเรียนรู้ตลอดชีวิตที่สอดคล้องกับวิถีชุมชน โดยให้ความสำคัญกับการใช้ชุมชนเป็นฐานของการเรียนรู้ เปิดโอกาสให้เข้าถึงความรู้ในทางตรงได้โดยง่าย ฝึกให้คิดเป็น ทำเป็น รวมทั้งส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างเป็นระบบตลอดกระบวนการ ตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การแนะนำ การทดสอบ การสาธิต การตัดสินใจ การยอมรับและการประเมินผล โดยเฉพาะการปฏิบัติร่วมกันในทุกขั้นตอน เพื่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาท้องถิ่น

๓. การสร้างสมดุลของการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน และการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภายใต้การมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น โดยให้ความสำคัญกับการสร้างจิตสำนึกและเผยแพร่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิตอย่างถูกวิธี ประหยัดและมีประสิทธิภาพ สนับสนุนให้ชุมชนมีทางเลือกทำการผลิตทางการเกษตรที่หลากหลาย โดยไม่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ

๔. การรักษาและเสริมสร้างศักยภาพของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่ภายในชุมชน เน้นการถ่ายทอดและแนะนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ประโยชน์ทั้งต่อการวิจัยพัฒนาต่อยอด และการผลิตแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ โดยการสืบหา พัฒนาระบบการจัดเก็บเพื่อรวบรวมและจัดทำเป็นฐานข้อมูลทางความรู้ ตลอดจนสร้างหลักประกันด้านสังคมให้ปราชญ์ชาวบ้าน อาทิ การสนับสนุนเงินทุนในการรักษาและถ่ายทอดภูมิปัญญา สนับสนุนการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งความหลากหลายของศิลปะและวัฒนธรรมไทยทั้งที่เป็นวิถีชีวิต ค่านิยมที่ดีงาม และความเป็นไทยเพื่อการศึกษา เรียนรู้ ฟันฟู พัฒนาถ่ายทอดและเผยแพร่สู่สังคมโลก

๕. การสร้างเครือข่ายและความร่วมมือในการเชื่อมโยงองค์ความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ตลอดจนพันธมิตรด้านกิจกรรมการพาณิชย์ระหว่างชุมชนและองค์กรต่างๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน

นอกเหนือจากการถ่ายทอดความรู้ตามความต้องการที่แท้จริงของชุมชนแล้ว การสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้จะเป็นไปโดยสมบูรณ์ไม่ได้ หากสมาชิกชุมชนเหล่านั้นไม่ฝึกฝนตนเองให้มีหลักคิด โดยใช้เหตุผลทางวิทยาศาสตร์และพัฒนาการเรียนรู้ของตนเองอย่างต่อเนื่อง ด้วยการแสวงหา สร้าง พัฒนา จัดการและนำความรู้ไปใช้ประโยชน์อย่างเป็นระบบ ดังนั้น ภาครัฐจึงมีบทบาทสำคัญที่จะต้องกระตุ้นให้ชุมชนพัฒนากระบวนการเรียนรู้อย่างสม่ำเสมอ ด้วยการชี้ให้เห็นความสำคัญ การสร้างโอกาสในการเข้าถึงความรู้ที่หลากหลาย ภายใต้กิจกรรมการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมที่เหมาะสม มุ่งให้เรียนรู้จากประสบการณ์ตรงที่สัมพันธ์กับการดำรงชีวิตแบบค่อยเป็นค่อยไป รวมทั้งสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อเป็นทางเลือกในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และสามารถอยู่ร่วมกันกับสังคมอื่นอย่างเข้าใจ

กิจกรรมการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับการดำรงชีวิตของชุมชนดังกล่าวนี้ ต้องคำนึงถึงพื้นฐานดั้งเดิม หรือมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตเฉพาะในส่วนที่ต้องการจะพัฒนาให้ดีขึ้น ไม่ได้เป็นการเปลี่ยนแปลงอาชีพหรือวิถีปฏิบัติทั้งหมดในคราวเดียว หากต้องการจะเปลี่ยนต้องให้แน่ใจว่าจะเป็นผลดีต่อชุมชนจริงๆ ที่สำคัญคือควรต้องเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ที่นอกจากการเพิ่มพูนสติปัญญาให้เท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ แล้ว ยังควรต้องส่งผลต่อการพัฒนาโดยรวมทั้งที่มีเป้าหมายเป็นผลิตภัณฑ์มวลรวม หรือการสร้างความกินดี ได้แก่ การสร้างรายได้ การลดรายจ่าย และที่มีเป้าหมายเป็นความพึงพอใจมวลรวม หรือการสร้างความสุขที่ดี ซึ่งได้แก่ ความสุขทางจิตใจ อาทิ การมีครอบครัวที่อบอุ่น พร้อมหน้า ได้รับการยอมรับในสังคม การมีวัฒนธรรม ภูมิปัญญาที่ดำรงอยู่อย่างยั่งยืน การมีสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณภาพและยังคงความอุดมสมบูรณ์ด้วย ขณะเดียวกันก็ต้องไม่ละเลยกิจกรรมที่สร้างความเข้มแข็งให้กับสังคม เพื่อให้สมาชิกชุมชนมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มีความรู้สึกรักหวง

แหวนแผ่นดินเกิด และมีจิตมุ่งมั่นที่จะพัฒนาชุมชนให้ดียิ่งขึ้น การดำเนินการในประเด็นต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น ไม่สามารถที่จะให้ดำเนินการโดยหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งแต่เพียงลำพังหรือต่างคนต่างทำดังเช่นในอดีตได้ เพราะนอกจากจะสิ้นเปลืองงบประมาณของประเทศโดยใช่เหตุแล้ว ยังทำให้การพัฒนาชุมชนเป็นไปอย่างล่าช้าและไม่ครอบคลุมในทุกบริบทด้วย

ความจริงใจและการสร้างความไว้วางใจเป็นสิ่งที่หน่วยงานต่างๆ จะต้องคำนึงถึง เพราะจะช่วยกระตุ้นและทำให้ชุมชนเต็มใจที่จะร่วมดำเนินงาน การมีหน่วยงานสนับสนุนที่เข้มแข็งและได้รับความไว้วางใจจะทำให้การพัฒนาชุมชนเป็นไปราบรื่น รวดเร็ว การเข้าไปทำงานร่วมกับชุมชนจะต้องสร้างการยอมรับให้ได้ว่าหน่วยงานภาครัฐและภาคชุมชนนั้นๆ เป็นพวกพ้องเป็นพี่เป็นน้อง ที่จะมาร่วมกันทำงานเพื่อพัฒนาชุมชน ไม่ได้เข้าไปเพื่อหาผลประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นผลประโยชน์ทางการเมือง ผลประโยชน์ทางตำแหน่งหน้าที่หรือผลประโยชน์ทางวิชาการ การให้ความกันเอง ไม่มีพิธีรีตอง หรือยึดพิธีการมากนักเป็นเรื่องสำคัญที่จะทำให้ชุมชนเกิดการยอมรับ ทั้งนี้ต้องเป็นไปโดยธรรมชาติ ไม่เสแสร้ง นอกจากนี้ ความต่อเนื่องของการดำเนินงานเป็นสิ่งที่สำคัญ เพราะไม่มีชุมชนใดที่จะเข้มแข็งอย่างยั่งยืนได้ในระยะเวลาสั้นๆ อย่างไรก็ตามเป็นเรื่องยากที่จะดำเนินการในด้านต่างๆ ให้เป็นไปต่อเนื่องได้ เนื่องจากมีปัจจัยและองค์ประกอบหลายอย่างที่หน่วยงานภาครัฐต่างๆ ต้องประสบและรับทราบกันดี เช่น งบประมาณ ฯลฯ หากไม่สามารถส่งต่อการดำเนินงานให้หน่วยงานอื่น หรือหน่วยงานท้องถิ่นรับไปดำเนินการได้ ก็จะต้องทำความเข้าใจและสร้างจิตสำนึกให้กับชุมชนแต่แรกว่าชุมชนจะต้องยืนอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่ต้องพึ่งพาผู้อื่น

สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ หรือ วช. ได้สร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ตามแนวทางต่างๆ ข้างต้น มาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๕๐ จนถึง พ.ศ. ๒๕๕๓ และพบว่า ชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่มีศักยภาพและมีโอกาสประสบผลสำเร็จ ต้องมีองค์ประกอบสำคัญ ๗ ประการ คือ

๑. มีผู้นำที่ดี : จะต้องมีความรู้ มีวิสัยทัศน์ มีความรู้ความสามารถในการบริหารจัดการ การประสานงานและการกระตุ้นให้สมาชิกชุมชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา

๒. มีกรรมการชุมชนที่มีจริยธรรมและมีการบริหารจัดการชุมชนที่ดี : ต้องมีกรรมการชุมชนที่เข้มแข็ง มีความมุ่งมั่น มีคุณธรรมจริยธรรม บริหารงานโปร่งใส

๓. มีความร่วมมือจากสมาชิกในชุมชน มีสมาชิกชุมชนที่มีคุณภาพและมีจิตสำนึกเพื่อส่วนรวม เข้ามาร่วมคิด ร่วมดำเนินการ ร่วมรับผิดชอบในทุกกระบวนการ

๔. มีกระบวนการเรียนรู้เพื่อการแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง : จะต้องมีการเรียนรู้ เพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาอยู่ตลอดเวลา รวมทั้งต้องมีการถ่ายทอดความรู้ระหว่างชุมชนอย่างสม่ำเสมอ

๕. มีศักยภาพความพร้อมในเรื่องพื้นฐานอาชีพ : จะต้องมีความเข้มแข็งในการพึ่งพาตนเองและมีความสามารถในการแข่งขันด้านเศรษฐกิจ จึงต้องได้รับการพัฒนาสมรรถนะและทักษะความพร้อมในการประกอบอาชีพ โดยใช้ความรู้ในการปรับปรุง เปลี่ยนแปลงให้เกิดกรรมวิธีหรือสิ่งใหม่ หรือพัฒนาให้ดีกว่าเดิม

๖. มีการสร้างระบบการจัดเก็บและการนำมาใช้ขององค์ความรู้ที่ดี : ต้องมีระบบการเก็บความรู้ทั้งความรู้ที่มีอยู่ภายในชุมชนและความรู้ภายนอกชุมชน รวมทั้งต้องรู้จักสร้างและนำความรู้ที่มีอยู่มาใช้ในการพัฒนาด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่อง เป็นระบบ โดยเข้าใจได้ง่าย

๗. มีการสร้างเครือข่ายความร่วมมือทั้งในและนอกชุมชน : ต้องมีความร่วมมือในด้านทุน กิจกรรม วิชาการองค์ความรู้ การตลาด ฯลฯ มีการจัดการกลุ่มและเครือข่ายที่มีประสิทธิภาพให้เกิดการพัฒนาอย่างเชื่อมโยง ประสานเกี่ยวเนื่อง ครอบคลุมการพัฒนาในทุกบริบท

๕.๑.๒ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

การพัฒนาชนบทแนววัฒนธรรมชุมชน (Rural Development Culture) หมายถึง การพัฒนาที่อาศัยมิติทางวัฒนธรรมมาใช้ในกิจกรรมการพัฒนาด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง จะต้องสอดคล้องและเกื้อกูลกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน ที่แทรกอยู่ในวิถีการดำเนินชีวิต เป็นการพัฒนาจากภายในชุมชน และเป็นการพัฒนาจากเบื้องล่าง ทั้งเป็นแนวทางการพัฒนาที่ใกล้ชิดหลักการพึ่งตนเอง (วรทัศน์ อินทร์คัมพร. ๒๕๔๖ : ๑๔๘-๑๔๙)

หลักการของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

सनั ชุสกุล กล่าวถึง หลักการของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ไว้ดังนี้
(แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน “ปฏิบัติการ” และ “วาทกรรม” บนเส้นทางที่เป็นไท. ๒๕๕๒ : เว็บไซต์)

๑. ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองอยู่แล้ว มีระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติความเป็นมาอันยาวนานของชุมชน คือ ให้คุณค่าแก่ความเป็น “คน” และแก่ “ชุมชน” ที่มีความผสมกลมกลืน คุณค่าของธรรมชาติ การเชื่อถือสิ่งเหนือธรรมชาติ และคุณธรรมจริยธรรมตามหลักศาสนา วัฒนธรรมชุมชนยังคงอยู่และมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน เพราะชุมชนมีกลไกผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม แม้มีปัจจัยใหม่เข้ามา แต่สิ่งเดิมก็ยังคงอยู่ สำนักวัฒนธรรมชุมชนเห็นว่า วัฒนธรรมเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด จะใช้ประโยชน์ได้เมื่อมีการปลูกให้สมาชิกแห่งชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน

๒. ชุมชนมีสถานะเป็นสถาบันหนึ่ง ที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องในประวัติศาสตร์อันยาวนาน มีโครงสร้าง กลไกภายในเป็นระบบๆ หนึ่งของตัวเอง เป็นรูปแบบสังคมที่มีอายุยืนนาน ไม่ว่าจะธรรมชาติข้างนอกจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ความเป็นหมู่บ้านหรือเป็นชุมชนก็คงทนมาเป็นเวลาหลายๆ ร้อยปี ลักษณะเช่นนี้ คือ มีความเป็นสังคมในตัวของมันเอง แสดงถึงความเป็นสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมที่เป็นอิสระ มีแบบแผนระบบการผลิต ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบสุขภาพ ระบบความรู้ ระบบการเรียนรู้ศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของตนเอง วัฒนธรรมชุมชนไทยเป็นวัฒนธรรมที่มีอาณาเขตครอบคลุมกว้างขวาง เป็นวัฒนธรรมกลางที่ชุมชนต่างๆ ในเอเชียอาคเนย์ตอนบนมีส่วนร่วม ถือเป็นวัฒนธรรมนานาชาติที่ชุมชนหมู่บ้านชาติต่างๆ ใช้ร่วมกันอย่างสมัครใจ ถือเป็นวัฒนธรรมร่วม

๓. ชุมชนมีระบบเศรษฐกิจระบบหนึ่งของตัวเอง มีครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต มีเป้าหมายของตัวเอง คือ มุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพได้ และชุมชนอยู่รอดและผลิตซ้ำตัวเองได้ ผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง แม้อาจผลิตเพื่อขายก็ได้เพื่อให้ได้เงินมาเลี้ยงครอบครัว ไม่ใช่ให้มีกำไรสูงสุดให้ร่ำรวย ใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวตัวเองเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตรเป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิตสำนักวัฒนธรรมชุมชนยังพบอีกว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่คู่กับระบบทุนนิยมในปัจจุบัน เศรษฐกิจชุมชนเป็นชีวิตการทำงานหากินของไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตใหญ่กว่าระบบทุน

สำหรับสังคมไทย ลักษณะการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบทุนนิยมเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้า ด้วยปัจจัย ๓ ประการ คือ

๑. ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในอดีต
๒. ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคงและมีแรงยึดเหนี่ยวภายในสูง
๓. ลักษณะพิเศษของรัฐและทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการเปลี่ยนแปลงแบบแผนผลิตในชนบทเหมือนในประเทศยุโรป แต่เป็นลักษณะของการขูดรีดส่วนเกิน (ในปัจจุบันปัจจัยที่ ๑ และปัจจัยที่ ๓ อาจลดลง)

๔. ทางด้านสังคมการเมือง ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันผ่านระบบเครือญาติ มีการปกครองและการจัดการความสงบเรียบร้อยภายในโดยระบบอาวุโส มีผู้นำที่มีบารมีได้รับการเคารพยกย่องในชุมชน สมาชิกชุมชนมีความผูกพันกลมเกลียวเพราะมีความเคารพนับถือในผีบรรพบุรุษเดียวกันและเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่คอยเป็นสิ่งที่ควบคุมพฤติกรรมของคน ก่อให้เกิดกฎเกณฑ์ข้อห้ามให้ความชอบธรรมแก่การดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างมีระเบียบแบบแผน รวมทั้งคติทางศาสนาพุทธ พราหมณ์ที่เข้ามาผสมกลมกลืนในวิถีความเชื่อ พิธีกรรมและประเพณีของชุมชน สิ่งเหล่านี้หล่อหลอมให้สมาชิกชุมชน "เป็นคนบ้านเดียวกัน" อยู่ร่วมกันกันด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือเกื้อกูลและ

ประนีประนอม เมื่อเกิดความแตกแยกขัดแย้งก็จะมีกลไกภายในในการไกล่เกลี่ยตัดสิน คือ ระบบว่าความโดยผู้อาวุโสและเครือญาติ

๕. ชุมชนกับสังคมภายนอก ชุมชนมิได้ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว มีการเชื่อมโยงแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นในท้องถิ่นเดียวกันในลักษณะ “เครือข่าย” และมีปฏิสัมพันธ์กับรัฐและทุนมาทุกยุคทุกสมัย การรุกคืบเข้ามาของระบบทุนนิยมและอำนาจรัฐราชการนั้นได้เข้ามาในลักษณะครอบงำ บั่นทอนการดำรงอยู่ของชุมชนทำลายระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพิงตลาด มีการทำลายล้างผลาญทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นฐานดำรงชีวิตของชาวชุมชนให้เสื่อมโทรมลงทำลายโครงสร้างการปกครองดูแลตนเองของชุมชนให้ขึ้นต่อการปกครองของรัฐและระบบราชการทางด้านสังคมวัฒนธรรมเกิดวัฒนธรรมบริโภคนิยม คุณค่าทางวัฒนธรรมที่ฝังามในแบบแผนการดำเนินชีวิตถูกทำลายลง ถูกแทนที่ด้วยค่านิยมตัวใครตัวมัน แกร่งแย่งชิงดี เอารอดเอาเปรียบ กอบโกยกำไร ความยกย่องนับถือคนดีถูกแทนที่ด้วยการนับถือเชื่อฟังคนรวย ฯลฯ สำนักวัฒนธรรมชุมชนเห็นว่า การใช้ “ความเจริญ” ตามแนวสังคมตะวันตกมาเป็นแบบแผนชี้นำการพัฒนาประเทศเป็นความผิดพลาดอย่างยิ่ง เพราะเป็นการทำลายชุมชน ทำลายความดีงามในอดีต มากกว่าจะเป็นการพัฒนาให้สิ่งดีงามในอดีตเจริญงอกงามยิ่งขึ้น

๖. ทางเลือกการพัฒนาตามแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนเชื่อ ว่าแม้ฐานเศรษฐกิจของชุมชนและทรัพยากรจะถูกทำลายเสียหายลงไปบ้าง แต่ “จิตสำนึก” หรือ “พลังทางวัฒนธรรม” นั้น ยังคงอยู่ สามารถสร้างความเข้มแข็งของชุมชนขึ้นมาใหม่ได้ เพียงแต่รูปแบบภายนอกอาจแตกต่างไปจากเดิม หลักสำคัญคือ เป็นการพัฒนาที่ไม่ทำลายล้างสถาบันชุมชน แต่มุ่งให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองและอยู่ร่วมกับภาคส่วนอื่นๆ ในสังคมได้อย่างมีศักดิ์ศรี ซึ่งมีการเสนอทางเลือก ดังนี้

การพัฒนาต้องเริ่มจากฐานวัฒนธรรมชุมชน ต้องรื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิมที่ชุมชนมีมาประยุกต์ สร้างสรรค์ทางเลือกขึ้นมาใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน ไม่ใช่การถอยหลังไปสู่สังคมเก่าในอดีตซึ่งเป็นไปไม่ได้ ต้องสร้างแบบแผนการผลิตและแบบแผนการดำรงชีวิตขึ้นมาใหม่ภายใต้คุณค่าที่ฝังามแบบดั้งเดิม เช่น การตั้งกองทุนหมู่บ้าน ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ เหล่านี้คือคุณค่าแห่งการสร้างหลักประกันความมั่นคงร่วมกันหรือสวัสดิการของชุมชน นักพัฒนาและปัญญาชนของชุมชนควรร่วมกับชาวบ้านวิเคราะห์ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของชุมชน ทำให้ชาวบ้านตื่นและตระหนักในเอกลักษณ์และคุณค่าของตัวเอง ค้นพบจิตสำนึกอิสระของชุมชน เห็นคุณค่าของการรวมตัวเป็นชุมชนเห็นภัยจากการครอบงำจากวัฒนธรรมภายนอกที่เอารอดเอาเปรียบ กระบวนการนี้จะทำให้เกิดอุดมการณ์ต่อสู้ที่มีพลัง

การพัฒนาต้องเน้นกระบวนการกลุ่ม การร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพื่อคงความเป็นชุมชนไว้ มิใช่เน้นปัจเจกชนนิยมที่คำนึงถึงแต่การต่อสู้แข่งขันทำลายล้างกันอย่างการพัฒนากระแสหลัก การรวมกลุ่มรวมตัวกันในรูปแบบของการจัดการองค์กร เช่น สหกรณ์ สหพันธ์ เพื่อสร้าง

ความเข้มแข็งในการช่วยเหลือกันและสร้างอำนาจในการต่อรองกับภายนอก สร้างเครือข่ายระหว่างชุมชน และสร้างความร่วมมือกับคนกลุ่มอื่นในสังคมเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้และร่วมกันแก้ปัญหา

ทางด้านการผลิตนั้น ควรอยู่บนหลักการ “ผลิตเพื่อให้ทุกคนมีกิน มีใช้ แล้วค่อยเอาส่วนที่เหลือส่งออก (ขาย)” จากนั้นก็มีการพัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมภายในประเทศ เน้นใช้ทรัพยากรท้องถิ่น การค้าขายแลกเปลี่ยนภายใน เทคโนโลยีที่กำกับเองได้ พัฒนาคุณภาพประชากร เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายท้องถิ่นจนถึงระดับชาติ หลักการนี้ถูกพัฒนามาอธิบายการสร้างทางเลือกการพัฒนาด้านเกษตรกรรมยั่งยืน ธุรกิจชุมชน และอาชีพทางเลือกอื่นๆ หลายด้านในเวลาต่อมา

ชุมชนต้องมีความสัมพันธ์และใกล้ชิดกับธรรมชาติ ดูแลและรักษา มิใช่ทำลายล้างธรรมชาติอย่างการพัฒนากระแสหลัก เพราะธรรมชาติจะช่วยคงความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชนไว้ได้

ข้อเสนอทางเลือกสำหรับสังคมไทย สำนักวัฒนธรรมชุมชน โดยเฉพาะ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ ได้พัฒนาระดับข้อเสนอทางนโยบายระดับชาติที่สำคัญ คือ การพัฒนาด้านวัฒนธรรมและยกระดับสถาปนาวัฒนธรรมชุมชนเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ เพราะ “ระบบชุมชน” ยังดำรงอยู่เป็นระบบใหญ่ที่สุดของประเทศ การประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนควบคู่กับเศรษฐกิจทุนนิยมประกอบขึ้นเป็นระบบเศรษฐกิจแห่งชาติเป็น “เศรษฐกิจสองระบบ” การกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นมาสู่ “องค์การบริหารของเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น” หรือคืนอำนาจการตัดสินใจและการดำเนินชีวิตให้แก่ชาวบ้านนั่นเอง

หลักการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน

การทำงานพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน สามารถจำแนกได้ ๓ แนวทาง ดังนี้

๑. วิธีการนำเอาวัฒนธรรมดั้งเดิม ทั้งในด้านรูปแบบและเนื้อหามาใช้ในงานพัฒนา เช่น การทอดผ้าป่าเพื่อระดมทุน

๒. วิธีการที่ถือวัฒนธรรมเป็นเป้าหมายในตัวเอง เช่น การเก็บบันทึกนิทานคำกลอนของชาวเผ่ากระเหรี่ยง

๓. วิธีการทำโครงการพัฒนาที่มีมิติของวัฒนธรรมสอดแทรกเป็นยาดำเข้าไปในทุกส่วนของชีวิต เช่น กิจกรรมของหน่วยงานพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะสภาแคทอลิกแห่งประเทศไทย

วรทัศน์ อินทรคัมพร (๒๕๔๖ : ๒๒๓) เสนอแนวความคิดการพัฒนาแนว “วัฒนธรรมชุมชน” โดยให้ข้อคิดที่น่าสนใจในการนำเสนอแนวคิดว่า “จะไม่นำเสนอว่า เรา คือ คำตอบทุกอย่างในการแก้ปัญหาของการพัฒนาชนบท” หรือ “เราคือถนนเส้นเดียวที่ตัดตรงไปสู่เป้าหมายแห่งความสำเร็จในการพัฒนา” เพราะการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนนี้ ในฐานะเครื่องมือชนิดหนึ่งในงานพัฒนาก็น่าจะจำเป็นต้องใช้ควบคู่กับการพัฒนาแบบอื่นๆ ซึ่งต่างก็มีจุดเด่น และจุดด้อยในตัวเอง นักพัฒนาควรรู้จักธรรมชาติของเครื่องมือแต่ละชนิดและนำไปใช้ให้ถูกต้อง

แนวความคิดการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนค่อนข้างจะตรงข้ามกับแนวคิดการพัฒนาแบบความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เชื่อว่า บรรดาวัฒนธรรม ธรรมเนียมประเพณีพื้นบ้านต่างๆ ที่เคยมีอยู่ในชุมชนนั้น ล้วนแต่เป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญก้าวหน้าและความทันสมัย ในขณะที่แนวความคิดการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนเชื่อว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งที่ทำให้เป็นตัวของตัวเอง มีเอกลักษณ์ เป็นพลังสร้างสรรค์

๒-๓ ศตวรรษที่ผ่านมา ประเทศที่กำลังพัฒนา (Development Countries) จะมุ่งพัฒนาตามแนวคิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และเป็นการพัฒนาจากบนลงล่าง (Top-down Development) ทำให้ผู้วางแผนละเลยความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชน จึงน่าจะปรับทัศนกรรมการมองและประเมินวัฒนธรรมชุมชนและเศรษฐกิจใหม่ อีกทั้งการพัฒนาของไทยในที่ผ่านมา เป็นแบบการสงเคราะห์แบบให้เปล่า ต่อมาเป็นกึ่งสงเคราะห์กึ่งพัฒนาและยกระดับเป็นการพัฒนาเต็มรูป ดังนั้น ในการพัฒนาชนบทแบบวัฒนธรรมชุมชน ต้องคำนึงถึงแนวการพัฒนาจากล่างขึ้นบน (Bottom-up Development) คือ การพัฒนาชนบทที่เกิดจากความต้องการของคนในชนบทจริงๆ จะทำให้เขาารู้สึกหวงแหนและรู้สึกถึงการเป็นเจ้าของการพัฒนานั้นๆ (วรทัศน์ อินทร์คัมพร. ๒๕๔๖ : ๒๒๓)

หลักการทำงานแนววัฒนธรรมชุมชน (การประเมินความเข้มแข็งของชุมชน ในการพัฒนากระบวนการจัดการระบบสุขภาพภาคประชาชน มีหลักดังนี้

๑. การถือเอาชาวบ้านเป็นตัวตั้งของการพัฒนา หลักการพัฒนานี้ถือเป็นการปรับกระบวนการทัศน์ใหม่ในการพัฒนาชุมชน โดยเชื่อว่า ประสบการณ์ชีวิตที่ชาวบ้านได้ผ่านการต่อสู้เพื่อความอยู่รอดมาในคนแต่ละรุ่น และได้ส่งทอดบทเรียนนั้น เป็นมรดกชีวิตที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม คือ ภูมิปัญญา ภูมิธรรม ความสามารถและศักยภาพของประชาชน ดังนั้น การทำงานจึงต้องเริ่มจากชาวบ้าน และสิ่งที่ชาวบ้านมีอยู่ ที่เรียกว่า การทำงานแบบ Bottom-up

๒. การใช้แนวทัศนแบบ Positive Approach คือ การทำงานพัฒนาโดยเริ่มต้นจากสิ่งที่ชาวบ้านมีอยู่ก่อน คือ ทำในสิ่งที่ชาวบ้านเขามีอยู่ เป็นหลักพัฒนาให้ดีขึ้น หรือพัฒนาเชื่อมโยงสู่สิ่งอื่นที่ชาวบ้านมี ในลักษณะที่เป็นองค์รวม (Holistic) ของมนุษย์และชุมชน

๓. การทำงานแนววัฒนธรรมชุมชน ต้องยึดหลักการประสานงานกัน ระหว่างสิ่งที่นักพัฒนามีและสิ่งที่ชาวบ้านมี และต้องหลีกเลี่ยงหลักการ “เข้าแทนที่” (Substitution) ไม่ว่าจะมาจากฝ่ายใดก็ตาม ทั้งนี้โดยคำนึงความแตกต่างระหว่างนักพัฒนาและชาวบ้าน ซึ่งทำที่ที่ควรมีคือ พยายามศึกษาข้อเด่นและข้อด้อยของทั้งสองฝ่าย และทำงานร่วมกันเพื่อขจัดข้อด้อยและประสานข้อดี การทำงานแนววัฒนธรรมชุมชนที่มุ่งใช้วัฒนธรรมชุมชนของตนเป็นเครื่องมือให้ประชาชนมารวมกลุ่มเพื่อมองปัญหาาร่วมกัน วางแนวทางในการดำเนินงานร่วมกัน ผสมผสานอย่างกลมกลืนกับวัฒนธรรมเดิม ภูมิปัญญาเดิม จนเกิดเป็นพลังชุมชนที่จะดำเนินการพัฒนาแก้ไขปัญหาวិถีชีวิตของตนเอง

๕.๑.๓ แนวคิดการเรียนรู้โดยการปฏิบัติ (Action Learning)

วารินทร์ สิ้นสูงสุด (๒๕๔๘ : ๑-๒) กล่าวถึง การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง คือ ๑) เป็น การเรียนรู้จากการเผชิญสภาพปัญหาจริง ๒) ใช้การถามในการสร้างความรู้ ทักษะ และเจตคติ ๓) แสวงหาคำตอบเพื่อตอบคำถาม จากการลงมือปฏิบัติจริงในสถานการณ์จริง ๔) มีการวิพากษ์วิจารณ์ ไตร่ตรอง ทบทวน และสะท้อนความคิดของตนออกมา และ ๕) เป็นการร่วมคิดร่วมทำของกลุ่มคนที่ ทำงานที่นั้น

ฉลาด จันทรมบัติ (๒๕๕๑ : ๑๘๗) ได้นำเสนอเรื่องการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ (Action Learning) โดยสรุป การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ นำไปสู่การมีส่วนร่วมของคนกลุ่มเล็กๆ ซึ่งมี องค์ประกอบดังนี้

๑) การทำงานให้บังเกิดผลสำเร็จตามเป้าหมายขององค์กรและของแต่ละบุคคล ทั้งหมดนั้นคือประสิทธิผลซึ่งเป็นชุมชนนักปฏิบัติในลักษณะอาสามัคร

๒) การทำงานและคัดเลือกประเด็นปัญหา สถานการณ์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปัญหา และเป็นปัญหาส่วนหนึ่งของฉัน

๓) การทำงานที่ถูกต้องเหมาะสมในเรื่องใหม่ๆ มักจะเริ่มจากการเปลี่ยนแปลงของ สถานการณ์

๔) การก่อเกิดและประโยชน์ เป็นผลเนื่องจากการให้ข้อมูลย้อนกลับและการ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ของกลุ่มสมาชิก

๕) จุดสำคัญของการเรียนรู้ ไม่ใช่เสมอไปในประเด็นที่นำไปสู่การเจรจา แต่ก็เช่น กับชีวิตมนุษย์มีการเรียนรู้ด้วยตัวเอง นี่คือหัวใจของการพัฒนา การเข้าใจในการเรียนรู้ในสิ่งที่เรา สามารถทำได้และสอดคล้องกับบริบท (สถานการณ์)

๖) การสร้างความตระหนักของกลุ่มกิจกรรมและการพัฒนาประสิทธิภาพ คือ ช่องทางการปฏิบัติของทุกคน

๗) การเตรียมการให้เกิดความสมดุลที่จะส่งเสริมสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงที่ ทำ ทายทั้งบุคคลและคนอื่นๆ ทำให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด

กลุ่มที่เตรียมการที่ดีจะต้องมีผู้อำนวยการความสะดวก (มีที่ปรึกษา) ซึ่งมีบทบาทสำคัญใน การให้คำแนะนำช่วยเหลือทั้งบุคคลและกลุ่ม ทำให้งานมีชื่อเสียงและพัฒนาทักษะที่จำเป็นสำหรับ ทีมงาน

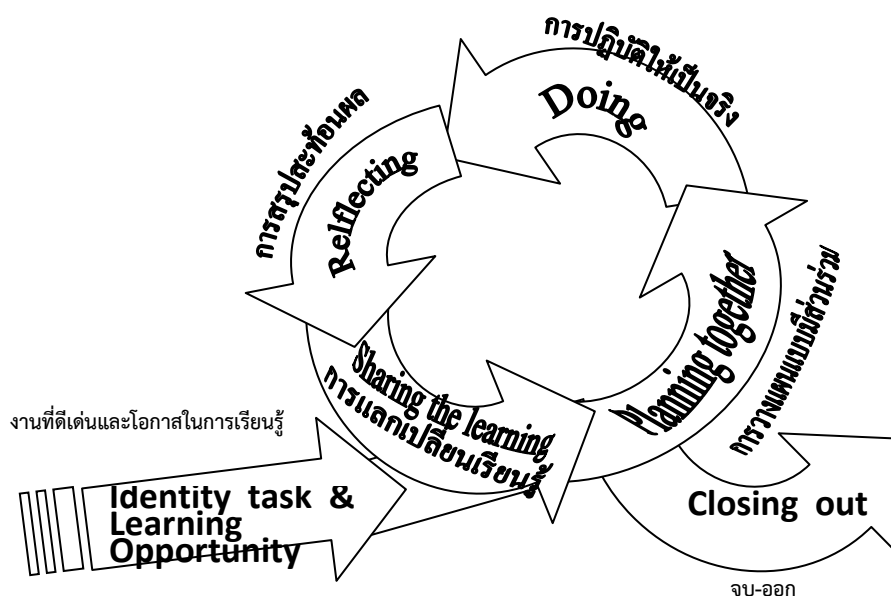
การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ (Action Learning) การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ คือ แนวทางใหม่ของการเรียนรู้ด้วยการประยุกต์ เป็นความคิดรวบยอดที่ธรรมดา ที่เรียนรู้โดยการกระทำ

จากสิ่งที่อยู่รอบตัวเรา ประกอบด้วยสิ่งที่ธรรมดา ได้แก่ การเรียนรู้โดยการกระทำจากข้อมูลที่อยู่ในกลุ่มเล็กๆ ของผู้คนที่ได้แบ่งปันกัน การแสดงความคิดเห็นในหัวข้อธรรมดา เป้าหมายหรือความต้องการเรียนรู้ กลุ่มนี้เรียกว่าพวกเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ ทำงานเพื่อแก้ปัญหาตามประเด็น และเพื่อให้บรรลุเป้าหมายเดียวกัน การประชุมสม่ำเสมอประมาณเดือนละ ๑ ครั้งเพื่อเห็นความก้าวหน้า แก้ไขปัญหาข้อโต้แย้งต่างๆ สู่หนทางในอนาคตที่ดี มีการระดมพลังสมองในทีม ตามหัวข้อทางเลือก นำไปสู่การประยุกต์ใช้ หรือข้อเสนอแนะให้แต่ละคนได้ปรับปรุงวิธีการที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่มีประสิทธิภาพ เน้นการทดลองในสิ่งใหม่ๆ และการประเมินผลลัพธ์

การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ เป็นงานพื้นฐาน และอาจจะมีประโยชน์ สำหรับการประยุกต์ใช้หัวข้อที่แคบๆ และตรงประเด็น อย่างไรก็ตาม ชุมชนนักปฏิบัติไม่ได้ถูกคาดหวังหรือกระตุ้นให้เป็นชิ้นงานที่ใหญ่โต โครงการงานพื้นฐาน เป็นต้น การปฏิรูป ระบบการตรวจสอบความหมาย หรือนโยบายเบื้องสูงเพื่อชุมชนนักปฏิบัติตระหนักถึงความต้องการ โครงการหลักมันควรจะเป็นแนวทางของโครงการที่มีความเป็นไปได้ เพื่อนำสู่การบรรลุเป้าหมาย

ชุมชนนักปฏิบัติ อาจจะมีการปรารถนาที่จะเป็นอาสาสมัครของผู้เชี่ยวชาญในสาขา เพื่อที่จะเป็นส่วนหนึ่งของโครงการ ถ้ามีการประยุกต์ใช้ให้เหมาะสม

วิธีการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ

ภาพประกอบ ๗ การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ (Action Learning)

ฉลาด จันทรสุมปัติ (๒๕๕๑ : ๒๒๔)

การกำหนดวัตถุประสงค์ของกิจกรรมการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติด้วยการอภิปรายในทีมงานที่พัฒนาความต้องการของงานให้ดีขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ซึ่งขึ้นอยู่กับการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ สมาชิกที่รวมตัวกันอาจไม่ใช่ทุกคน ซึ่งจะถอดคอกและพัฒนางานตามความต้องการ แต่ควรจะเริ่มจากความต้องการที่ตรงกัน มันจะมีความสำคัญ เมื่อกลุ่มมีความเข้าใจในการพัฒนาที่ตรงกันทั้งตัวบุคคลและกลุ่ม และทุกคนต้องพัฒนาเป็นของกลุ่มทั้งหมด กลุ่มการเรียนรู้ที่เหมาะสมมีประมาณ ๕-๘ คน มีการอภิปรายด้วยการนั่งประชุม บทบาทหน้าที่ของบางคนเป็นผู้อำนวยความสะดวกในการประชุมกลุ่ม การตั้งคำถามให้กับผู้มีส่วนร่วมและถือเป็นบุคคลสำคัญในการเรียนรู้ การประชุมที่มีความหมายความสำเร็จของสาขา ผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งจะนำไปสู่งานของกลุ่ม

การวางแผนแบบมีส่วนร่วม (Planning Together)

จุดเริ่มต้นของสำนักงาน คือ การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติด้วยหลักการในลักษณะประชุมเชิงปฏิบัติการ นิยามงานดีเด่นเพื่อใช้การประชุมเชิงปฏิบัติการ ช่วยเหลือให้เกิดการทำงานแบบมีส่วนร่วมและช่องทางในการปฏิบัติงานที่อยู่หน้างาน การสร้างวิสัยทัศน์ด้วยการประชุมปฏิบัติการทำให้เกิดเวลาและกิจกรรมที่เหมาะสม

๑. การพัฒนาบุคคลด้วยการเรียนรู้จากแผนและภาพของงานที่ง่าย ๆ ที่นำไปสู่เป้าหมายของการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติที่ก่อตัวขึ้น

๒. การประกาศจุดประสงค์เชิงพฤติกรรมสำหรับสมาชิกการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ ต้องนิยามงานดีเด่นที่สามารถกระทำได้ในระดับกลาง แผนระยะสั้น ซึ่งสามารถนำไปสู่การกระทำได้และบรรลุวัตถุประสงค์ของการดำเนินงาน ในการส่งเสริมการก่อตั้งกลุ่มสมาชิก จะบอกให้ทุกคนได้รู้ วัตถุประสงค์ที่จะไปให้ถึง หรือส่วนใหญ่ต้องวัดผลด้วยวิธีการต่างๆ อย่างไร

๓. โอกาสของงานที่มีชื่อเสียงถูกประยุกต์ จากแนวคิดใหม่และการเรียนรู้ จัดพัฒนาให้ดีขึ้นกว่าที่เป็นอยู่

๔. บทนำในการปฏิบัติของสะท้อนผลและการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง จะรักษาไว้ด้วยการเรียนรู้และความก้าวหน้า

๕. ผู้เชี่ยวชาญในการตรวจสอบของขั้นตอน จะทำให้ดีและเกิดความสมบูรณ์ด้วยการปรับปรุงรูปแบบและการคาดการณ์ในอนาคต

การปฏิบัติ (Doing)

เวลาที่ใช้ไปกับการทำงานที่ท้าทายบนขอบข่ายงานที่ปฏิบัติ สมาชิกในกลุ่มได้ตั้งระบบการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติในเวลาที่เหมาะสมด้วยการประยุกต์ใช้วิธีการใหม่ๆ มีการทดสอบใหม่ๆ อยู่ระหว่างแนวความคิดกับการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ ผ่านการประชุม เรื่องเล่า ถือเป็นวัตถุประสงค์ของงาน การตั้งคำถาม ปัญหา โครงการ และประเด็นในการทำงานร่วมกัน ผลสรุปสามารถกล่าวอ้างถึงโครงสร้างและสถานที่

๑. การกล่าวอ้างถึงแผนปฏิบัติซึ่งเป็นการพัฒนาระหว่างการจัดทำแผนในการประชุมเชิงปฏิบัติการ

๒. ก่อนดำเนินงาน การสะท้อนผลด้วยความคิด ผลกระทบจากการปฏิบัติ ถ้ามีความเป็นไปได้ การจัดเก็บข้อมูล ได้จากการเรียนรู้จริงตามเหตุผล

๓. การปฏิบัติ มีการทดลองและปรับปรุงแผนได้เหมาะสม ซึ่งเป็นวิธีการที่ใช้ปฏิบัติเป็นประจำ แต่ด้วยค่าใช้จ่าย การลงทุนในแผนปฏิบัติการ ถือเป็นการลงทุนก่อนการปฏิบัติ

๔. ในเชิงประสิทธิภาพสามารถมองเห็นได้ในประเด็นต่างๆ ที่น่าสนใจ ซึ่งเราสามารถสังเกตได้

๕. เขียนเรื่องราวตามที่สังเกตเห็นได้ตามความสมเหตุสมผล สถานที่สร้างความรู้ โอกาสในการเรียนรู้ โดยการสะท้อนผลจากที่ได้สังเกตทั้งสถานที่และโอกาสในการเรียนรู้และมิติทั้งความลึก กว้าง จากการประชุม

การสะท้อนผล (Reflecting)

หลักเกณฑ์ของสมาชิกในการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ มีการสะท้อนผลตามวัตถุประสงค์ ส่วนใหญ่ตั้งตามประเด็นของงานเวลาที่เหมาะสมสำหรับงานที่ท้าทายเพื่อตรวจสอบสมมติฐานการสำรวจทางเลือกใหม่ๆ ตามแนวคิดในการแก้ไขปัญหา แผนปฏิบัติมีไว้สำหรับปฏิบัติ ดังนั้นโอกาสที่จะทำให้สมาชิกมีผลสำเร็จจากประเด็นพิเศษและท้าทาย คืองานที่ทุกคนชื่นชอบ จะดียิ่งขึ้น เมื่อวิธีคิดถูกส่งเสริมให้ทุกคนได้ปฏิบัติร่วมกัน

๑. การสะท้อนผลตามแผน ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นกลางในการทำให้เห็นก้าวหน้า เกณฑ์คุณภาพขั้นสูง เวลา ๐ นาทีสำหรับการสะท้อนผลของแต่ละบุคคล คือ บทสรุปของการสะท้อนการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ

๒. ผู้อำนวยการความสะดวก จะเป็นบุคคลสำคัญทำให้มีการเล่าเรื่อง การสกัดขุมความรู้ตามประเด็นต่างๆ ซึ่งถือเป็นผู้เชี่ยวชาญในการปฏิบัติให้เกิดชุดความรู้

การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ (Sharing)

องค์ความรู้ใหม่ ทักษะ และประสบการณ์ สามารถแลกเปลี่ยนได้กับภายนอก ตามประเด็นการเรียนรู้ควบคู่การปฏิบัติที่สร้างขึ้นโดยบุคคลและทีมงาน ถือเป็นการเพิ่มมูลค่าสำหรับประสบการณ์ การจัดเก็บความรู้ที่มีสร้างขึ้น เกิดจากการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจนตกเป็นผลึกของความรู้ที่ส่งผลกระทบต่อองค์ความรู้ใหม่สำหรับองค์กร องค์ความรู้เกิดจากชุมชนนักปฏิบัติ (Cops) ทั้งเวลาผู้ใช้บริการ ซึ่งเกิดจากความต้องการของสมาชิกกลุ่มส่งเสริมสนับสนุน เอื้ออำนวยสามารถสร้างได้ด้วยผู้บริหาร หรือผู้ที่สนใจ เรียกว่า ผู้เอื้ออำนวยการดำเนินงาน (KCO) ชุมชนนักปฏิบัติ คือ นักจัดการความรู้ตัวจริง (Cops) ซึ่งถูกสร้างโดยผู้อำนวยความสะดวก (Facilitator) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้วยเรื่องเล่า นำไปสู่การตรวจสอบความเที่ยงตรงเชิงโครงสร้างและเนื้อหา เกิดความเชื่อมั่นในการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ มีการจดบันทึกข้อมูลกลุ่มซึ่งเรียนว่า ผู้จดบันทึก (Note taker)

การจบและออกจากกิจกรรม (Closing Out)

การบรรลุวัตถุประสงค์จะมีการตรวจสอบหรือทำให้แน่ใจว่าสามารถกระทำได้จริงตามที่วางไว้ การสะท้อนผลในเวลาที่เหมาะสมสำหรับทุกคนจะมีการทบทวนตามหลักเกณฑ์และวิธีการที่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ การจบและออกจากกิจกรรม ผู้อำนวยความสะดวกจะเป็นผู้สรุปร่วมกับสมาชิก ผู้ปฏิบัติ และผู้เอื้ออำนวยส่งเสริมสนับสนุนว่าเป็นจริงมากน้อยแค่ไหน หากทุกคนเห็นตรงกันว่าเหมาะสม ความที่ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน ถือว่าจบและออกจากกิจกรรม โดยมีประเด็นใหม่ที่ทำหายขององค์กร ยังต้องดำเนินการต่อไป การวางแผนในประเด็นทำหาย ซึ่งเป็นไปตามเวลาและการสะท้อนงานทั้งหมด ซึ่งจะถูกตั้งขึ้นใหม่ในงาน และความเหมาะสมของบุคคลและทีมงานสมาชิกให้มีการเรียนรู้ควบคู่การปฏิบัติด้วยกระบวนการที่ดีและสอดคล้องกับบริบท

๕.๑.๔ แนวคิดแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรมในชุมชน

แหล่งเรียนรู้ หมายถึง แหล่ง หรือ ที่รวม ซึ่งอาจเป็นสภาพหรือสถานที่หรือศูนย์รวมที่ประกอบด้วย ข้อมูล ข่าวสาร ความรู้ และกิจกรรมที่มีกระบวนการเรียนรู้หรือกระบวนการเรียนการสอนที่มีรูปแบบแตกต่างจากกระบวนการเรียนการสอนที่มีครูเป็นผู้สอนหรือศูนย์กลางการเรียนรู้เป็นการเรียนรู้ที่มีกำหนดเวลาเรียนยืดหยุ่นสอดคล้องกับความต้องการและความพร้อมของผู้เรียน การประเมินและการวัดผลการเรียนมีลักษณะเฉพาะที่สร้างขึ้นให้เหมาะสมกับการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นรูปแบบเดียวกันกับการประเมินผลในชั้นหรือห้องเรียน แหล่งการเรียนรู้ตามมาตรา ๒๕ ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้แก่ ห้องสมุดประชาชน พิพิธภัณฑ์ หอศิลป์ สวนสัตว์ สวนสาธารณะ สวนพฤกษศาสตร์ อุทยานวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ศูนย์การกีฬา และนันทนาการ แหล่งข้อมูลและแหล่งการเรียนรู้อื่น เป็นต้น (วรชรวี โคตรบัง. ๒๕๕๑ : ๑๘)

แหล่งเรียนรู้ในชุมชน หมายถึง แหล่ง หรือ ที่รวม ข้อมูล ข่าวสาร ความรู้ สารสนเทศ กิจกรรมและประสบการณ์ต่างๆ ในชุมชนที่สนับสนุน ส่งเสริมให้ผู้เรียนสามารถหาความรู้และเรียนรู้ด้วยตนเองได้ตามอัธยาศัย (ครรชิต พุทธิโกษา. ๒๕๕๔ : ๑๗๑)

บทบาทของแหล่งเรียนรู้ในการให้การศึกษาแก่ผู้เรียนทั้งในระบบ นอกระบบ และตามอัธยาศัย

๑. แหล่งเรียนรู้ต้องสามารถตอบสนองการเรียนรู้ที่เป็นกระบวนการ (Process of Learning) การเรียนรู้โดยการปฏิบัติจริง (Learning by Doing) ทั้งการเรียนรู้ของคนในชุมชนที่มีแหล่งเรียนรู้ของตนเองอยู่แล้วและการเรียนรู้ของคนอื่นๆ ทั้งในระบบ นอกระบบ และตามอัธยาศัย

๒. เป็นแหล่งทำกิจกรรม แหล่งทัศนศึกษา แหล่งฝึกงานและแหล่งประกอบอาชีพของผู้เรียน

๓. เป็นแหล่งสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดโดยตนเอง

๔. เป็นห้องเรียนทางธรรมชาติ เป็นแหล่งศึกษาค้นคว้า วิจัย และฝึกอบรม

๕. เป็นองค์กรเปิด ผู้สนใจสามารถเข้าถึงข้อมูลได้อย่างเต็มที่และทั่วถึง

๖. สามารถเผยแพร่ข้อมูลแก่ผู้เรียนในเชิงรุก เข้าสู่กลุ่มเป้าหมายอย่างทั่วถึง ประหยัดและสะดวก

๗. มีการเชื่อมโยงและแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกัน

๘. มีสื่อประเภทต่างๆ ประกอบด้วยสื่อสิ่งพิมพ์ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เพื่อเสริมกิจกรรมการเรียนการสอนและการพัฒนาอาชีพ (วรราชวี โศตรบั้ง. ๒๕๕๑ : ๑๘-๑๙)

ความสำคัญของแหล่งเรียนรู้ในชุมชน ไม่ได้มีเฉพาะต่อสมาชิกในชุมชนเท่านั้น แต่ยังรวมถึงบุคคลทั่วไปและผู้ que ศึกษาอยู่ในสถาบันการศึกษาได้ใช้ประโยชน์จากแหล่งเรียนรู้เพื่อดำเนินกิจกรรมต่างๆ ที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน และก่อให้เกิดการจารึกข้อมูลชุมชนที่เป็นระบบด้วย เช่น

๑. ใช้เป็นแหล่งค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมทั้งที่มีในตำราเรียนและที่ไม่มีในตำราเรียน

๒. ใช้เป็นสถานที่ในการจัดการเรียนการสอน การฝึกอบรม

๓. ใช้เป็นสถานที่พบปะ แลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ ความคิดเห็น

๔. ใช้เป็นแหล่งสถานที่ศึกษาดูงาน ฝึกฝนอาชีพ

๕. ใช้เป็นสื่อเรียนรู้ สื่อประกอบการเรียนการสอนที่มีมิติ มีชีวิต เช่น จิตกรรมฝาผนัง ร่องรอยประวัติศาสตร์ นิเวศวิทยา สัตว์ต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน เป็นต้น

๖. ใช้เป็นสถานที่ถ่ายทอดความรู้ ข้อมูล ข่าวสารต่างๆ ไป รวมทั้งเป็นสถานที่ประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ หรือแจ้งข้อมูลที่ต้องการสื่อไปถึงคนในชุมชน

๗. ใช้เป็นศูนย์กลางในการรวบรวมหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ ฯลฯ ไม่ให้เลือนลางสำหรับสืบต่อไปยังชุมชนรุ่นหลัง

๘. ใช้เป็นศูนย์กลางในการดำเนินกิจกรรมอื่นๆ อาทิ เป็นศูนย์จัดจำหน่ายผลิตภัณฑ์ชุมชน เป็นจุดรวบรวมผลผลิต พื้นที่รวมกลุ่มทำกิจกรรมของแม่บ้าน ฯลฯ

องค์ประกอบของแหล่งเรียนรู้ในชุมชน ควรจะประกอบด้วยสิ่งต่างๆ ดังนี้ (ครรชิต พุทธิโกษา. ๒๕๕๔ : ๑๗๑-๑๗๒)

๑. แหล่งที่มาของความรู้และเนื้อหาความรู้ แหล่งที่มาของความรู้ หมายถึง ที่มาหรือ ตัวแทนของความรู้ที่สามารถอ้างอิงถึงความรู้ขององค์ความรู้ในชุมชน ซึ่งอาจอยู่ในรูปแบบต่างๆ เช่น ด้านบุคคล ด้านวัตถุสิ่งของ สถานที่ ประเพณี ฯลฯ แหล่งที่มาของความรู้สามารถเสื่อมสลาย ผุพังหรือล้มตายได้ นอกจากนี้บางแหล่งที่มาของความรู้ยังไม่สามารถให้เรื่องราวได้อย่างชัดเจน หากไม่มีคนมาบอกเล่าหรือไม่มีเอกสารมาให้อ่าน ดังนั้น จึงต้องมีการเก็บรวบรวมข้อมูลองค์ความรู้ ออกมาเป็นภาพถ่าย เอกสาร หรือเนื้อหาความรู้ เพื่อเป็นหลักประกันความยั่งยืนยาวนานและสามารถสืบทอดขยายผลได้

เนื้อหาความรู้ คือ ข้อมูล หรือ เรื่องราวหรือสิ่งที่จัดเก็บได้จากแหล่งที่มาของความรู้ที่ถูกนำมาเรียบเรียงให้เป็นระบบ เป็นหมวดหมู่ สามารถทำความเข้าใจได้และพร้อมต่อการนำไปใช้ ความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ พรสวรรค์ หรือสัญชาตญาณของแต่ละบุคคล เช่น ทักษะในการทำงาน ความคิดทัศนคติ และทั้งความรู้ที่ชัดแจ้ง (Explicit Knowledge) ซึ่งสามารถถ่ายทอดได้โดยผ่านวิธีต่างๆ เช่น การบันทึกข้อมูลหรือเรื่องราวต่างๆ

การเก็บข้อมูลจากแหล่งความรู้ขึ้นอยู่กับลักษณะของที่มา เช่น ถ้าเป็นสถานที่ อาจเก็บภาพถ่าย พร้อมประวัติความเป็นมา ความสำคัญของแหล่งความรู้ หรือถ้าเป็นตัวบุคคล ก็อาจเก็บประวัติย่อ บทสัมภาษณ์ คุณงามความดี บันทึกประสบการณ์หรือความรู้ที่มี แต่ถ้าหากอยู่ในรูปแบบของประเพณี อาจบันทึกถึงความเป็นมา พิธีกรรมหรือขั้นตอนการปฏิบัติ เป็นต้น

๒. วิธีการจัดกระบวนการเรียนรู้ หมายถึง ขั้นตอน วิธีการจัดกระบวนการเรียนรู้ รูปแบบ การเผยแพร่ หรือการนำเนื้อหาความรู้จากแหล่งที่มาของความรู้มาถ่ายทอดให้กับผู้ที่สนใจ เช่น การจัดทำหลักสูตร การจัดทำแปลงสาธิต ฯลฯ

๓. อุปกรณ์สำหรับการเรียนรู้ สื่อการเรียนรู้ หมายถึง อุปกรณ์สาธิต สื่อรูปแบบต่างๆ ที่ทำให้การเรียนรู้มีประสิทธิภาพ มากกว่าการได้ฟังบรรยายเพียงอย่างเดียว เช่น แผ่นพับ ภาพประกอบ โมเดลจำลอง ภาพสไลด์ หนังสือ สารคดีสั้น ฯลฯ

๔. สถานที่เรียนรู้ ส่วนใหญ่ใช้บริเวณแหล่งที่มาของความรู้เป็นสถานที่จัดการเรียนรู้ เพราะจะสามารถเรียนรู้ได้จากสถานที่จริง ไม่ว่าจะเป็นที่บ้านของผู้รู้ แปลงเกษตร ฟาร์ม ไร่ ป่า ฯลฯ โดยมีการปรับสภาพแวดล้อมของแหล่งเรียนรู้ให้เป็นห้องเรียนธรรมชาติ ไม่จำเป็นต้องเรียนในห้องเรียนที่เป็นทางการ แต่ถ้าหากแหล่งเรียนรู้ไม่สะดวกต่อการจัดกระบวนการเรียนรู้ ก็อาจใช้สถานที่อื่นที่ใกล้เคียงหรือเอื้อต่อการจัดการเรียนรู้ ไม่เป็นสถานที่คนพลุกพล่านมาก เพราะจะทำให้ทั้งผู้จัดการเรียนรู้และผู้เรียนรู้เสียสมาธิได้

๕. การประเมินและติดตามผลการเรียนรู้ เป็นการวัดผลว่าการจัดการเรียนรู้นั้น ได้ผลดีไม่น้อยเท่าใดเพื่อจะได้นำมาพัฒนาปรับปรุงการจัดการเรียนรู้ในคราวต่อไป โดยควรวัดผลทั้ง จากตัวผู้เรียนที่ได้ประเมินความรู้ของตนเอง และประเมินกระบวนการสอนของผู้จัดการเรียนรู้ ซึ่ง รูปแบบของการวัดผลนั้นขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการจัดการเรียนรู้

๖. ผู้จัดการเรียนรู้ หรือผู้ที่ดำเนินการจัดกระบวนการเรียนรู้ ในที่นี้จะเน้นให้ชุมชน เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการดำเนินงานทุกขั้นตอนตั้งแต่การวางแผน การเก็บรวบรวมข้อมูลจาก แหล่งที่มาของความรู้ ไปจนถึงการประเมินและติดตามผลการเรียนรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนจะต้อง เป็นกำลังหลักในการถ่ายทอดความรู้ให้ผู้สนใจ (ชั้นจัดกระบวนการเรียนรู้) เพื่อให้ความรู้จากแหล่ง เรียนรู้ชุมชนแผ่ขยายในวงกว้างในลักษณะชุมชนสู่ชุมชน โดยไม่ต้องพึ่งพิงภาครัฐ ดังนั้นผู้จัดการเรียนรู้ จึงควรจะต้องมีความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ เป็นอย่างดี มีทักษะในการสื่อสาร เข้าใจถึงวิธีการจัด กระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม และรู้จักธรรมชาติของผู้เรียน เพื่อให้สามารถออกแบบกระบวนการ เรียนรู้ที่สอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียนและถ่ายทอดความรู้ได้อย่างชัดเจนมากที่สุด

๗. ผู้เรียน หมายถึง สมาชิกในชุมชน และผู้สนใจทั่วไปที่ต้องการเรียนรู้

ประเภทของแหล่งการเรียนรู้ในชุมชน

กรมการศึกษานอกโรงเรียน ได้แบ่งประเภทแหล่งเรียนรู้ในชุมชนออกเป็น ๖ ประเภท ดังนี้

๑. ห้องสมุดต่างๆ เช่น ห้องสมุดโรงเรียน ห้องสมุดประชาชน ห้องสมุดวัด ฯลฯ ห้องสมุดเป็นแหล่งรวบรวมความรู้และบริการให้ความรู้แก่ประชาชนทุกเพศทุกวัยที่มีความสนใจและ ใฝ่หาความรู้ต่างๆ ห้องสมุดทุกประเภทประกอบด้วยกิจกรรมสำคัญๆ เช่น บริการให้ยืมหนังสือ การจัด นิทรรศการ มุมหนังสือ ฯลฯ

๒. เครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน ได้แก่ ศูนย์การเรียนรู้ในชุมชน สถานีอนามัย สำนักงานเกษตรอำเภอ ที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน แหล่งความรู้ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือตามวิถี ชาวบ้าน เช่น วนอุทยาน สวนพืชสมุนไพร เป็นต้น

๓. สื่อสารมวลชน ในปัจจุบันสื่อสารมวลชน รวมทั้งเทคโนโลยีต่างๆ มีการ พัฒนาและเข้าถึงประชาชนทุกเพศทุกวัยอย่างรวดเร็ว เช่น สื่อสิ่งพิมพ์ (หนังสือพิมพ์ วารสาร นิตยสาร ฯลฯ) สื่อวิทยุ สื่อโทรทัศน์ จึงทำให้สื่อสารมวลชนมีความสำคัญและถือเป็นวิทยาการที่มีคุณค่าต่อสังคม

๔. ภูมิปัญญาชาวบ้าน ได้แก่ ความรู้ที่ทำสืบทอดกันมาในอดีต ปราชญ์ชาวบ้าน วัฒนธรรม ฯลฯ ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญและถือเป็นวิทยาการที่มีคุณค่าต่อสังคม

๕. สื่อพื้นบ้าน เป็นการเรียนรู้จากการแสดงหรือการเล่นที่แฝงไว้ด้วย วัฒนธรรมของชาวบ้าน แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ โดยมีเป้าหมายเพื่อความบันเทิง ความ สนุกสนานเพลิดเพลิน ตลอดจนจรรโลงใจ เช่น ลิเก หมอลำ ลำตัด เพลงลูกทุ่ง ฯลฯ สื่อพื้นบ้านมี บทบาทในการถ่ายทอดความรู้ ค่านิยม และคุณธรรม

๖. ครอบครัว ได้แก่ การบอกเล่า การอบรมสั่งสอน การถ่ายทอดอาชีพ การปลูกฝังค่านิยม แลเจตคติ ฯลฯ ครอบครัวเป็นแหล่งเรียนรู้ตั้งแต่เกิดที่จะสอนให้มนุษย์มีแบบแผนในการดำรงชีวิตรู้จักคิดและตัดสินใจในสิ่งที่ถูกต้อง

นอกจากนี้ วีระเทพ ปทุมเจริญวัฒนา (อ้างถึงใน ครรชิต พุทธิโกษา. ๒๕๕๔ : ๑๗๔-๑๗๕) ยังได้แบ่งประเภทของแหล่งเรียนรู้ในชุมชนออกเป็น ๒ ด้าน ตามกิจกรรมการจัดการศึกษาแบบอ้อยาศัย ดังนี้

๑. การจัดการกิจกรรม มีดังนี้

๑) การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชน เป็นแหล่งวิทยาการที่มีคุณค่าต่อบุคคลและสังคมเป็นอย่างยิ่ง ภูมิปัญญาชาวบ้านประกอบด้วยภูมิปัญญาของผู้รู้ วัฒนธรรมและความรู้ของชุมชน ซึ่งได้รับการสั่งสมและถ่ายทอดสืบต่อมา

๒) การจัดกลุ่มสนใจ เป็นการจัดการศึกษาตามสภาพปัญหา ความต้องการและความสนใจที่แตกต่างกันของแต่ละบุคคล เพื่อให้สามารถนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน และเป็นการยกระดับคุณภาพชีวิตด้วย

๓) กลุ่มเสวนาหรืออภิปราย เป็นการรวมกลุ่มคนที่มีความสนใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเหมือนกัน และต้องการแสดงความคิดเห็นโดยการเปิดเวทีพูดคุย วิพากษ์วิจารณ์ในเรื่องนั้นๆ อย่างเสรี และเป็นประชาธิปไตยต่อสาธารณชน เพื่อให้ได้มาซึ่งคำตอบ

๔) กิจกรรมด้านศาสนาและวัฒนธรรม เป็นรูปแบบพิธีการที่กระทำสืบทอดจากบรรพบุรุษมาเป็นเวลานาน จนกลายเป็นจารีตประเพณี และอนุรักษ์กันต่อไป เช่น การรดน้ำดำหัวในประเพณีสงกรานต์ เป็นต้น

๕) พ่อแม่สอนลูก เป็นรูปแบบการเรียนรู้ตามอ้อยาศัยที่ชัดเจนที่สุด เกิดขึ้นตามธรรมชาติและจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน

๖) การเรียนรู้จากประสบการณ์ของกลุ่มอาชีพ เช่น การทำขนมพูนสมุนไพรจากผู้ชำนาญการ เป็นต้น

๗) การเข้าค่าย เป็นกิจกรรมที่นักเรียน นักศึกษามีความสนใจที่จะเรียนรู้ในศาสตร์แขนงใดแขนงหนึ่งร่วมกัน และมีวัตถุประสงค์เพื่อไปอยู่ร่วมกันและศึกษาในเรื่องนั้นๆ เช่น การเข้าค่ายวิทยาศาสตร์ เป็นต้น

๘) คอมพิวเตอร์และอิเล็กทรอนิกส์ เป็นการสื่อสารที่ให้ความรู้อย่างฉับไวสามารถนำมาใช้ในการถ่ายทอดความรู้ทั้งในการจัดการศึกษาในโรงเรียน การศึกษานอกโรงเรียนและการศึกษาตามอ้อยาศัยได้เป็นอย่างดี

๒. การให้บริการ มีดังนี้

๑) ที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้านหรือชุมชน เป็นแหล่งบริการข่าวสารข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน เพื่อสร้างนิสัยการอ่าน ป้องกันการลืมนหนังสือและเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเองแก่ประชาชน

๒) ศูนย์การเรียนรู้ เป็นสถานที่จัดกิจกรรมที่ผู้เรียนสามารถศึกษาหาความรู้ได้ด้วยตนเองจากสื่อการสอนหลายรูปแบบ นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งกลางทำหน้าที่ประสานงานกับแหล่งวิทยาการ ความรู้ข่าวสารแก่ประชาชนกลุ่มเป้าหมายในชุมชน

๓) อินเทอร์เน็ต เป็นระบบหาความรู้ในศาสตร์และสาขาต่างๆ โดยวิธีการสืบค้นข้อมูลจากคอมพิวเตอร์

๔) นิทรรศการ เป็นการนำเนื้อหาทางวิชาการมาจัดในรูปของสิ่งแสดงซึ่งอาจจะเป็นของจริง ของจำลอง เป็นต้น

๕) การท่องเที่ยว เป็นกิจกรรมที่มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อการพักผ่อนและความเพลิดเพลินแต่ในขณะเดียวกันผู้ท่องเที่ยวก็จะได้ความรู้ด้วย ทำให้เกิดประสบการณ์ตรงและได้เรียนรู้ในขณะเดียวกัน

๖) พิพิธภัณฑ์วิทยาศาสตร์ เป็นการเรียนรู้ที่ผู้เรียนสามารถเรียนรู้ด้วยตนเองโดยตลอดเวลา มีโอกาสสัมผัสด้วยตนเอง

๗) ห้องสมุดประชาชน เป็นสถานที่ให้บริการข้อมูลข่าวสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้วยสื่อประเภทสิ่งพิมพ์ ในบางแห่งอาจจะจัดการเรียนการสอนด้วยสื่อต่างๆ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ สื่อโสตทัศน สื่ออิเล็กทรอนิกส์ เป็นต้น

๘) หน่วยภาพยนตร์เคลื่อนที่ เป็นการออกหน่วยโดยทางรถยนต์หรือเรือเคลื่อนที่ไปตามชุมชน เพื่อนำสื่อภาพยนตร์ไปฉายเพื่อความเพลิดเพลิน ในขณะเดียวกันผู้ชมก็ได้ความรู้จากเนื้อหาในภาพยนตร์นั้นๆ ด้วย

๕.๑.๕ แนวคิด SWOT

SWOT เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์สภาพของชุมชนเพื่อค้นหาจุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค ที่เป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินงานสู่สภาพที่ต้องการในอนาคต หลักการสำคัญของ SWOT การวิเคราะห์ ๒ ด้าน ได้แก่ สภาพการณ์ภายใน ประกอบด้วย จุดแข็ง และจุดอ่อน เพื่อให้รู้จักตนเอง กับสภาพการณ์ภายนอก ประกอบด้วย โอกาส และอุปสรรค เพื่อให้รู้จักสภาพแวดล้อม (พิไลวรรณ ประพฤติ และคณะ. ๒๕๕๗: ๔๓)

การวิเคราะห์สภาพการณ์ทั้งภายในและภายนอกจะทำให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้น แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงในอนาคต รวมถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อหน่วยการบริหารจัดการ และทราบสภาพจุดแข็งและจุดอ่อนของตนเองในการรับมือกับสภาพการณ์ดังกล่าว ข้อมูลเหล่านี้จะเป็นประโยชน์อย่างมากในการกำหนดวิสัยทัศน์ ยุทธศาสตร์ และกลยุทธ์ ในการจัดทำแผนขององค์กรที่เหมาะสมต่อไป

การวิเคราะห์ SWOT Analysis เป็นการวิเคราะห์และประเมินจุดแข็ง (strengths) จุดอ่อน (weakness) โอกาส (opportunities) และอุปสรรค (threats) ขององค์กรเพื่อที่จะนำไปใช้ในการวางแผนและกำหนดกลยุทธ์ในการพัฒนา (รัฐนันท์ พงศ์วิริทธิ์ธร และภาคภูมิ ภัควิภาส. ๒๕๕๗ : ๕๑) โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญของการวิเคราะห์ คือ การศึกษาศักยภาพ (potential) และความสามารถ (capacity) ขององค์กร อันจะนำผลที่ได้ไปใช้ในการกำหนดกลยุทธ์ หรือแนวทางในอนาคตการวิเคราะห์ SWOT ประกอบด้วย (Bartol, Kathryn, M. & David C. Martin, ๑๙๙๔)

S จุดแข็ง (strengths) หมายถึง จุดเด่นหรือข้อได้เปรียบขององค์กรหรือชุมชน

W จุดอ่อน (weakness) หมายถึง ข้อด้อยขององค์กรและชุมชนของทรัพยากรและคุณสมบัติด้านต่างๆเมื่อเปรียบเทียบกับคู่แข่ง

O โอกาส (opportunities) หมายถึง ปัจจัยภายนอกที่ไม่สามารถควบคุมได้ที่เป็นโอกาสขององค์กรหรือชุมชน อันเกิดจากความแข็งแกร่งขององค์กรหรือชุมชนที่เหนือกว่าคู่แข่ง

T อุปสรรค (threats) หมายถึง ปัจจัยภายนอกที่เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินการ และไม่สามารถควบคุมได้จากข้อมูลข้างต้น

จุดแข็ง (S) และจุดอ่อน (W) จะถือว่าเป็นปัจจัยภายในขององค์กรหรือชุมชน

โอกาส (O) และอุปสรรค (T) จะถือว่าเป็นปัจจัยที่อยู่ภายนอกขององค์กรหรือชุมชน

ดังนั้นในการศึกษาวิจัยที่จะพัฒนาศักยภาพนั้นควรจะมุ่งการวิเคราะห์ปัจจัยภายในที่องค์กรหรือชุมชนสามารถที่จะควบคุมได้ในการปฏิบัติ

การวิเคราะห์ศักยภาพเพื่อประเมินสถานการณ์การพัฒนาของท้องถิ่นในปัจจุบันจะอาศัยกระบวนการวิเคราะห์ SWOT ซึ่งเป็นที่รู้จักและใช้กันอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะในวงการธุรกิจ เอกชน ทฤษฎีนี้คิดค้นขึ้นโดย อัลเบิร์ต ฮัมฟรีย์ (Albert Humphrey) ได้นำ เทคนิคนี้มาแสดงในงานสัมมนาที่มหาวิทยาลัยสแตนฟอร์ด ในช่วงทศวรรษที่ ๑๙๖๐-๑๙๗๐ เพื่อวิเคราะห์ถึงโอกาส และภาวะคุกคามหรือข้อจำกัด อันเป็นสภาวะแวดล้อมภายนอกที่มีผลต่อการพัฒนาต่างๆ ของท้องถิ่น รวมทั้งการวิเคราะห์จุดอ่อนจุดแข็งของท้องถิ่น อันเป็นสภาวะแวดล้อมภายนอกที่มีผลต่อการพัฒนาต่างๆ ของท้องถิ่น รวมทั้งการวิเคราะห์จุดอ่อนจุดแข็งของท้องถิ่น อันเป็นสภาวะแวดล้อมภายในท้องถิ่นซึ่งทั้งหมดเป็นการประเมินสถานการณ์ของท้องถิ่นในปัจจุบัน หลักการสำคัญของกระบวนการวิเคราะห์ SWOT คือ การวิเคราะห์โดยการสำรวจจากสภาพการณ์ ๒ ด้าน ได้แก่ (๑) สภาพการณ์ภายใน และ (๒) สภาพการณ์ภายนอก เพื่อให้รู้จักตนเองและรู้จักสภาพแวดล้อม ในการวิเคราะห์นี้จะช่วยให้กลุ่มนั้นๆ ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ทั้งที่เกิดขึ้นแล้วและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงในอนาคต รวมถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงที่มีกิจกรรมหรือผลิตภัณฑ์ของตนข้อมูลเหล่านี้จะเป็นประโยชน์อย่างมากในการกำหนดกลยุทธ์ และแผนการดำเนินการ ต่างๆ ที่เหมาะสมของกลุ่มหรือองค์กร (พหล เก้าเอี้ยนและคณะ. ๒๕๕๗ : ๔๓)

๕.๒ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

๕.๒.๑ ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม

เป็นทฤษฎีที่ถูกพัฒนาขึ้นโดย Radcliffe-Brown โดยมีแนวคิดที่ว่าด้วยโครงสร้าง หรือความสัมพันธ์ของคนในสังคมต่างๆ ในระบบสังคมนั้น เกิดขึ้นมาเพื่อมีปฏิสัมพันธ์กัน เพื่อสนับสนุนซึ่งกันและกัน โดยโครงสร้างจะได้มาจากการกระทำระหว่างกันทางสังคม จากบรรทัดฐานและกฎเกณฑ์ต่างๆ ของพฤติกรรม เน้นการคงอยู่และสืบเนื่องของโครงสร้างเพื่อสร้างเสถียรภาพทางสังคม ผู้ที่อยู่ในสังคมนั้นๆ จะมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ทั้งด้วยความผูกพันและขัดแย้งในขณะเดียวกันก็ยอมรับความผูกพันและความขัดแย้งนั้น ซึ่งการยอมรับนี้จะลดโอกาสการเกิดความวุ่นวายทางสังคม การวิเคราะห์สังคมเชิงหน้าที่มีฐานคติหลายประการ คือ

๑. ภาวะจำเป็นในการดำรงอยู่ของสังคมอย่างหนึ่ง คือ บุรณาการของส่วนต่างๆ และจะไม่มีบุรณาการไม่ได้หากจะให้สังคมดำรงอยู่ได้

๒. คำว่าหน้าที่ หมายถึง กระบวนการต่างๆ ที่ดำเนินการไปเพื่อบำรุงรักษาบุรณาการนี้ให้เกิดความมั่นคง

๓. ผล คือ ส่วนต่างๆ ของโครงสร้างในแต่ละสังคม จะสามารถแสดงให้เห็นว่า ได้มีส่วนอำนวยความสะดวกแห่งบุรณาการหรือความมั่นคงนี้ได้อย่างชัดเจน การวิเคราะห์แบบนี้ทำให้เห็นว่า โครงสร้างทางสังคมและภาวะเงื่อนไขที่จำเป็น สิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตอยู่ของสังคม (งามพิศ สัตย์สงวน. ๒๕๓๕ : ๓๒-๓๔)

จากแนวคิดของทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

๑. ทุกสังคมจะมีโครงสร้างต่างๆ เป็นระบบ

๒. ภายใต้อำนาจใหญ่จะประกอบไปด้วยระบบย่อยถ้าระบบใดไม่ทำหน้าที่หรือทำหน้าที่เบี่ยงเบนก็ทำให้ระบบย่อยอื่นมีการปรับสมดุลเดิมโดยอาศัยปัจจัยภายนอกในการปรับเปลี่ยนระบบแนวทางการนำแนวคิดจากทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ควรเน้นการปรับปรุงโครงสร้างขององค์การตลอดจนสายบังคับบัญชาในหน่วยงานนั้นๆ ให้สอดคล้องกับกระแสการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันเพื่อให้สมาชิกในหน่วยงานนั้นๆ ปรับตัวเข้ากับสังคมในปัจจุบันได้อย่างเหมาะสมควรจัดให้มีการฝึกอบรมเพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการปรับเปลี่ยนตำแหน่งหน้าที่การงานที่ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสของสังคม

Bronislaw Malinowski (ยศ สันตสมบัติ. ๒๕๕๖ : ๓๖-๓๗) เป็นชาวโปแลนด์ เดินทางไปทำการวิจัยภาคสนามที่ออสเตรเลียในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๑ ที่เกาะโทรเบรียนด์ (Trobriand) ใช้ช่วงเวลา ค.ศ. ๑๙๑๕-๑๙๑๘ ศึกษาสังคมวัฒนธรรมของชาวเกาะโทรเบรียนด์

ประสบการณ์กว่าสี่ปีของการทำวิจัยทำให้เรียนรู้ภาษาชนบธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรม ตลอดจนวิถีชีวิตของชาวโทรเบเรียนต์เป็นอย่างดี นับได้ว่า Malinowski เป็นนักมานุษยวิทยาคนแรกที่ได้วางแนวทางการทำวิจัยภาคสนามแบบใหม่โดยเน้นการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) โดย Malinowski ได้วิจารณ์แนวความคิดของ Brown ว่ามุ่งอธิบายระบบสังคมแต่เพียงอย่างเดียว ไม่ให้ความสำคัญของมนุษย์ในฐานะเป็นสมาชิกของสังคมและความต้องการพื้นฐานทางด้านร่างกาย และจิตใจของมนุษย์ Malinowski เชื่อว่ามนุษย์ทุกสังคมมีวัฒนธรรมมีความต้องการพื้นฐานทางด้านร่างกาย และจิตใจ และหน้าที่หลักของวัฒนธรรม คือ การตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งจะต้องได้รับการตอบสนองจากสังคม โดยแบ่งความต้องการของมนุษย์ออกเป็น ๓ ประเภทคือ

๑. ความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจ (Basic and Psychological Needs) เช่น ด้านปัจจัย ๔ การพักผ่อน การเจริญเติบโต และการสืบพันธุ์ เป็นต้น

๒. การตอบสนองร่วมกันของสมาชิกในสังคม (Instrument Needs) หมายถึง การทำงานร่วมกันของสมาชิกสังคมเพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจยังก่อให้เกิดการจัดตั้งองค์กรและสถาบันต่างๆ ขึ้น เช่น การหาอาหาร ก่อให้เกิดการจัดตั้งระบบเศรษฐกิจเพื่อผลิตอาหาร การแลกเปลี่ยนและการกระจายอาหารออกไปยังสมาชิกของสังคม

๓. ความต้องการเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Needs) ความต้องการนี้ได้รับการตอบสนองโดยการพัฒนาระบบวิทยาศาสตร์ ศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรม

จุดบกพร่องของแนวคิดโครงสร้างหน้าที่นิยมคือไม่สามารถอธิบายสาเหตุของพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งได้นอกจากนี้การที่พฤติกรรมของคนกลุ่มหนึ่งได้รับการตีความว่าเป็นการกระทำเพื่อตอบสนองต่อหน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่งจะเป็นการตีความของนักมานุษยวิทยามากกว่าเป็นข้อเท็จจริงที่ชนกลุ่มนั้นยอมรับนอกจากนี้ยังมุ่งการอธิบายสังคมในลักษณะหยุดนิ่งไร้ความเคลื่อนไหวหรือความเป็นพลวัตเป็นสิ่งที่ขัดกับความเป็นจริงเพราะสังคมวัฒนธรรมย่อมมีการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่เสมอการอธิบายโดยเน้นสภาวะสมดุลซึ่งเชื่อว่าการทำงานตามหน้าที่ของสถาบันหรือระบบต่างๆ ของสังคมโดยไม่สนใจประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงทำให้แนวคิดนี้ไม่สามารถอธิบายความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมได้

โดยสรุป ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ มองว่า หน้าที่ของสังคมก็คือ การทำหน้าที่ของอวัยวะส่วนต่างๆ ของร่างกาย โดยแต่ละส่วนจะช่วยเหลือและเกื้อกูลซึ่งกันและกันเพื่อให้ระบบทั้งระบบมีชีวิตดำรงอยู่ได้มีความสำคัญในการวิเคราะห์ความต้องการที่จำเป็น ๓ ด้านของมนุษย์ ได้แก่ ด้านความจำเป็นพื้นฐาน ด้านสังคม ด้านจิตใจ โดยมองว่าสังคมทั้งหมดเป็นระบบหนึ่งที่แต่ละส่วนจะมี

ความสัมพันธ์ระหว่างกันความสัมพันธ์ คือ สิ่งที่น่าสนใจซึ่งกันและกันอย่างเป็นเหตุเป็นผลระบบสังคมมีลักษณะเป็นการเคลื่อนไหวเข้าสู่ความสมดุล การปรับความสมดุลของระบบจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในระบบตามไปด้วยความต่อเนื่องของกระบวนการของข่าวสารจากภายในและภายนอกนอกจากนี้ยังมองว่า ความขัดแย้ง ความตึงเครียด และความไม่สงบสุขภายในสังคมก็เป็นสาเหตุหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ผู้วิจัยนำมาทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่มาใช้ในการศึกษาโครงสร้างของสังคมเพื่อทำให้เกิดความเข้าใจภาพรวมของความมั่นคงทางสังคม และทำให้ทราบว่าวัฒนธรรมของชุมชนที่ทำการศึกษาคงอยู่ มีการสืบทอดอย่างไร มีระบบโครงสร้างทางสังคมอย่างไร มีสิ่งใดสูญหายไป และเพื่อให้การศึกษาวิจัยในงานวิจัยครั้งนี้ได้ภาพของความสัมพันธ์ของส่วนต่างๆ ในชุมชนให้ชัดเจนขึ้น โดยเน้นที่บทบาทหน้าที่ของกลุ่มภูมิปัญญา ในการประสานความร่วมมือตามกรอบโครงสร้างหน้าที่ของตน

๕.๒.๒ ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม

เป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวหนึ่งที่น่าสนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรม Julian Steward นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ได้อธิบายแนวความคิดแบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมว่า เป็นการศึกษาระบบการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม โดยเน้นการศึกษาวิวัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปรับตัว (Adaptation) ของสังคม แนวความคิดนี้มองสังคมในลักษณะเป็นพลวัตหรือเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญคือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติเป็นเงื่อนไขหลักกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของสังคมและวัฒนธรรม

Steward มอง “วัฒนธรรม” ว่าเป็นเครื่องมือช่วยให้นมนุษย์ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมประเด็นสำคัญสำหรับการศึกษามานุษยวิทยาจึงมีอยู่ว่า วัฒนธรรมมีการปรับตัวอย่างไรให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และมนุษย์มีวิธีการอย่างไรในการใช้เทคโนโลยีและระบบเศรษฐกิจในการปรับตัว เข้ากับสภาพแวดล้อม ถึงแม้ว่าวัฒนธรรมจะถูกกำหนดโดยสภาพแวดล้อม แต่ Steward เสนอว่าเราไม่ควรแยกแยะสภาพแวดล้อมออกจากความต้องการทางด้านร่างกายและจิตใจ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญ อีกส่วนหนึ่งในการอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์

ทั้งนี้ Steward ได้ปฏิเสธแนวความคิดแบบวิวัฒนาการเส้นตรงของนักทฤษฎีวิวัฒนาการรุ่นเก่า ซึ่งเสนอว่าวัฒนธรรมของทุกเผ่าพันธุ์จะมีวิวัฒนาการเป็นเส้นตรงผ่านขั้นตอนต่างๆ เหมือนกันหมด Steward แย้งว่าวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมอาจเกิดขึ้นได้หลายสาย (Multilinear

Evolution) และแต่ละหน่วยมีความแตกต่างกัน ความแตกต่างนี้เกิดจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เทคโนโลยี และโครงสร้างสังคมเป็นหลัก

อาจกล่าวได้ว่าแนวความคิดแบบวิวัฒนาการหลายสายนี้ เป็นแนวความคิดใหม่ซึ่งพัฒนามาจากทฤษฎีวิวัฒนาการรุ่นเก่า แนวความคิดนี้เน้นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมว่ามีความแนบแน่นใกล้ชิดและส่งผลกระทบซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก ในยุคสมัยที่พัฒนาการด้านเทคโนโลยียังอยู่ในระดับต่ำมนุษย์จำต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และทำให้สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลเป็นตัวกำหนดรูปแบบของวัฒนธรรม แต่เมื่อเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้ามากขึ้น มนุษย์ย่อมมีศักยภาพในการเปลี่ยนหรือดัดแปลงสภาพแวดล้อมได้มากขึ้นทำให้อิทธิพลของสภาพแวดล้อมลดถอยลง หากแต่รูปแบบและลักษณะทางวัฒนธรรม ประสพการณ์ และความเคยชินในอดีตตลอดจนวิถีชีวิตและขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างจะยังคงอยู่ และได้รับการสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง

จากคำนิยามดังกล่าวนี้มีความหมายว่า นิเวศวิทยาวัฒนธรรม เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมทางวัฒนธรรมของมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสภาพแวดล้อม มนุษย์สามารถอยู่รอดในสภาพแวดล้อมต่างๆ ได้ เพราะอาศัยวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการปรับตัว เช่น เทคโนโลยี ภาษา รูปแบบการจัดระเบียบกลุ่ม และอุดมการณ์ เป็นต้น แต่เนื่องจากว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มีมนุษย์เรียนรู้ สังคม และสืบทอดต่อกันจากรุ่นสู่รุ่นไปสู่ลูกหลาน ฉะนั้นมนุษย์จึงใช้วัฒนธรรมปรับสภาพแวดล้อมเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการของตน ในการปรับตัวนี้มนุษย์เป็นผู้กระทำต่อสภาพแวดล้อม ซึ่งมีความแตกต่างกับการปรับตัวของสิ่งที่มีชีวิตอย่างอื่นที่จะเป็นผู้รับเงื่อนไขต่างๆ จากธรรมชาติ เพื่อให้ชีวิตอยู่รอด ดังนั้นนิเวศวิทยาจึงต่างกับนิเวศวัฒนธรรมตรงที่ว่า นิเวศวิทยามุ่งให้ความสนใจในปฏิสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งในระบบนิเวศที่ใดที่หนึ่งเป็นการเฉพาะ ส่วนนิเวศวิทยาวัฒนธรรมเน้นประเด็นที่มนุษย์จัดการควบคุมและดัดแปลงระบบนิเวศ เพื่อใช้ในการดำเนินชีวิตและในขณะเดียวกันถ้าคนสามารถปรับสภาพแวดล้อมให้รักษาความสมดุลของสภาพแวดล้อมไว้ได้ดี สภาพแวดล้อมธรรมชาติก็จะส่งเสริมให้สุขภาพความคิดจิตใจของมนุษย์ให้ดีขึ้น และสามารถสร้างวัฒนธรรมที่ดีมีความเจริญได้ ดังนั้น แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม จึงเป็นความสัมพันธ์สองทางและสวนทางระหว่างสภาพแวดล้อมธรรมชาติกับคน (วัฒนธรรม) และคน (วัฒนธรรม) กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ (ยศ สันตสมบัติ, ๒๕๕๖ : ๔๑-๔๒)

กล่าวโดยสรุปแล้ว นิเวศวิทยาวัฒนธรรมตามทัศนะของ Steward เป็นความพยายามศึกษาวิเคราะห์ถึง ๑) ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีทางการผลิต ซึ่งเป็นตัวกำหนด

สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ๒) ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับพฤติกรรมของมนุษย์ และ๓) ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีต่อวัฒนธรรม

จากการนำแนวความคิดเกี่ยวกับนิเวศวิทยาวัฒนธรรมที่กล่าวมานั้น สามารถสรุปได้ว่า พื้นฐานแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม คือ การวิเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อม และวิถีการดำเนินชีวิต ดังนั้น ผู้วิจัยได้นำเอาพื้นฐานแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมของ Steward ที่ว่า นิเวศวิทยาวัฒนธรรม คือการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมกับวิถีชีวิตของคนอยู่ในชุมชนหรือ สังคมมาเป็นแนวทางในการวิจัย โดยผู้วิจัยได้มุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภูมิปัญญาของชุมชน ในด้านการปรับตัวของวัฒนธรรมให้เข้ากับสังคมปัจจุบัน โดยพิจารณาที่การเปลี่ยนแปลงของระบบสังคมที่มีผล ซึ่งกันและกัน ต่อแบบแผนทางวัฒนธรรม เพราะวัฒนธรรมช่วยให้มนุษย์ปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เป็นพื้นฐานของการพัฒนาด้านต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยี เพื่อให้เกิดการสืบทอดภูมิปัญญา ควบคู่ไปกับ ความเจริญ และความอยู่รอดของมนุษย์เอง

๕.๒.๓ ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มีนักมานุษยวิทยา ๒ กลุ่มที่เน้นอิทธิพลของการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม (Diffusion) ต่อการเปลี่ยนแปลง นักมานุษยวิทยากลุ่มแรกเป็นชาวอังกฤษ นำโดย G.Elliott Smith, William J. Perry, และ W.H.R. Rivers นักมานุษยวิทยากลุ่มนี้เสนอว่าอารยธรรมชั้นสูงมีจุดกำเนิดในประเทศอียิปต์ ได้นำเอาความรู้ด้านเกษตรกรรม การทำภาชนะ การหลอมเหล็ก การทอผ้าและการก่อสร้างไปใช้ทำให้ศิลปวิทยาแขนงต่างๆ แพร่กระจายไปยังส่วนต่างๆ ของโลก (ยศ สันตสมบัติ. ๒๕๕๖ : ๓๐-๓๑)

นักมานุษยวิทยาอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งสนใจในแนวคิดเรื่องการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม เป็นนักมานุษยวิทยาชาวเยอรมันและออสเตรีย เช่น Fritz Graeb และ Wilhelm Schmidt นักมานุษยวิทยากลุ่มนี้เสนอว่า จุดศูนย์กลางของวัฒนธรรมนั้นมิได้มีเพียงจุดเดียวหากแต่มีหลายจุด แต่ละจุดก็แพร่กระจายวัฒนธรรมของตนออกไปรอบๆ เป็นวงกลม เรียกว่า Culture Circle หรือ Kulturkreis ทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมของนักมานุษยวิทยาทั้ง ๒ กลุ่ม จะอยู่บนข้อสันนิษฐานว่า มนุษย์ส่วนใหญ่ในสังคมต่างๆ มักไม่ค่อยมีความคิดสร้างสรรค์ ไม่คิดค้นสิ่งใหม่ มักคอยลอกเลียนจากผู้อื่นอยู่เสมอ แนวความคิดของนักมานุษยวิทยาทั้งสองกลุ่มนี้ จึงได้รับการโจมตีจากนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันในเวลาต่อมาและเสื่อมความนิยมลง

หลักของการแพร่กระจาย อธิบายว่า วัฒนธรรมหนึ่งๆ จะแพร่กระจายไปยังแหล่งอื่นๆ ได้ต้องยึดหลักว่า วัฒนธรรมคือความคิด และพฤติกรรม (ผลของความคิด) ที่ติดตัวบุคคล เมื่อ

บุคคลไปถึงที่ใดวัฒนธรรมก็จะไปถึงที่นั่น ดังนั้น การแพร่กระจายของวัฒนธรรมจะขึ้นอยู่กับปัจจัยต่อไปนี (นิยพรรณ วรณศิริ. ๒๕๔๐ : ๙๓)

๑. หลักภูมิศาสตร์ ต้องไม่มีอุปสรรคทางภูมิศาสตร์ขวางกั้น เช่น ไม่มีภูเขาสูง ทะเลกว้าง ทะเลทราย แหล่งหิมะ ป่าทึบ เป็นต้น เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการเดินทางของคนที่มีวัฒนธรรมติดตัว

๒. ปัจจัยทางเศรษฐกิจ การที่ผู้คนเดินทางติดต่อกันส่วนใหญ่เนื่องมาจากปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ บ้างไปติดต่อดำขาย หรือแสวงหาโอกาสที่ดีกว่าทางเศรษฐกิจ บ้างก็ต้องการไปเที่ยวเพื่อดูสิ่งแปลกใหม่ แต่เงินทองก็เป็นสิ่งจำเป็นในการเดินทางท่องเที่ยว คนที่มีเศรษฐกิจดีจึงมีโอกาสในการนำวัฒนธรรมติดตัวไปแพร่กระจายกับวัฒนธรรมอื่นได้

๓. ปัจจัยทางสังคม ได้แก่ การจงใจไปแลกเปลี่ยนวิธีการ พฤติกรรมใหม่และความรู้ เป็นต้น การไปศึกษายังถิ่นอื่นจึงเป็นการแพร่กระจายวัฒนธรรมโดยตรง การรู้จักและการแต่งงานกับคนต่างวัฒนธรรม การร่วมปฏิบัติพิธีกรรมทางศาสนา และการอพยพโยกย้ายถิ่นจากภัยทางสังคม เช่น เกิดสงคราม ความขัดแย้ง และภัยธรรมชาติ เช่น สภาวะข้าวยากหมากแพง แห้งแล้ง น้ำท่วม และการยึดครองโดยผู้รุกราน เหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยให้เกิดการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมทั้งสิ้น

๔. การคมนาคมขนส่งที่ดี เป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม เช่น ถนนดี พาหนะสำหรับโดยสาร การเดินทางในระยะใกล้ ล้วนเป็นอัตราการแพร่กระจายที่ดี

โดยสรุป การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม หมายถึง การที่วัฒนธรรมจากสังคมหนึ่งแพร่กระจายไปสู่อีกสังคมหนึ่ง โดยมีการกระทำผ่านตัวแทนต่างๆ เช่น นักปราชญ์ นักกวี นักหนังสือพิมพ์ วิद्यุกระจายเสียง วิद्यุโทรทัศน์ หรือในรูปแบบที่มีการแลกเปลี่ยนทางการค้า เป็นต้น

การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม หมายถึง การที่วัฒนธรรมจากสังคมหนึ่งแพร่กระจายไปสู่อีกสังคมหนึ่ง โดยมีการกระทำผ่านตัวแทนต่างๆ เช่น นักปราชญ์ นักกวี นักหนังสือพิมพ์ วิद्यุกระจายเสียง วิद्यุโทรทัศน์ สื่อออนไลน์ หรือในรูปแบบที่มีการแลกเปลี่ยนทางการค้า เป็นต้น

การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมยังเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางสังคม (Social Milieu) ของสังคมผู้แพร่และสังคมที่ยอมรับการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมด้วย และเป็นสิ่งที่น่าสังเกตว่าการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับวัตถุโดยทั่วไปมักจะแพร่กระจายเร็วกว่าและได้รับการต่อต้านน้อยกว่าวัฒนธรรมที่ไม่เกี่ยวข้องกับวัตถุ เช่น การยอมรับแฟชั่นการแต่งกายจากตะวันตก เทคโนโลยีสารสนเทศต่างๆ เครื่องสำอางที่นำเข้าจากต่างประเทศ หรือการนำเครื่องมือที่ทันสมัยมาใช้ในการผลิตเพื่อเพิ่มผลผลิตให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

ผู้วิจัยได้นำเอาทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม เพื่ออธิบายปรากฏการณ์การแพร่กระจายของการถ่ายทอดภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมโดยการใช้สื่อที่ผลิตเป็นชุดความรู้ ได้แก่ วิทยุทัศน์ หนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook) และแผ่นพับประชาสัมพันธ์ เป็นตัวแพร่กระจายภูมิปัญญาเกี่ยวกับการอบสมุนไพรผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ไปสู่พื้นที่อื่นๆ ผ่านช่องทางการสื่อสารที่มีความหลากหลายในปัจจุบัน

๖. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พิสิฐ บุญไชย (๒๕๓๙ : ๓๖) ได้ศึกษาการดูแลสุขภาพโดยใช้สมุนไพรของชาวผู้ไทย จังหวัดอำนาจเจริญ พบว่า ชาวผู้ไทยที่อาศัยอยู่อำเภอขามเฒ่า มีความเชื่อว่าสมุนไพรยังมีความสำคัญ และสามารถรักษาโรคให้หายได้ การถ่ายทอดวิธีการดูแลสุขภาพโดยสมุนไพรใช้วิธีการสอนหลายลักษณะจากหมอสมุนไพรอีกคนหนึ่งสู่อีกคนหนึ่งโดยมีการยึดถือประเพณีดั้งเดิมไว้และมีข้อห้าม ข้อปฏิบัติการเป็นหมอสมุนไพรต่อไปด้วย หมอสมุนไพรมีทั้งชายและหญิง แต่ละคนมีความชำนาญเฉพาะโรค การเก็บรักษาสมุนไพรเป็นวิธีการง่ายๆ เพราะหมู่บ้านอยู่ใกล้ป่าไม้ซึ่งหาสมุนไพรได้ง่าย แต่ขั้นตอนการใช้สมุนไพรยังมีพิธีกรรมตามประเพณี ความเชื่อ และกฎเกณฑ์ของบรรพบุรุษได้กำหนดไว้ แต่ในปัจจุบันความเคร่งครัดในกฎเกณฑ์นั้นเริ่มลดลง การเก็บใช้การตัดเอาแก่น การตากเอาเปลือกหรือการขูดจากต้นไม้มากำทำรักษาโรค สำหรับประเภทของสมุนไพรที่ใช้ดูแลสุขภาพ พบว่า ชาวผู้ไทยและหมอสมุนไพรนิยมใช้สมุนไพรนิยมใช้สมุนไพรที่ได้จากต้นไม้ในส่วนที่เป็นแก่น รากหรือเปลือก มาทำยา รักษาโรคและได้มาจากสัตว์และแร่ธาตุก็สามารถนำมาทำยาได้แต่เพียงส่วนน้อย วิธีการปรุงยานิยมต้มให้ดื่ม สำหรับดื่มหรืออาบ ผนผสมน้ำสำหรับทาหรือดื่ม ส่วนแหล่งของสมุนไพรนั้นได้จากบริเวณใกล้และไกลจากหมู่บ้านและมีหมอสมุนไพรบางคนปลูกสมุนไพรใช้เอง เพราะปัจจุบันสมุนไพรกำลังหมดไปและคร่าวเรือนต่างๆ ได้ปลูกสมุนไพรบางอย่างไว้ตามบ้านเพื่อง่ายต่อการนำมาใช้ในกลุ่มอาการหรือโรคที่สามารถรักษาได้โดยสมุนไพร สำหรับอาการป่วยหนัก ได้แก่ โรคภาพพจน์ ราคาและการส่งเสริมการตลาด นอกจากนี้ปัญหาส่วนประสมทางการตลาดของธุรกิจที่ผู้บริโภคส่วนใหญ่พบจากการใช้บริการนวดแผนโบราณเรียงตามลำดับที่พบคือ ปัญหาด้านบุคคลและบริการ ราคาเครื่องมือสถานที่ การส่งเสริมการตลาดและภาพพจน์ นอกจากนี้ปัญหาอื่นๆ ได้แก่ ภาวะเศรษฐกิจที่ถดถอย และส่วนใหญ่สังคมไทยยังไม่นิยมไปใช้บริการนวดแผนโบราณเพราะทำให้เสียภาพพจน์

ประดิษฐ์ จิระเดชประไพ (๒๕๔๐ : ๔๕-๔๙) ได้ศึกษาการดำรงอยู่และปรับเปลี่ยนของระบบการแพทย์พื้นบ้าน : ศึกษาการใช้กรณีสมุนไพรในจังหวัดพิษณุโลก พบว่า ยาสมุนไพรจะมี

ความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับไสยศาสตร์ โดยเริ่มตั้งแต่การปลูกก็ต้องเป็นไปตามฤกษ์ยาม เมื่อจะเก็บมาประกอบยาก็ต้องเก็บตามฤกษ์ยามด้วย ในเวลาที่จะรักษา ก็จะใช้คาถาอาคมช่วยปลูกเสกเป่าประกอบไปด้วย เพราะช่วงเวลาที่เหมาะสม สมุนไพรจะมีฤทธิ์ทางยาสูง ทำให้คนรุ่นหลังเห็นเป็นสิ่งมกมาย แต่ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่าการใช้ไสยศาสตร์เข้ามาเกี่ยวข้องเป็นเรื่องของจิตวิทยาอย่างหนึ่ง

สำหรับเรื่องความเชื่อเกี่ยวกับสมุนไพร ปรากฏว่า สมุนไพรตำรับมีขั้นตอนการเก็บการปรุงยาซับซ้อนกว่ายาเดี่ยว แหล่งที่เก็บมักอยู่ในป่า ชาวบ้านส่วนใหญ่มีความเชื่อว่าก่อนลงมือเก็บต้องแสดงความเคารพต่อพระแม่ธรณี ก่อนเก็บยาจะมีการ “ขอ” ดังคำกล่าวที่ว่า “ทุกอย่างมีของรักษา ต้นไม้ก็มีของรักษา ก่อนเก็บยาต้องขอเสียก่อน” ส่วนใหญ่ยังถือเคล็ดห้ามเงาทับต้นไม้ บางครอบครัวถือว่าต้องเก็บวันอังคาร เลือกเวลาเก็บเฉพาะช่วงเช้าหรือเย็น เป็นต้น

ส่วนความเชื่อเกี่ยวกับการใช้และประสิทธิผลของสมุนไพร พบว่า ใช้สมุนไพรอย่างเดียวนำสมุนไพรมานำใช้โดยคำนึงถึงสมุนไพรมีประสิทธิภาพทางยาด้วยตัวยาอย่างเดียวใช้สมุนไพรร่วมกับการมี “กล” “เคล็ด” หมายถึง การใช้ยาโดยคำนึงถึงฤกษ์ยามการมีข้อปฏิบัติเฉพาะเพื่อยังผลให้ต้นไม้ดังกล่าวมีผลทางยา หรือมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เช่นเก็บเฉพาะวันอังคาร ห้ามทับเงาต้นไม้ยา ผู้หญิงเก็บจะดีกว่าผู้ชายเก็บ มีคำกล่าวว่า “เก็บยาวันอังคารจะดีเพราะเป็นวันแข็งไม่ต้องเลือกส่วนเก็บ ถ้าเก็บส่วนอื่นจะต้องเลือกเก็บเฉพาะส่วนตามวัน” ใช้ยาสมุนไพรร่วมกับพิธีกรรมหมายถึง การการมีพิธีบอกกล่าวเช่น ไหว้แก่วัดศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองธรรมชาติอยู่ ลักษณะเช่นนี้มีความหมายมากไปกว่า ๒ ลักษณะข้างต้น กล่าวคือ ผู้ใช้ไม่ได้คำนึงแต่ผลของประสิทธิภาพทางยาของต้นไม้เท่านั้น หากแต่ยังคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมที่ล้อมรอบต้นไม้ดังกล่าว อันเป็นสิ่งที่เกื้อหนุนให้ต้นไม้เป็นยาหรือให้คุณทางยาได้ ผู้คุ้มครองแผ่นดินคือพระแม่ธรณี ผู้ดูแลต้นไม้คือ ผีป่าผีดง การนำมาใช้ประโยชน์จำเป็นต้องมีคำบอกกล่าว บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครอง และปัจจัยที่มีผลต่อการใช้สมุนไพรคือ

ความแพร่หลายและการพัฒนาของระบบการแพทย์แผนใหม่ มีผลทำให้ระบบการแพทย์พื้นบ้านซึ่งมีข้อจำกัดในเรื่องประสิทธิภาพการรักษาและรักษาได้เฉพาะบางโรคถูกแทนที่

การที่รัฐเข้ามาแทรกแซงในกิจการของระบบการแพทย์พื้นบ้าน โดยออกพระราชบัญญัติการประกอบโรค โดยกำหนดให้มีการสอบใบอนุญาต มีส่วนสำคัญที่ทำให้หมอพื้นบ้านขาดสิทธิอำนาจที่จะให้ลูกศิษย์ประกอบวิชาชีพรวมทั้งถูกจำกัดบทบาท

การลดลงของป่าที่เป็นแหล่งสมุนไพร มีผลกระทบอย่างสำคัญต่อการนำสมุนไพรมานำใช้

พิสิฐ บุญไชย (๒๕๔๑ : ๗๒-๗๙) ได้ศึกษาสมุนไพรรักษาโรคกับวิถีชีวิตของชาวอีสาน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของหมอสมุนไพรรักษาโรค ปัจจัยที่มีส่วนทำให้เป็นหมอสมุนไพรรักษาโรค

ศึกษาความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม การใช้สมุนไพร และการถ่ายทอดความรู้เรื่องสมุนไพร การรักษาโรค และการศึกษาปัญหา ความต้องการ แนวทางในการส่งเสริมสุขภาพโดยสมุนไพร

จากการศึกษา พบว่า จะมีการวินิจฉัยโรค หรือผู้ป่วยจะรู้ดีว่าหมอสมุนไพรผู้ใดชำนาญในการรักษาโรคอะไร ก็จะไปรักษากับหมอสมุนไพรคนนั้น สาเหตุของการเกิดโรคมะเร็ง ๒ สมมุติฐานคือ เกิดจากผีทำและเกิดจากโรคตามธรรมชาติ การเก็บหาสมุนไพร มักจะเก็บในวันอังคาร ถือว่าเป็นวันแข็ง ทำให้ยาศักดิ์สิทธิ์ เวลาเก็บยาไม่ให้ทับเงาตนเอง มีคำขอหรือผาบ พระยาทอน เมื่อได้ยาแล้วจะมีการปลุกเสกเพื่อให้ฤทธิ์รักษาผู้ป่วยให้หายได้ สำหรับโรคที่หมอสมุนไพรรักษา ได้แก่ โรคมะเร็ง ไข้ปะดง อัมพาต ริดสีดวงทวาร ตกขาว นิ่วไต เบาหวาน เป็นต้น นอกจากนั้นหมอสมุนไพรบางคนมีตำรับยา บำรุงร่างกาย หมอสมุนไพรกลุ่มชาติพันธุ์เขมร ใช้วิธีการไล่ผี หรือแก้คุณไสย หากเจ็บป่วยเพราะผีทำ หรือโดนคนใส่ แต่เกิดอาการป่วยธรรมดา ก็จะใช้สมุนไพรรักษา เมื่อรักษาโรคหายแล้ว หมอสมุนไพร และผู้ป่วยจะมีความเคารพนับถือกันถือว่าหมอสมุนไพรเป็นผู้มีพระคุณ ผู้ป่วยจะช่วยเหลือตอบแทน บุญคุณในภายหลัง ผู้ป่วยที่มาให้รักษาประมาณ ๑๐๐-๕๐๐ คนต่อปี ส่วนใหญ่ได้ไปรักษาที่โรงพยาบาลของรัฐมาก่อนแล้วไม่หาย เมื่อมาหาหมอสมุนไพรรักษา ปรากฏว่าประมาณร้อยละ ๙๐ จะหายจากอาการป่วย

มุกดา ต้นชัย (๒๕๔๔ : ๕๗-๕๙) ได้ศึกษาการบริการอบสมุนไพรและการตอบสนองของร่างกายผู้รับบริการในวัดพุทธ ผลการศึกษาพบว่า ผลการวิจัยพบว่า การบริการอบสมุนไพรในวัดพุทธ ต้องการการพัฒนาอย่างเร่งด่วน จากบุคลากรสาธารณสุขในพื้นที่ทั้งในเรื่องสถานที่ กระบวนการอบ และผู้ให้บริการ หากจะพัฒนาประสิทธิภาพในการอบสมุนไพรในวัดต้องคำนึงถึงอุณหภูมิห้อง ระยะเวลาการอบ พื้นที่ผิวกาย และการอาบน้ำก่อนอบ ผู้ที่เป็นโรคความดันโลหิตสูง โรคหัวใจ และอัมพาต ห้ามอบสมุนไพร นอกจากนั้น ผู้อบไม่ควรสวมเสื้อผ้าคับ ผู้ที่อดนอนควรอบอย่างระมัดระวัง และขณะอบไม่ควรใช้ทำยีน การอบสมุนไพรควรได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐ เพื่อเป็นกลยุทธ์ในการผลักดันให้ประชาชนมีสุขภาพดีโดยไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย

จิรเดช มโนสร้อย (๒๕๔๙ : ๓๗-๓๙) ได้ศึกษาวิธีการพัฒนาสมุนไพรให้เป็นผลิตภัณฑ์ที่สามารถแข่งขันได้ในตลาดสากล พบว่า ผู้ผลิตส่วนใหญ่เห็นว่า ปัญหาที่สำคัญที่ทำให้ผลิตภัณฑ์เครื่องสำอางสมุนไพรไทยไม่สามารถแข่งขันในตลาดโลก เนื่องจากขาดข้อมูลการวิจัยทางคลินิกและไม่สามารถระบุร้อยละของสารสำคัญที่จะออกฤทธิ์ในผลิตภัณฑ์ซึ่งข้อมูลเหล่านี้มีความสำคัญในการทำให้ผลิตภัณฑ์เครื่องสำอางสมุนไพรไทยสู่ตลาดสากลได้ นอกจากนี้ ผู้ผลิตยังเห็นว่าปัจจัยหรือคุณสมบัติที่สำคัญของผลิตภัณฑ์เครื่องสำอางสมุนไพรไทยที่จะสามารถแข่งขันในตลาดโลก ได้แก่ มาตรฐาน

ผลิตภัณฑ์ ความคงตัวทางเคมีและกายภาพ ฤทธิ์ประสิทธิภาพ ความปลอดภัย การตลาด การประชาสัมพันธ์ และข้อมูลเชิงวิทยาศาสตร์ คณะผู้วิจัยได้คัดเลือกสมุนไพรไทย ๑๐ อันดับ ที่น่าจะมีศักยภาพในการนำมาเตรียมเป็นสารสกัดเพื่อเป็นส่วนผสมในผลิตภัณฑ์เครื่องสำอางเพื่อการแข่งขันในตลาดโลก โดยเรียงลำดับความสำคัญจากมากไปหาน้อย ได้แก่ ว่านหางจระเข้ ขมิ้นชัน กวาวเครือขาว หม่อน ชุมเห็ดเทศ มะขามป้อม บัวบก พริกไทยดำ ไพล และฟ้าทะลาย

ไชยรัตน์ ปรานิ (๒๕๕๗ : ๑๑๕-๑๒๓) ได้ศึกษาแนวทางการสร้างกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อเสริมสร้างความสมานฉันท์ของสังคมไทย โดยใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นฐานนั้น ได้ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในการประชุมประชุมเชิงปฏิบัติการ(workshop) เพื่อสร้างแนวทางการสร้างกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อเสริมสร้างความสมานฉันท์ในสังคมไทย โดยมีแนวคิด/หลักการสำคัญ ๒ แนวคิด ที่ต้องใช้ใช้แบบบูรณาการ คือ แนวคิดเชิงเนื้อหา ได้แก่ แนวคิดเรื่องการใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นฐานกล่าวคือ ใช้วัฒนธรรมข้าวเป็นฐาน หมายถึงเป็นการนำเอาวิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อพิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมที่เกี่ยวข้องกับการเพาะปลูกข้าวของคนในชุมชน และแนวคิดเชิงกระบวนการซึ่งเป็นแนวคิดที่ใช้ในการขับเคลื่อนกิจกรรมของชุมชน คือ การมีส่วนร่วมของชุมชน (participatory) และการเสริมสร้างพลังอำนาจ (empowerment) ซึ่งหมายถึง ต้องเป็นกิจกรรมที่เกิดจากการมีส่วนร่วมของชุมชน การที่ทำให้ชุมชนหรือชาวบ้านมีความรู้สึกว่าเขาสามารถทำอะไรได้ด้วยตนเอง สามารถพึ่งพาตนเองได้ ซึ่งมีรายละเอียดโดยสรุป คือ การร่วมกันวางแผนดำเนินการโดยใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นฐาน การร่วมกันดำเนินการตามแผน การสรุปและประเมินผลร่วมกัน สำหรับผลของการขับเคลื่อนกิจกรรมต่างๆ จำแนกตามชุมชนตามพื้นที่เป้าหมาย

ศูนย์การศึกษาการพัฒนาอ่าวคุ้งกระเบน อันเนื่องมาจากพระราชดำริ (๒๕๕๖ : ๕-๖) ได้อธิบายว่า สมุนไพรที่สามารถนำมาใช้กับเครื่องสำอางมี ๒ ประเภท คือ แบบผงแห้ง และแบบสารสกัด การที่จะเลือกใช้แบบผงแห้ง หรือแบบสารสกัดนั้น ต้องศึกษาวิธีการใช้จากแบบแผนดั้งเดิมและงานวิจัยที่มีอยู่ในปัจจุบันนำมาประยุกต์ใช้ร่วมกัน ดังนั้นก่อนที่จะเริ่มการแปรรูปสมุนไพร ผู้ผลิตจะต้องมีการศึกษาข้อมูลจากผู้รู้ และตำราต่างๆอย่างรอบครอบ เพื่อการใช้ประโยชน์สูงสุดจากสมุนไพร

วิธีเตรียมสมุนไพรแบบผงแห้ง

๑. การเก็บสมุนไพรสด การเก็บสมุนไพรถือว่าเป็นขั้นตอนหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะมีผลต่อปริมาณสารสำคัญและสรรพคุณทางยาของสมุนไพร เพื่อให้การเตรียมสมุนไพร มีความถูกต้องตามหลักวิชาการและภูมิปัญญาพื้นบ้าน ผู้แปรรูปสมุนไพรควรมีความรู้ในการเก็บสมุนไพรสด ดังนี้

๑.๑ อายุพืช หากไม่มีการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสารสำคัญ และอายุพืชขณะเก็บเกี่ยว ให้เก็บเกี่ยวสมุนไพรที่มีอายุโตเต็มที่

๑.๒ ช่วงระยะเวลาที่เก็บ ศึกษาข้อมูลเฉพาะถิ่นจากตำรา การศึกษาวิจัย หรือยึดหลักของแผนโบราณดังนี้

-พืชที่ใช้ใบหรือทั้งต้นเป็นยา เมื่อพืชโตเต็มที่แล้วสามารถเก็บได้ทั้งปี ให้เก็บใบที่โตเต็มที่โดยวิธีเด็ด ยกเว้นพืชบางชนิดที่ใช้ใบ หรือยอดอ่อน

-พืชที่ใช้ดอกเป็นยา เก็บในช่วงที่ดอกเริ่มบาน บางชนิดจะเก็บในช่วงดอกตูม เช่น กานพลู สำหรับดอกที่มีน้ำมันหอมระเหยปริมาณมาก และต้องการกลิ่นหอมด้วย ควรเก็บ ในช่วงหัวค่ำประมาณ ๑๘.๐๐-๑๙.๐๐ น. หรือเก็บในช่วงเช้ามืดขณะที่พระอาทิตย์ยังไม่ขึ้น เพราะปริมาณน้ำมันหอมระเหยจะมากกว่า

-พืชที่ใช้ผลเป็นยา ให้เก็บผลที่แก่เต็มที่แต่ยังไม่สุก ยกเว้นที่กำหนดอายุ เช่น ผลฝรั่งดิบ

-พืชที่ใช้เปลือกต้นหรือเปลือกรากเป็นยา เก็บในช่วงปลายฤดูร้อนต่อกับฤดูฝน เพราะเปลือกจะลอกออกง่าย การเลือกกิ่งที่ลอกควรเป็นกิ่ง หรือแขนงย่อยที่โตเต็มที่ไม้ออกจากรากลำต้นใหญ่ เพราะอาจทำให้พืชตายได้ง่าย วิธีลอก ควรลอกออกครึ่งลำต้น อย่าลอกรากลำต้นเพราะจะกระทบกระเทือนต่อระบบการลำเลียงอาหารของพืช

-พืชที่ใช้แก่นเป็นยา มักเก็บในฤดูร้อนควรเก็บกิ่ง หรือแขนงย่อยที่โตเต็มที่และไม่วางโคนลำต้น

- พืชที่ใช้รากหรือหัว เก็บช่วงที่พืชหยุดการเจริญเติบโต ใบบร่วงหมด (เรียกช่วงเวลานี้ว่าลงหัว) ซึ่งมักเป็นช่วงต้นฤดูหนาวถึงปลายฤดูร้อน เช่น กระชาย กระเทียม ข่า เป็นต้น

ศูนย์ศึกษาและพัฒนาวิทยาศาสตร์ชุมชนที่ ๑๔ (๒๕๕๕ : ๒) ได้อธิบายว่า นิยมจัดเป็นไม้ที่มีใบหอม แม้กลิ่นจะคล้ายใบเตย แต่ให้ความหอมที่เข้มข้นกว่า และรู้สึกถึงความหอมเย็นปนหวานที่ล้ำลึก และมักกลิ่นหอมยาวนานเป็นอาทิพย์ และด้วยความหอมที่โดดเด่นและหอมนานเมื่อนำมาปรุงในเครื่องหอมไทย จึงทำให้เครื่องหอมไทยมีความโดดเด่น ไม่ว่าจะทำน้ำอบ น้ำปรุง แป้งร่ำ หรือเครื่องหอมอื่นๆ แม้เครื่องหอมนั้นจะถูกปรุงด้วยความหอมจากพืชนานาพรรณ แต่ถ้าขาดเนื้อมะขามจะรู้ได้โดยทันทีว่าเครื่องหอมนั้นยังไม่สมบูรณ์ และอาจกล่าวได้ว่าใบเนื้อมะขามนี้เองที่ทำให้เครื่องหอมไทยมีความหอมที่แตกต่างจากน้ำหอมอื่นๆ การใช้ประโยชน์ของใบเนื้อมะขามไม่นำไปทำเครื่องหอมและเข้าเครื่องยาก็มักจะเด็ดเอาใบไปวางไว้ตามหัวนอน ตู้เสื้อผ้า บางแห่งมีภูมิปัญญาการอบผ้าหอมจากเนื้อมะขาม ทำให้ผ้ามีกลิ่นหอม กลิ่นหอมของเนื้อมะขามช่วยให้รู้สึกถึงความสบายใจ มีความปลอดภัย โปร่ง สำหรับการใช้น้ำเนื้อมะขามในแง่ของการปรุงยาจะใช้ใบแห้งซึ่งเป็นชาดื่มแก้หวัด แก้ไข้ แก้ไอ บรรเทาอาการหอบหืด

นอกจากนี้ ยังพบว่ามีการนำใบเนื้อมะขามมาใช้ปรุงแต่เครื่องดื่มและยาสูบมวนของคนสมัยก่อนด้วย โดยเวลาปรุงยาเส้น จะเอาเนื้อมะขามไปไฟหรือไม่นำไปก็ได้ แล้วอบยาเส้นในกระป๋องให้หอมกลมกล่อมขึ้น หรือบางทีก็อบไว้ในเตาปูน กลิ่นเนื้อมะขามจะไปลดกลิ่นของใบพลูช่วยให้กลิ่นพลูกลิ่นหอมกลมกล่อมขึ้น เวลาเคี้ยวหมากนั้นกลิ่นเนื้อมะขามจะกรุณาอยู่ในปากและใช้ดองเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ โดยเอา

ใบเนียมสัก ๓-๔ ใบ นาบไฟ หรือลนไฟ แล้วแช่ลงไปเครื่องต้ม นั้น จะทำให้รสชาตินุ่มขึ้น ใบเนียมจัดเป็นยาสมุนไพรประจำบ้านอีกชนิดหนึ่งที่น่าจะมีไว้เพราะประจำบ้านเพื่อจะมีกลิ่นหอมเหมือนกับใบเตย เมื่อขยี้ใบดูจะได้กลิ่นหอมเหมือนใบเตยเลย จึงนิยมนำมาสูดดมแก้วิงเวียนศีรษะ คนสมัยโบราณเมื่อเข้าป่าจะต้องพกใบเนียมในกระเป๋าเพื่อดูดม และนำมาใช้ต้มให้สตรีหลังคลอดร่วมกับสมุนไพรเพื่ออาบหรืออบไอน้ำ และต้มผสมกับยาสมุนไพรอื่นๆ ต้ม เพื่อให้ร่างกายหอมใบเนียมไม่ได้นำมาทำเครื่องหอม แต่มักนำมาทำลูกประคบ หรือเข้าตัวยาสำหรับอาบอบ ซึ่งจะช่วยเพิ่มความหอมและลดอาการฟกบวมกระจายเลือดลมได้ดี กลิ่นหอมของใบเนียมช่วยให้สดชื่น สบายเนื้อสบายตัว ใบเนียม ต่างก็เป็นหนึ่งในอีกพันธุ์ไม้หลายชนิดที่มีกลิ่นหอมและนำมาใช้ประโยชน์อย่างกว้างขวาง สำหรับใบเนียมเป็นพันธุ์ไม้ใกล้ตัวแต่เราไม่ค่อยสนใจกันมากนักในอนาคตอาจสูญพันธุ์ได้

พิชัย และคณะ (๒๕๒๖ : ๑๐๘-๑๑๕) ได้ศึกษา สารออกฤทธิ์ในผลมะเกลือคือ diospyrol หรือ ๒,๒-dinaphthyl derivative ($C_{22}H_{18}O_4$) ซึ่งเป็น phenolic compound ในกลุ่ม naphthalene มีชื่อว่า tetra hydroxyl dimethyl bi-naphthalene ซึ่งถูก oxidize ได้ง่ายมาก และเปลี่ยนสีจากสีขาวไปเป็นสีน้ำตาลและสีดำ ตามลำดับ เมื่อพิจารณาโครงสร้างของ diospyrol แล้วจะเห็นว่ามีส่วนคล้ายคลึงกันกับ alpha and beta naphthol และการวิจัยทางด้านเภสัชวิทยาพบว่า มะเกลือมีสารที่สลับซับซ้อนมาก และสารนี้จะเปลี่ยนแปลงได้เร็ว และตลอดเวลาเมื่อถูกกับออกซิเจนในอากาศ ดังนั้น diospyrol อาจไม่ใช่สารตัวเดียวที่ออกฤทธิ์ สำหรับการถ่ายพยาธิเพราะ diospyrol มีปฏิกิริยาเร็วเมื่อได้รับตัวเร่ง (catalyst) ต่างๆ เช่น แสง ความร้อน และต่าง ผลที่ได้เป็นปฏิกิริยาต่อเนื่อง ซึ่งจะเกิดเป็นพวก hydroquinone และ quinones ต่างๆ การที่สารในผลมะเกลือมีการเปลี่ยนแปลงทางเคมีอย่างรวดเร็ว และเป็นปฏิกิริยาที่ต่อเนื่องกัน ทำให้เกิดปัญหาว่าสารตัวใดในปฏิกิริยาต่อเนื่องนี้ที่มีฤทธิ์ขับถ่ายพยาธิ และสารตัวใดหรือระยะใดของปฏิกิริยานี้เป็นสารที่เป็นพิษ นอกจากนั้นมะเกลือที่จากต่างพื้นที่ และมีความอ่อนแก่ของผลมะเกลือ รวมทั้งระยะเวลา และวิธีการเก็บรักษามะเกลือ ก่อนที่จะนำมาวิเคราะห์ต่างกัน จึงทำให้ผลการวิเคราะห์ไม่แน่นอน และบางครั้งอาจจะได้เฉพาะแต่ผลผลิตสุดท้าย (end product) เท่านั้น

สุวิมล หงส์สาม และคณะ (๒๕๕๗ : ๗๕) ได้อธิบายว่า การย้อมสีผ้าฝ้ายของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนมีความแตกต่างกัน สีที่ได้จากการย้อมนั้น ได้จากวัตถุดิบที่หาได้ภายในท้องถิ่น ซึ่งขึ้นอยู่กับปริมาณวัตถุดิบที่มีภายในชุมชน และผลการวิเคราะห์ข้อมูลวัตถุดิบที่นิยมนำมาย้อมสีเส้นด้ายฝ้าย วัตถุดิบที่มีปริมาณมาก สามารถนำมาใช้ในการย้อมสีได้ตลอดทั้งปี มีทั้งหมด ๘ ชนิด คือ ห้อม (ให้สีน้ำเงินแก่) เปลือกประดู่ (ให้สีน้ำตาลอมแดง) ใบสัก (ให้สีแดง) ใบลำไย (ให้สีน้ำตาลอ่อนหรือสีเปลือกไข่) ใบมะม่วง (ให้สีเขียวอมเหลือง) ขมิ้น (ให้สีเหลือง) ใบหูกวาง (ให้สีขี้ม้า) และมะเกลือ (ให้สีดำหรือสีเทา)

บทที่ ๓

วิธีดำเนินการวิจัย

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยมีประเด็นมุ่งเน้นการศึกษา สภาพปัจจุบันปัญหา รวบรวมองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ โดยมุ่งเน้นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ดำเนินการวิจัยจากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Document) เก็บข้อมูลภาคสนาม (Field Study) และการสนทนากลุ่ม (Focus Group)

๑. ด้านเนื้อหา

๑. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัด ศรีสะเกษ ซึ่งได้วิเคราะห์ศักยภาพโดยใช้เทคนิค SWOT Analysis ในประเด็นสภาพปัจจุบัน ปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ โดยให้ประชาชนในพื้นที่วิจัยได้ร่วมเรียนรู้จากการปฏิบัติด้วยตนเอง ในกระบวนการมีส่วนร่วม สามารถนำผลจากการวิเคราะห์สภาพปัจจุบันปัญหาไปจัดทำเป็นกิจกรรมเพื่อพัฒนาศักยภาพของกลุ่มต่อไป

๒. เพื่อรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ โดยการถอดประสบการณ์ และบทเรียนจากผู้รู้ในพื้นที่วิจัยในการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

๓. เพื่อผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการจัดเก็บชุดความรู้ โดยจัดเก็บและรวบรวมในลักษณะ วัสดุทัศนหนังสือเล่มเล็ก (Pocket book) และแผ่นพับความรู้ สามารถนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

๒. ด้านระยะเวลา

ในการวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ คณะผู้วิจัยได้กำหนดระยะเวลาในการดำเนินการวิจัย ๑ ปี

๓. ด้านวิธีวิจัย

การวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งมุ่งเน้นให้ประชาชน ในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการวิจัย เป็นการศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหา รวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาในชุมชน และนำมาจัดเก็บด้วยการผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม โดยวิธีการ

สำรวจ การสัมภาษณ์ การสังเกต การสนทนากลุ่ม การบันทึก แล้วนำข้อมูลจากการเก็บรวบรวมมาทำการวิเคราะห์ และเขียนเป็นรายงานการวิจัย

๔. ด้านพื้นที่ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยคัดเลือกพื้นที่แบบเจาะจง โดยเริ่มทำการศึกษาจากพื้นที่ในจังหวัดศรีสะเกษ ที่มีวิถีชีวิตและภูมิปัญญาในการนำมะเกลือมาใช้ในการย้อมผ้าด้วยวิธีธรรมชาติ มีเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่ซึ่งมีจุดเด่น ได้แก่ ๑) เป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ นิยมสวมใส่ผ้าไหมย้อมด้วยผลมะเกลือ ๒) เป็นพื้นที่ที่มีการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือซึ่งทำเป็นประจำ ๓) เป็นพื้นที่ที่สามารถพัฒนา ต่อยอดภูมิปัญญา และให้ความร่วมมือในการถ่ายทอดองค์ความรู้สำหรับการจัดทำชุดความรู้ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมผลมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งพื้นที่ในการวิจัย คือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

๕. ด้านประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

๕.๑ ประชากร ได้แก่ ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๕.๒ กลุ่มตัวอย่าง ที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยคัดเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) จำนวน ๔๕ คน แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มผู้รู้ (Key Informants) กลุ่มผู้ปฏิบัติ (Casual Informants) และกลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป (General Informants) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑. กลุ่มผู้รู้ (Key Informants) ได้แก่ ผู้นำชุมชน ผู้นำกลุ่มทอผ้า กลุ่มสมาชิกทอผ้า ย้อมผ้านักวิชาการ บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ ที่มีความชำนาญ เป็นกลุ่มบุคคลที่สามารถให้ข้อมูลในเชิงลึกได้ รวมทั้งสิ้น ๑๐ คน

๒. กลุ่มผู้ปฏิบัติ (Casual Informants) ได้แก่ สมาชิกกลุ่มทอผ้า บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งสามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับกระบวนการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ จำนวน ๑๕ คน

๓. กลุ่มผู้ให้ข้อมูลทั่วไป (General Informants) บุคคลทั่วไป เช่น ผู้ซื้อผู้ใช้ผ้าไหมย้อมผลมะเกลือในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ จำนวน ๒๐ คน

๖. เครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย

๖.๑ แบบสำรวจ (Basic Survey Form) เพื่อใช้สำรวจข้อมูลเบื้องต้น ประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน ลักษณะภูมิประเทศ การคมนาคม การปกครอง จำนวนประชากร สภาพเศรษฐกิจ สภาพสังคมวัฒนธรรม เพื่อการสร้างสื่อองค์ความรู้และต่อยอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมผลมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๖.๒ แบบสัมภาษณ์ (Interview Form)

๖.๒.๑ แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview)

๖.๒.๒ แบบไม่มีโครงสร้าง (Non-Structured Interview)

๖.๓ แบบสังเกต (Observation Form)

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ใช้รูปแบบในการสังเกต ๒ รูปแบบ คือ

๖.๓.๑ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ผู้วิจัยได้เข้าไปมี ส่วนร่วมในกิจกรรม พร้อมกับสังเกต ซักถามข้อมูลในกระบวนการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ สังเกตการณ์ แต่งกายของผู้คนในชุมชนท้องถิ่น

๖.๓.๒ การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participation Observation) เป็นการสังเกตเชิงสำรวจสภาพเหตุการณ์โดยทั่วไป การจดบันทึกและการบันทึกภาพ เช่น สภาพแวดล้อม ที่อยู่อาศัย วิถีชีวิตของคนในชุมชน ประเพณีวัฒนธรรมการแต่งกาย การใช้ผ้าในโอกาสหรือพิธีกรรมต่างๆ

๖.๔ แบบบันทึกการสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group Discussion) เป็นการสนทนาเชิงลึก เพื่อสอบถามข้อความในเนื้อหาบางเรื่องที่ผู้วิจัยมีข้อสงสัยอยู่ในบางประเด็นของข้อมูล เพื่อศึกษา ศักยภาพของกลุ่ม ได้แก่ จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส อุปสรรค ที่ผู้วิจัยกำหนดประเด็นในการสนทนากลุ่ม และ ทำการจดบันทึก ซึ่งผู้ร่วมสนทนาประกอบด้วยบุคคลหรือกลุ่มที่ย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน เจ้าหน้าที่พัฒนาชุมชนและผู้ใช้ผ้า เพื่อสรุปการสร้างสื่อองค์ความรู้และต่อยอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพร ย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๗. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยในครั้งนี้ เก็บรวบรวมข้อมูลโดยยึดหลักข้อมูลที่มีลักษณะที่สอดคล้องกับความมุ่งหมายของการวิจัย สามารถตอบคำถามของการวิจัยได้ตามที่กำหนดไว้ ผู้วิจัยมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล เป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. การเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร เป็นการศึกษจากเอกสารที่มีการบันทึกเอาไว้หรือที่มีการศึกษาไว้ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัย

๒. การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม (field research) ตามพื้นที่ที่ได้กำหนดไว้และเก็บรวบรวมตามประเด็นที่กำหนดไว้ คือ การเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการสำรวจ (Survey) การสัมภาษณ์ การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participation Observation) การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participation Observation) และการสนทนากลุ่ม (Focused Group Guideline) โดยดำเนินการดังนี้

๒.๑ การสำรวจ เพื่อเก็บข้อมูลบริบทของชุมชน ประวัติความเป็นมาภูมิปัญญาการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๒.๒ การสัมภาษณ์ โดยใช้เครื่องมือแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) และการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มผู้รู้ (Key Informants) และกลุ่มประชาชนทั่วไป

๒.๓ การสังเกต โดยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Survey Observation) และแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-survey Observation) กับกลุ่มผู้ปฏิบัติและกลุ่มประชาชนทั่วไป ซึ่งเป็นการสังเกต

สภาพทั่วไปของการย้อมผ้าด้วยผลมะเกลือ วิธีการย้อม ขั้นตอนการเก็บรักษา ส่วนผสมในการย้อมผ้าใหม่ด้วยผลมะเกลือและการต่อยอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรอบผ้าใหม่ย้อมผลมะเกลือ

๒.๔ การสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group Discussion) สำหรับเก็บข้อมูลในลักษณะเฉพาะ รวมทั้งจุดเด่น จุดด้อย เอกลักษณ์ บริบทชุมชน หมู่บ้าน กลุ่มชาติพันธุ์ ประวัติความเป็นมาของภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรอบผ้าใหม่ย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ทั้งนี้ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นในการสนทนากลุ่มและทำการจดบันทึก ซึ่งผู้ร่วมสนทนาประกอบด้วย สมาชิกกลุ่มที่ย้อมผ้าด้วยผลมะเกลือ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน และผู้ใช้ผลิตภัณฑ์จากผ้าใหม่ย้อมมะเกลือ แล้วนำไปสรุปเพื่อผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรอบผ้าใหม่ย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ต่อไป

๘. การจัดกระทำข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล

การจัดกระทำข้อมูลผู้วิจัยยึดหลักภาพรวมตามกรอบแนวคิด ดังนี้

๘.๑ นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล

๘.๒ นำข้อมูลที่ได้มาจัดหมวดหมู่ให้เรียบร้อยเพื่อให้ง่ายต่อการวิเคราะห์ข้อมูล

๘.๓ สรุปข้อมูลจากเครื่องมือแต่ละกลุ่ม

๘.๔ นำข้อมูลที่ได้มาเรียบเรียงผลตามความมุ่งหมายเชิงพรรณนาสังเคราะห์

ในการวิจัยเรื่องนี้ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ นำข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จากเอกสาร และข้อมูลภาคสนามมาตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์ซึ่งการตรวจสอบข้อมูลของการวิจัยเชิงคุณภาพครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) (สุภางค์ จันทวานิจ. ๒๕๕๓ : ๑๒๘-๑๓๐) ซึ่งมีด้วยกัน ๔ วิธีดังนี้

๑. การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล (Data Triangulation) คือ การพิสูจน์ว่าข้อมูลที่ผู้ศึกษาที่วิจัยได้มานั้นถูกต้องหรือไม่ วิธีการตรวจสอบหรือการสอบแหล่งของข้อมูลแหล่งที่มา ที่จะพิจารณาในการตรวจสอบ ได้แก่ แหล่งเวลา หมายถึง ถ้าข้อมูลต่างเวลากันจะเหมือนกันหรือไม่ แหล่งสถานที่ หมายถึง ถ้าข้อมูลต่างสถานที่กันจะเหมือนกันหรือไม่และแหล่งบุคคล หมายถึง หากบุคคลผู้ให้ข้อมูลเปลี่ยนไปข้อมูลจะเหมือนเดิมหรือไม่

๒. การตรวจสอบสามเส้าด้านผู้ศึกษาวิจัย (Investigator Triangulation) เป็นการตรวจสอบว่า ผู้ศึกษาวิจัยแต่ละคนจะได้ข้อมูลต่างกันอย่างไร โดยเปลี่ยนตัวผู้สังเกต แทนที่จะใช้ ผู้ศึกษาวิจัยคนเดียวกันสังเกต

๓. การตรวจสอบสามเส้าด้านทฤษฎี (Theory Triangulation) เป็นการตรวจสอบว่า ถ้าผู้ศึกษาวิจัยใช้แนวคิดทฤษฎีที่จากเดิม ให้การตีความข้อมูลแตกต่างกันมาน้อยเพียงใด

๔. การตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีรวบรวมข้อมูล (Methodological Triangulation) เป็นการใช่วิธีเก็บรวบรวมข้อมูลที่แตกต่างกัน เพื่อรวบรวมข้อมูลเรื่องเดียวกัน

สำหรับการตรวจสอบข้อมูลการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้การตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีรวบรวมข้อมูล (Methodological Triangulation) เป็นการใช่วิธีเก็บรวบรวมข้อมูลที่แตกต่างกัน เพื่อ

รวบรวมข้อมูลเรื่องเดียวกัน ได้แก่ การรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร การสังเกต การสัมภาษณ์ และการสนทนากลุ่ม

๙. การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้ศึกษาวิจัยนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลตามความมุ่งหมายของการวิจัย โดยเรียงเรียงและนำเสนอในลักษณะวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) และภาพประกอบ ที่เกี่ยวข้องในการวิจัย

บทที่ ๔

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นการศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหา รวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาในชุมชน และนำมาจัดเก็บด้วยการผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม ทำการศึกษา วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Document) และเก็บข้อมูลภาคสนาม (Field Study) ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลตามความมุ่งหมายของการวิจัย ดังนี้

ตอนที่ ๑ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๑.๑ ประวัติความเป็นมากลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

๑.๒ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

ตอนที่ ๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๒.๑ ผ้าไหมย้อมมะเกลือ

๒.๒ สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

ตอนที่ ๓ ชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

ตอนที่ ๑ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๑.๑ ประวัติความเป็นมากลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

จากการสัมภาษณ์นางราตรี ดวงนิล และสมาชิกกลุ่ม (สัมภาษณ์ : ๒๕๕๙) เกี่ยวกับประวัติความเป็นมากลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ พบว่า กลุ่มเริ่มก่อตั้งมาจาก เมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๓๖ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จมาเยี่ยมราษฎร ณ บ้านหนองน้ำ ชุ่น หมู่ที่ ๑๐ ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และทรงพระราชทานเงินสด สนับสนุนกลุ่มอาชีพ โดยบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖ เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ได้รับพระราชทานเงินสด จำนวน ๔ ราย รวมเป็นเงิน ๑๑,๕๐๐ บาท และเส้นไหม ๔ คนๆ ละ ๒ กิโลกรัม รวม ๘ กิโลกรัม หลังจากนั้นจึงได้ร่วมกันจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาเป็นกลุ่มทอผ้าไหม เพื่อตอบสนองพระราชเสาวนีย์ของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์

พระบรมราชินีนาถ ซึ่งจัดตั้งเมื่อ ปี พ.ศ.๒๕๓๗ แรกเริ่มมีสมาชิก ๒๑ คน ทุนดำเนินการ ๒,๒๐๐ บาท ปัจจุบันมีสมาชิก ๓๗ คน ทุนดำเนินการ ๖๓,๘๐๐บาท และได้รับงบประมาณสนับสนุนจากสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอห้วยทับทัน จำนวน ๒๕,๐๐๐ บาท ในปี ๒๕๓๘ ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง จำนวน ๖,๐๐๐ บาท ปี ๒๕๓๙ ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง จำนวน ๕,๐๐๐ บาท รวมได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากหน่วยงานราชการ รวมทั้งสิ้น ๓๖,๐๐๐ บาท มีการบริหารงานโดยคณะกรรมการบริหาร ซึ่งนำโดย นางราตรี ดวงนิล ยี่ตระเปียบกลุ่มเป็นแนวทางในการบริหารจัดการกลุ่ม โดยมีโครงสร้างคณะกรรมการดังนี้

๑. นางราตรี ดวงนิล ประธาน
๒. นางเหรียญ พรหมหงส์ รองประธาน
๓. นางพรมมี ศรียันต์ เหมัญญิก
๔. นางรด สงพิมพ์ ผู้ช่วยเหมัญญิก
๕. นางวิจิตร พาภา ผู้ช่วยเหมัญญิก
๖. นางกาญจนา แก้วใส เลขานุการ
๗. นางวัน บุญเกิด ประชาสัมพันธ์

กิจกรรมที่สำคัญของกลุ่ม มีดังนี้

๑. การเลี้ยงไหมด้วยตนเอง
๒. การทอผ้าไหม และผลิตผ้าไหม
๓. การแปรรูปผ้าเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพร

๔. มีศูนย์จำหน่ายสินค้า ซึ่งสามารถจำหน่ายสินค้าได้ตลอดเวลา โดยในแต่ละปีทางกลุ่มจะได้รับคัดเลือกจากทางจังหวัดศรีสะเกษ เพื่อไปจำหน่ายสินค้าในงานต่างๆ ทั้งในระดับจังหวัดและระดับประเทศ

สำหรับผ้าไหมอบสมุนไพรย้อมมะเกลือ หรือ เสื้อเก็บ เป็นชื่อที่เรียกเฉพาะถิ่น ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน มีความหมายมาจากการเก็บลายเพื่อทอให้เกิดลวดลายบนผ้า เป็นการเก็บลายให้ได้ ๔-๕ ตะกอล โดยลายที่นิยมทอเรียกว่า “ลายลูกแก้ว”

ลักษณะของเสื้อเก็บบ้านเมืองน้อย เป็นเสื้อที่ทำจากผ้าไหมพื้นบ้านทอมือ ทอลายในตัว ย้อมสีดำ ด้วยมะเกลือ ตัดเย็บตามแบบเสื้อพื้นบ้านของชนเผ่าส่วย เขมร มีการเย็บและปักด้วยเส้นไหมสีเส้นต่างๆ เรียกว่า “การแซว” และอบด้วยสมุนไพรให้มีกลิ่นหอมติดทนนาน มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า “เสื้อผ้าเหยียบ” มีจุดเด่นคือ มีความสวยงามและเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษสู่ลูกหลาน เป็นเสื้อที่ผลิตจากวัตถุดิบธรรมชาติ เป็นผ้าไหมที่ไว้สตุที่มีอยู่ในท้องถิ่นในการถักทอ ขบวนการผลิต ไว้สตุ อุปกรณ์ ที่มีอยู่ในท้องถิ่น และนำมาประกอบขึ้นมาใช้เองได้โดยไม่ต้องซื้อหา สีที่ใช้ เป็นผลิตผลที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ หรือปลูกไว้ใช้เองได้ มีการผลิตที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างแท้จริง ลวดลายของผ้าเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นและได้รับการคัดเลือกให้

เป็นผ้าประจำจังหวัดศรีสะเกษ ผ้าไหมลายลูกแก้วย้อมมะเกลือ เป็นผ้าที่มีความหนาจากยางของผลมะเกลือ ที่มีการย้อมซ้ำหลายครั้ง มีความคงทนในการใช้ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษได้มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาการทอผ้าไหมให้กับเยาวชน และผู้ที่สนใจทั้งภายในและภายนอกชุมชน สวมใส่ในพิธีการรำแม่ต งานแต่งงาน รำบุญบังไฟ เป็นต้น เพื่อสืบสานวัฒนธรรมการแต่งกายให้คงอยู่ต่อไป

เสื้อผ้าเหล่านี้เป็นเสื้อผ้าที่คนเฒ่าคนแก่ถือว่าเป็นผ้าประจำชนเผ่า แสดงถึงเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่ทำสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ ปัจจุบันใกล้สูญหาย เมื่อปี ๒๕๔๘ ได้นำเสื้อไปคัดสรร OTOP ได้ ๓ ดาว จากนั้นได้นำไปวางจำหน่าย ว่าจะเป็นที่ยอมรับหรือตลาดมีความต้องการหรือไม่ ในปีแรกนำเสื้อไปจำหน่าย ๕ ตัว ขายหมดแต่ขอให้กลับมาแก้ไขให้ ๑ ตัว วัตถุประสงค์ของการสวมใส่ เพื่อ

๑. ใช้ใส่ในงานบุญประเพณี บุญบังไฟ งานแต่งงาน เพราะในสมัยก่อนไม่มีชุดแต่งงานให้เช่า ถือว่าเป็นเสื้อที่ดีที่สุดสำหรับเจ้าบ่าว เจ้าสาว ถ้าไม่มีต้องเช่าหรือขอยืมผู้ที่ทำไว้ เวลานำไปคืนต้องจ่ายเงินเป็นค่าเช่าสิบหรือห้าบาทด้วย จึงจำเป็นต้องมีเอาไว้

๒. เป็นชุดนุ่งไหว้ หรือสวมใส่ในพิธีกรรมบูชาแม่ตผีฟ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์

๓. เป็นผ้าที่ใช้ในการบูชาแม่ตผีฟ้า ถ้ามีการประพาศผีตลิ่งชัน ต้องนำเครื่องชุดนี้มาไหว้คาราวะจึงจะหาย แล้วต้องสวมใส่ในการรำบูชาด้วย จึงถือว่าเป็นชุดที่สำคัญ หากไม่มีจะต้องหามาสวมใส่ให้ได้ นี่เป็นที่มาของผ้ามะเกลือบ้านเมืองน้อย

๑.๒ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

จากการร่วมกันวิเคราะห์ศักยภาพโดยใช้เทคนิค SWOT Analysis ในประเด็นสภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ พบว่า

จุดแข็ง ได้แก่

๑) มีการจัดตั้งกลุ่ม โดยสมาชิกมีการรวมกลุ่มอย่างเข้มแข็ง

๒) สมาชิกในกลุ่มมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับการเลี้ยงไหม การทอผ้า การตัดเย็บการย้อมมะเกลือ และการอบสมุนไพรเพื่อสุขภาพเป็นอย่างดี โดยใช้เทคนิคและภูมิปัญญาที่มีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งมีเพียงผู้รู้บางท่าน บางกลุ่มเท่านั้นที่ยังคงอบผ้าไหมด้วยสมุนไพรในท้องถิ่นอยู่

๓) ลวดลายของผ้าไหมย้อมมะเกลือเป็นลายที่มีเอกลักษณ์ คือ ลายลูกแก้ว ซึ่งเป็นลายเอกลักษณ์ของจังหวัดศรีสะเกษ

๔) ผ้าไหมย้อมมะเกลือที่นำมาอบด้วยสมุนไพร เป็นงานผลิตด้วยมือที่มีคุณภาพ มีความสวยงามเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน และนอกชุมชน

๕) ผ้าไหมย้อมมะเกลือที่นำมาอบด้วยสมุนไพร จะมีกลิ่นหอมของสมุนไพรติดทนนาน เป็นการช่วยรักษาผิวพรรณไม่ให้ระคายเคือง กลิ่นหอมจากสมุนไพรช่วยในด้านการหายใจ ช่วยป้องกันแมลง เพิ่มความเย็นสบายสำหรับผู้สวมใส่ เพราะมีการระบายความร้อนได้ดี

๖) มีการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ที่หลากหลาย

๗) ผู้สนใจผ้าไหมจะเดินทางเข้ามาซื้อผลิตภัณฑ์ในหมู่บ้าน

จุดอ่อน ได้แก่

๑) สมาชิกส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ ขาดผู้สืบทอดในอนาคต

๒) ไม่มีศูนย์ทอผ้า หรือศูนย์จัดแสดง และจำหน่ายสินค้าที่เป็นส่วนกลางภายใน

ชุมชน

๓) ขาดความรู้เรื่องเทคโนโลยี และการถ่ายทอดความรู้ผ่านสื่อที่ทันสมัย

๔) ขาดการถอดความรู้เพื่อจัดเก็บเป็นเอกสารความรู้ภูมิปัญญาให้ผู้สนใจเข้ามา

ศึกษา

๕) สมุนไพรสำหรับนำมาอบผ้าไหมย้อมมะเกลือหากเก็บรักษาไม่ดีอาจทำให้ขึ้นรา และไม่สามารถนำไปใช้อบผ้าได้

โอกาส ได้แก่

๑) ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก เช่น สำนักงานพัฒนาชุมชน อำเภอห้วยทับทัน องค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง องค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง ในการสนับสนุนงบประมาณดำเนินกิจกรรม

๒) คนไทยนิยมสินค้าพื้นเมืองเพิ่มมากขึ้น

๓) รัฐบาลมีการรณรงค์สนับสนุน ส่งเสริมให้ใช้ผลิตภัณฑ์ในประเทศ และสวมใส่ผ้า

ไทย

๔) องค์ความรู้ที่มีของสมาชิกในชุมชนสามารถพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการใช้สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือได้

อุปสรรค ได้แก่

๑) ผลมะเกลือ จะออกผลเป็นช่วงฤดูกาล ไม่สามารถย้อมผ้าไหมได้ทั้งปี และต้องเร่งย้อมผ้าให้ทันก่อนที่ผลมะเกลือจะสุก

๒) สมุนไพรในการนำมอผ้าไหมย้อมมะเกลือจะเจริญเติบโตในช่วงฤดูฝน ต้องเริ่มเก็บหลังจากฤดูฝน และเตรียมทำเครื่องสมุนไพรให้ทันถ้าแดดไม่จัดหรือมีแดดบ้างไม่มีแดดบ้างจะทำให้สมุนไพรที่ตากขึ้นราได้

๓) หากฝนตกจะเป็นอุปสรรคในการตากผ้าไหมย้อมมะเกลือ และการตากเครื่องสมุนไพรสำหรับอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

จากการวิเคราะห์ศักยภาพของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ จะเห็นว่ากลุ่มมีจุดแข็งและโอกาสในด้านต่างๆ สูง แต่ยังมีข้อจำกัดในอดีต เนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ ดังนั้นโครงการนี้สามารถช่วยถอดความรู้ และผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ เพื่อเป็นการจัดเก็บความรู้ และนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

ภาพประกอบ ๘ การประชุมกลุ่มย่อยเพื่อวิเคราะห์ศักยภาพในประเด็นสภาพปัจจุบันปัญหา
ภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

ตอนที่ ๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

จากการลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามประเด็นองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการศึกษาดังนี้

๒.๑ ผ้าไหมย้อมมะเกลือ

๒.๑.๑ การเตรียมวัตถุดิบและอุปกรณ์สำหรับการย้อม

ปัจจุบันการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ จะใช้ผ้าไหมทอมือ ซึ่งเป็นการทอมือลวดลายในตัว ย้อมสีดำด้วยมะเกลือ มีการเย็บและปักด้วยเส้นไหมสีสันต่างๆ เรียกว่า “การแซว” มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า “เสื้อผ้าเหยียบ” หรือ “อ่าวเก็บ” และอบด้วยสมุนไพรซึ่งมีคุณสมบัติทำให้มีกลิ่นหอมติดทนนาน โดยมีการจัดเตรียมวัตถุดิบและอุปกรณ์สำหรับการย้อม ดังนี้

๑. ผลมะเกลือ ที่นำมาใช้ย้อมนั้น เป็นวัตถุดิบที่มีภายในในบริเวณหมู่บ้านเมืองน้อย เกิดตามธรรมชาติ หรือตามหัวไร่ปลายนา สำหรับการย้อมสีนั้นผู้ทอผ้าจะเหมาซื้อต้นมะเกลือทั้งต้นในปีที่จะนำผลมะเกลือมาย้อมสี ในราคาต้นละ ๓๐๐-๕๐๐ บาท ในการย้อมแต่ละครั้ง จึงจะไปเก็บผลมะเกลือมาทำการทำให้ละเอียดยแล้วย้อมผ้าในแต่ละวัน จะไม่เก็บมาทั้งข้ามวันข้ามคืน เพราะผลและใบจะกลายเป็นสีดำสนิท

ผลมะเกลือ มีชื่อวิทยาศาสตร์ *Diospyros mollis* Griff ชื่อสามัญ Ebony Tree วงศ์ EBENACEAE ชื่ออื่น ฝิเผา (เงี้ยว-ภาคเหนือ), มะเกลือ(ทั่วไป), มักเกลือ หมักเกลือ มะเกลือ (ตราด), มะเกีย มะเกือ (พายัพ-ภาคเหนือ), เกลือ (ภาคใต้) ถิ่นกำเนิด พม่า เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในไทยพบตามป่าเบญจพรรณแล้งทั่วไป แหล่งที่พบ ป่าเต็งรังและป่าคืนสภาพ สภาพแวดล้อมที่เหมาะสม ชอบแสงแดดจัด ขึ้นได้ดีในดินแทบทุกชนิด มะเกลือเป็นไม้ยืนต้นขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ สูงถึง ๓๐ เมตร ไม่ผลัดใบ เปลือก ตันสีดำเป็นสะเก็ด โคนต้นมักเป็นรากพูพอน เรือนยอดเป็นพุ่มกลม กิ่งอ่อนมีขนนุ่ม ใบเป็นใบเดี่ยว เรียงสลับรูปไข่ ใต้ท้องจะเห็นเส้นใบชัด มีประมาณ ๑๐-๑๕ คู่ ขนาดของใบกว้างประมาณ ๑.๕-๔ เซนติเมตร โคนใบมน ปลายใบสอบ เมื่อใบแห้งเป็นสีดำ ดอกสีขาวหรือเหลืองอ่อน ออกตามง่ามใบ แยกเพศอยู่คนละต้น ดอกเพศผู้เป็นช่อสั้นๆออกตามง่ามใบ มีดอกย่อยประมาณ ๓ ดอก กลีบดอกเชื่อมติดกันเป็นรูปกรวย ปลายแยกเป็น ๔ แฉก ยาว ๖-๘ เซนติเมตร ดอกเพศเมีย เป็นดอกเดี่ยว ก้านดอกยาว ๑-๒ มิลลิเมตร กลีบดอกสีเหลือง มีกลีบเลี้ยงสีเขียวเข้ม ๔ กลีบ มีเกสรตัวผู้เทียม ๘-๑๐ อัน ออกดอกเดือนมกราคม-กันยายน ผลกลมหรือรูปไข่ สีส้มอมเหลือง ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๒ เซนติเมตร ฉ่ำน้ำ มีกลีบเลี้ยง ๔ กลีบอยู่ที่ขั้วผล เมื่อแก่สีเหลืองอ่อนผลสุกดำ เมล็ดรูปรีแบนยาว ๑ เซนติเมตร ด้านหนึ่งคล้ายสามเหลี่ยมฐานมนสีน้ำตาลเข้ม ๓-๗ เมล็ด เมล็ดสีดำผิวมัน ออกผลเดือนพฤษภาคม-ธันวาคม (ศูนย์ศึกษาและพัฒนาวนศาสตร์ชุมชนที่ ๕. ๒๕๔๙ : ๑-๒)

๒. ผ้าไหมที่ทอเป็นผืน ทั้งแบบที่มีลายจากการทอ และแบบที่ไม่มีลายจากการทอ หรือผ้าพื้นเรียบ สีขาวครีมงาช้าง เพื่อนำมาย้อมผลมะเกลือให้เป็นสีดำสนิท ซึ่งผ้าไหมที่ทอเป็นผืนนั้น

ได้มาจากการทอดด้วยตนเอง หรือจากสมาชิกกลุ่มทอดผ้าไหมในหมู่บ้าน เครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน และอำเภอใกล้เคียง โดยผ้าไหมจากกลุ่มแม่บ้านเป็นไหมเลี้ยง ซึ่ง Mullberry เป็นพันธุ์หม่อนที่ใช้เลี้ยงไหม

๓. ครกไม้ สากไม้ สำหรับตำผลมะเกลือ ซึ่งทำจากไม้แดง ไม้เต็ง ตามที่หาได้ บริเวณท้องนาภายในหมู่บ้าน

๔. ถุงมือยาง สำหรับสวมใส่เพื่อใช้ย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ ป้องกันสีจากผลมะเกลือติดมือ

๕. กะละมังพลาสติก หรือกะละมังจากยางรถ ใช้แช่ผ้าขณะทำการย้อม

๖. ถังน้ำพลาสติก ขนาด ๕ ลิตร เพื่อใช้สำหรับตักน้ำจากสระมาผสมกับมะเกลือขณะตำ

๗. น้ำสำหรับผสมผลมะเกลือ ในการตำและย้อม เป็นน้ำจากสระข้างบ้านหรือในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นน้ำที่แช่ข้ามปี

๒.๑.๒ ขั้นตอนการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ

ปัจจุบันการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือของบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ ใช้วิธีการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือแบบดั้งเดิมที่ทำสืบทอดกันมารุ่นต่อรุ่น โดยมีขั้นตอนการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือแบบดั้งเดิม ดังนี้

๑) ช่วงระยะเวลาการย้อม

ช่วงระยะเวลาในการนำผ้าไหมมาย้อมผลมะเกลือและอบด้วยสมุนไพร คือ ในระหว่างเดือนมกราคม ถึง เดือนกันยายน มะเกลือจะเริ่มออกดอก และระหว่างเดือนพฤษภาคม ถึง เดือนธันวาคม มะเกลือจะติดผล สามารถเริ่มย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือได้ ในระหว่างเดือนกรกฎาคม ถึง เดือนพฤศจิกายน (ก่อนเก็บเกี่ยวข้าว) (ราตรี ดวงนิล. ๒๕๕๘ : สัมภาษณ์) ในขั้นตอนนี้สามารถนำสมุนไพรที่ให้กลิ่นหอมมาใช้เป็นส่วนผสมสำหรับการย้อมสีได้

๒) การเตรียมผลมะเกลือ

การเตรียมผลมะเกลือสำหรับการย้อมผ้าไหม สามารถนำผลมะเกลือดิบ และผลมะเกลือสุกมาใช้สำหรับทำการย้อมได้ แต่สำหรับบ้านเมืองน้อย นิยมนำผลมะเกลือดิบสีเขียวมาใช้ในการย้อมผ้าไหม ดังนี้

ผลมะเกลือดิบ หลังจากเก็บผลมะเกลือดิบจากต้นแล้วนำมาคัดผลมะเกลือผลเล็ก สีเขียว ที่มีอายุประมาณ ๒-๓ เดือนขึ้นไป เมล็ดจะมีลักษณะเป็นจาวตาลคล้ายวุ้น หรือลูกขิด สีใส

มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑ เซนติเมตร จะให้สีได้มากกว่าผลที่มีขนาดโต อายุประมาณ ๕-๖ เดือน

สัดส่วนมะเกลือ ๑ ถัง (๕ ลิตร) ต่อ น้ำ ๑ (๕ ลิตร) กล่าวคือ ผลมะเกลือ จำนวน ๑ ถัง (ขนาดถังน้ำพลาสติกปริมาณ ๕ ลิตร) ผสมกับน้ำจากสระข้างบ้านหรือน้ำในหมู่บ้านที่แช่ข้ามปี จำนวน ๑ ถัง (ขนาดถังน้ำพลาสติกขนาด ๕ ลิตร) ตำรวมลงในครกไม้สักไม้ที่เตรียมไว้ ตำพอ มะเกลือละเอียดพอประมาณ ในการตำมะเกลือจะผสมใบอ่อนของมะเกลือด้วย พักใส่ถังกะละมังพลาสติก หรือกะละมังจากยางรถไถ ซึ่งจะช่วยให้สีผ่านนั้นมีสีเหลือง แต่หลังจากนำผ้ามาตากแดดให้แห้งผ้าจะเปลี่ยนเป็นสีเขียว ต้องทำการย้อมผ้าและตากแดดให้อย่างน้อย ๗ - ๘ ครั้ง ผ้าจึงจะเปลี่ยนสีจนกระทั่งกลายเป็นสีดำสนิทตามความต้องการ

ผลมะเกลือสุก คือ การนำผลมะเกลือสุกสีดำมาบดหรือตำในครกไม้ให้ละเอียด แล้วกรองเอาเฉพาะน้ำสีดำมาใช้ในการย้อมผ้า โดยหลังจากย้อมผ้าเสร็จให้นำผ้ามาตากแดด แล้วนำกลับมาย้อมซ้ำอีกประมาณ ๓ ครั้ง โดยภูมิปัญญาดั้งเดิมหลังจากย้อมผ้าเรียบร้อยแล้ว หากต้องการให้ผ้ามีสีดำสนิทและเป็นมันเงาด้วย ให้นำผ้าไปหมักในโคลน ประมาณ ๑ - ๒ คืน หรืออย่างน้อย ๕ ชั่วโมง จากนั้นจึงนำผ้ามาซักให้สะอาด สำหรับบ้านเมืองน้อย ไม่นิยมนำผลมะเกลือสุกมาใช้ในการย้อมผ้า

ภาพประกอบ ๙ การเตรียมผลมะเกลือ

๓) วิธีการย้อม

วิธีการย้อมผ้าไหมให้เป็นสีดำด้วยผลมะเกลือ มีวิธีการตามภูมิปัญญาที่สืบทอดต่อกันมา คือ การย้อมเย็น และการย้อมร้อน สำหรับบ้านเมื่อน้อยจะใช้เฉพาะวิธีการย้อมเย็นเท่านั้น ก่อนนำมาจะเกลือมา ย้อมผ้า จะต้องไปหาสมุนไพรที่มีกลิ่นหอมมาเตรียมไว้ก่อน ได้แก่ ใบเล็บครุฑ ต้นขนหรือต้นเนียม ฮากกระเฉดหรือรากผักหอม และว่านหอมต่างๆ นำสมุนไพรทั้งหมดโขลกหรือตำรวมกันให้ละเอียดจะมีกลิ่นหอมในตัวเอง เรียกว่าเป็นการย้อมสด มีรายละเอียดดังนี้

๑) การย้อมเย็น เป็นวิธีการแช่ผ้าไหมที่ทอเป็นผืนลายลูกแก้ว หรือผ้าไหมที่ตัดเป็นเสื้อ กางเกง ผ้าพันคอ และผ้าคลุมไหล่ นำมาย้อมในน้ำมะเกลือที่ได้เตรียมไว้ ร่วมกับสมุนไพรที่มีกลิ่นหอม เรียกว่า เป็นการย้อมสด โดยหลังจากตำผลมะเกลือและน้ำที่ผสมตามสัดส่วนมะเกลือ ๑ ถึง (๕ ลิตร) ต่อ น้ำ ๑ (๕ ลิตร) แล้ว นำผลมะเกลือที่ตำลงในกะละมังพลาสติกหรือกะละมังที่ทำจากยางรถยนต์ พร้อมผสม น้ำจากสระข้างบ้านหรือในหมู่บ้านที่แช่ข้ามปีอีก จำนวน ๒ ถึง (ขนาดถังน้ำพลาสติกขนาด ๕ ลิตร) นำ ผ้าไหมที่ทอเป็นผืนหรือผ้าไหมที่ตัดเป็นเสื้อ กางเกง ผ้าพันคอ และผ้าคลุมไหล่ ลงไปแช่และขยี้เบาๆ ใน กะละมังที่มีส่วนผสมของผลมะเกลือตำละเอียดผสมน้ำ เพื่อให้ซึมเข้าเนื้อผ้า ประมาณ ๑๐-๑๕ นาที ยางจากผลมะเกลือที่ผสมน้ำซึ่งมีความหนืดจะช่วยเกาะเนื้อผ้าไหมทำให้สีดำของผลมะเกลือซึมเข้าสู่ เนื้อผ้า หลังจากนั้นนำขึ้นบิดให้พอหมาดจะมีสีเหลือง แล้วนำไปตากแดด

การตากแดด จะนำผ้าไหมที่ทอเป็นผืนลายลูกแก้ว หรือผ้าไหมที่ตัดเป็นเสื้อ กางเกง ผ้าพันคอ และผ้าคลุมไหล่ โดยการปูราบลงกับพื้นดินลานบ้าน หรือลานหญ้ากลางแจ้งในครั้งแรกของการ ย้อม เพื่อเพื่อให้สีดำและยางของผลมะเกลือที่ตำละเอียดซึมเข้าเนื้อผ้าให้เสมอทั่วทั้งผืน และไม่ให้น้ำ มะเกลือไหลออกจากเสื้อ ปล่อยไ้วจนแห้งหมาดๆ ผ้าจะเริ่มเปลี่ยนเป็นสีเขียว จึงนำเสื้อผ้ามาแช่น้ำ มะเกลือเหมือนครั้งแรก และนำไปตากแดดเหมือนเดิม

ภาพประกอบ ๑๐ การนำผ้าย้อมมะเกลือไปตากแดดครั้งแรกก่อนนำมาย้อมซ้ำ

ภาพประกอบ ๑๑ การนำผ้าย้อมมะเกลือไปตากแดดจนผ้ามีสีดำสนิท

ใน ๑ วัน จะย้อมผ้าซ้ำและตากได้ประมาณ ๓ - ๔ ครั้ง (ขึ้นกับความแรงของแดด) ก่อนเก็บเสื้อผ้าไว้ย้อมวันต่อไป จากนั้นนำเสื้อผ้าย้อมมะเกลือที่ตากแดดแห้งแล้ว มาลวกน้ำร้อน โดยต้มน้ำพอท่วมเสื้อผ้า หลังจากน้ำเดือดให้ยกลงแล้วจึงเอาเสื้อผาลงลวกในหม้อต้มน้ำ กดลงให้น้ำท่วม

เสื้อผ้าปิดผาหม้อ ปล่อยให้เย็น จึงนำขึ้นมาบิดหมาดๆ พักไว้ในถัง รอย้อมวันถัดไป หลังจากการย้อมเสื้อผ้าเสร็จในแต่ละวันนั้น ต้องนำเสื้อผ้าที่ย้อมมาลวกน้ำร้อนทุกครั้ง เพื่อให้ยางมะเกลือละลายและเศษฝุ่นต่างๆ ไม่ติดเสื้อผ้า ซึ่งจะช่วยให้เสื้อผ้ามีความอ่อนนุ่ม ไม่แข็งกระด้าง ทั้งนี้ น้ำมะเกลือสำหรับการย้อมต้องเตรียมใหม่ทุกวัน หลังจากการย้อมวันละ ๓ - ๔ ครั้ง ประมาณ ๗- ๘ วัน จะเห็นว่าเสื้อผ้ามีสีดำสนิทแล้วให้หยุดย้อม

สัดส่วนการย้อม

ผ้าใหม่ที่ทอเป็นผืนแล้ว ขนาด ๘-๑๐ เมตร สามารถนำมาย้อมในหนึ่งครั้ง

ผ้าใหม่ที่ตัดเป็นเสื้อหรือกระโปรงแล้ว จำนวน ๔-๕ ชิ้น สามารถนำมาย้อมในหนึ่งครั้ง

ผ้าใหม่ที่ทอเป็นผืนหรือตัดเป็นเสื้อหรือกระโปรงแล้ว จำนวน ๑ ชิ้น ใช้ระยะเวลาในการย้อม ๑๘-๒๐ วัน

ผลมะเกลือ จำนวน ๑ ต้น สามารถนำมาย้อมผ้าใหม่ ประมาณ ๘๐ เมตร

๑ วัน สามารถย้อมผ้าใหม่ จำนวน ๓-๔ ครั้ง

๑ สัปดาห์ สามารถย้อมผ้าใหม่ จำนวน ๔-๕ วัน

๒) การย้อมร้อน สำหรับบ้านเมืองน้อยจะไม่ใช้วิธีการย้อมร้อนในการย้อมผ้าใหม่ด้วยผลมะเกลือ ซึ่งการย้อมร้อนนี้ จะเป็นการย้อมเส้นไหม โดยนำเส้นไหมที่ลอกกาแล้ว ๑ กิโลกรัม ต่อมะเกลือ ๑๐ กิโลกรัม แบ่งมะเกลือออกครั้งละ ๒ กิโลกรัม โขลกให้ละเอียดผสมปูนใส ประมาณ ๒๐๐ กรัม เมื่อโขลกมะเกลือละเอียดดีแล้ว เติมน้ำสะอาดประมาณ ๗ ลิตร คนให้เข้ากันดีแล้ว กรองเอาแต่น้ำ ๒ - ๓ ครั้ง เอากากออกให้หมด แล้วเอาน้ำมะเกลือใส่หม้อขึ้นตั้งไฟต้มให้เดือด จากนั้นนำเส้นไหมลงแช่น้ำประมาณ ๑๐ นาที แล้วนำเส้นไหมขึ้นจากน้ำบิดให้หมาดๆ นำเส้นไหมใส่หว่ง ๆ ละ ๒ ใจ จึงนำลงต้มย้อมในหม้อ หมั่นพลิกกลับเส้นไหม ย้อมนานประมาณ ๑ ชั่วโมง แล้วนำเส้นไหมไปล้างน้ำสะอาด ๒ - ๓ ครั้ง แล้วนำไปตากแดด ทำซ้ำอีก ๒ ครั้ง หลังจากย้อมได้ ๓ ครั้งแล้ว จึงนำเส้นไหมไปหมักโคลน โดยเอาโคลนจากหนองน้ำนิ่ง เอาทั้งน้ำและโคลนมาด้วย กรองเอาสิ่งสกปรกปรกออกเหลือแต่น้ำโคลนละเอียด ใส่ในกะละมัง จากนั้นนำเส้นไหมลงหมักในโคลน ให้โคลนท่วมเส้นไหม หมักไว้ ๑ คืน จากนั้นนำเส้นไหมขึ้นจากโคลนล้างน้ำให้สะอาด แล้วนำไปตากแดดจากนั้นเตรียมน้ำมะเกลืออีกครั้ง แล้วนำเส้นไหมที่หมักโคลนแล้วมาย้อมและนำไปหมักโคลนอีก ทำเช่นนี้อีก ๒ - ๓ ครั้ง เมื่อได้เส้นไหมมีสีดำสนิทแล้ว นำเส้นไหมไปล้างน้ำให้สะอาด ตากแดดให้แห้ง เพื่อจะนำไปทอผ้าต่อไป

ภาพประกอบ ๑๒ การตำผลมะเกลือเพื่อเตรียมย้อมผ้าไหม

๒.๒ สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

๒.๒.๑ การย้อมและตากผ้าไหมย้อมด้วยผลมะเกลือจนกลายเป็นสีดำสนิทแล้ว นำผ้าไหมมาอบด้วยสมุนไพรที่สามารถหาได้ในท้องถิ่น เพื่อให้ผ้ากลิ่นหอมของสมุนไพรติดทนนาน เป็นการช่วยรักษาผิวพรรณไม่ให้ระคายเคือง และกลิ่นหอมจากสมุนไพรช่วยในด้านการหายใจ ช่วยป้องกันแมลงเพิ่มความเย็นสบายสำหรับผู้สวมใส่ หรือปกคลุม เพราะมีการระบายความร้อนได้ดี โดยใช้เทคนิคและภูมิปัญญาที่มีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งมีเพียงผู้รู้บางท่าน บางกลุ่มเท่านั้นที่ยังคงอบผ้าไหมด้วยสมุนไพรในท้องถิ่นอยู่ โดยสมุนไพรที่นำมาใช้มีสมุนไพรหลัก และสมุนไพรเสริม (ถ้ามี) ดังนี้

สมุนไพรหลัก เป็นสมุนไพรที่เป็นส่วนประกอบหลักในการนำมาใช้ออบผ้าไหมย้อมมะเกลือ ได้แก่

๑. ขมิ้น

เป็นพรรณไม้ล้มลุก มีเหง้าอยู่ใต้ดินมากเป็นพรรณไม้เดียวกันกับว่านหรือขิง มีลำต้นสูงประมาณ ๕๐-๗๐ ซม. เนื้อในจะมีสีเหลืองอมส้ม และมีกลิ่นหอม มีชื่อสามัญ Turmeric, Curcuma ชื่อวิทยาศาสตร์ : Curcuma Longa L วงศ์ : ZINGIBERACEAE และชื่ออื่น คือ ขมิ้นหัว, ขมิ้นแกง, ขมิ้นหยวก (เชียงใหม่) ขมิ้น (กลาง) หมิ้น, ขมิ้น (ภาคใต้) สะยอ (กะเหรี่ยง-แม่ฮ่องสอน) ตา ยอ (กะเหรี่ยง-กำแพงเพชร)

ขมิ้นชันเป็นพืชในตระกูลซิงจิเบอราซีอี (Zingiberaceae) เช่นเดียวกับขิงและไพล เป็นพืชล้มลุกอายุหลายปี มีลำต้นจริงอยู่ใต้ดิน เรียกว่า เหง้า (Rhizome) ซึ่งประกอบด้วยเหง้าหลักใต้ดิน เรียกว่า “หัวแม่” มีลักษณะรูปไข่และแตกแขนงทรงกระบอกออกด้านข้างทั้ง ๒ ด้าน เรียกว่า “แง่ง” ส่วนลำต้นเหนือดิน เป็นลำต้นที่เกิดจากการอัดตัวกันของกาบใบ มีความสูงประมาณ ๓๐-๔๐ เซนติเมตร ขมิ้นชันมีเนื้อสีเหลืองเข้มจนถึงสีแดงเข้ม มีกลิ่นเฉพาะตัว ซึ่งมาจากน้ำมันหอมระเหยที่มีอยู่ภายใน

เหง้าขมิ้นมีสารประกอบที่สำคัญ เป็นน้ำมันหอมระเหย "เอสเซนเชียล" และในเหง้ายังมีสารสีเหลืองส้มที่ทำให้ขมิ้นได้ชื่อว่า Curcumin จากการทดลองพบว่าขมิ้นสามารถฆ่าเชื้อแบคทีเรีย เชื้อรา ลดอาการอักเสบ มีฤทธิ์ในการขับน้ำได้ดี น้ำมันหอมระเหยในขมิ้นมีสรรพคุณรักษาปวดท้องเสียด ท้องอืด แน่นจุกเสียด ขมิ้นไม่มีพิษเฉียบพลัน มีความปลอดภัยสูง

สรรพคุณของขมิ้น มีการศึกษาพบว่า หากให้รับประทานขมิ้นพร้อมกับ อาหารจะช่วยป้องกันมะเร็งในลำไส้ และยังทำลาย ไวรัสที่ปนเปื้อนมากับอาหารได้ การกินอาหารที่ใส่ขมิ้น จึงน่าจะเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพ นอกจากจะใช้แต่งกลิ่นสีให้อาหารเท่านั้น เนื่องจากเหง้าขมิ้นมีสารที่ยับยั้งการหลั่งของกรด จึงใช้ในการรักษาแผลในกระเพาะอาหารและลำไส้ แก้อาการท้องอืด ท้องเฟ้อ และยังช่วยเจริญอาหารด้วย ขมิ้นยังมีผลดีต่อผิวหนัง คือ ช่วยรักษาโรคผิวหนัง แก้อาการผื่นคัน รักษากลากเกลื้อน รักษาแผลสด ระวังเชื้อ รักษาพิษโลหิตและเสมหะ ทั้งนี้ยังใช้ขับระดูสำหรับสตรีที่มีกลิ่นเหม็น และมีเลือดจับกันเป็นก้อนสีดำ จะช่วยละลายให้เลือดแตกเป็นลิ่มๆ ออกมา แก้บิดเป็นมูกเลือด แก้น้ำดีพิการ ช่วยขับลมให้ผายออกมาทางทวารหนัก หรือ ให้เรอออกมาทางปาก ฝนขมิ้นแล้วหยอดตา แก้อาการตาแดง ตาเปียกแฉะ มีขี้ตาเป็นประจำในฤดูแล้ง นอกจากแก้โรคแผลในลำไส้ และกระเพาะแล้วยังแก้ธาตุพิการ ท้องร่วงด้วย ถ้าหากมีอาการของไข้หวัด ขมิ้นก็สามารถใช้ดมแก้หวัด ขับเสมหะในลำคอ ผสมสมุนไพรรูปอย่างอื่น ๆ เป็นยาคุมธาตุ แก้มยั้งแก้อาการฟกช้ำดำเขียวตามร่างกาย ด้วยการเอาหัวสด ๆ มาตำพอกบรรเทาอาการอักเสบและเคล็ดขัดยอกไว้ด้วย นอกจากนี้ขมิ้นยังมีฤทธิ์ต้านวัณโรค แก้อาการไม่สบาย ลดไข้ รักษาไข้ผอมเหลือง บรรเทาอาการวิงเวียน ตมแก้หวัด ระวังอาการชัก รักษาฟัน แก้หูดที่ตกโลหิต รักษาอาการโลหิตออกทางทวารหนักและเบา

๒. เล็บครุฑ ญริยม

มีลักษณะเป็นพุ่มขนาดเล็ก ต้นสูงประมาณ ๑-๒ เมตร เปลือกต้นเป็นสีน้ำตาล เนื้อไม้สีขาว ใบเป็น ใบประกอบ เรียงสลับ ๕-๗ ใบ ขนาด รูปร่างและสีของใบจะแตกต่างกันตามสายพันธุ์ ดอกเป็นดอกช่อ ออกที่ซอกใบปลายกิ่ง ดอกย่อยมีขนาดเล็ก มีชื่อทางพฤกษศาสตร์ว่า Polyscias

balfouriana Bailey เล็บครุฑนก เล็บครุฑหงอนไก่ เล็บครุฑใบมะตูม Polyscias filicifolia Bailey เล็บครุฑอีแปะ Polyscias fruticosa Harms เล็บครุฑทอดมัน เล็บครุฑใบเทศ เล็บครุฑผักชีเล็บครุฑฝอย Polyscias guilfoylei Bailey เล็บครุฑใหญ่ เล็บครุฑใบใหญ่ Polyscias pinnata Forst เล็บครุฑทองคำ ชื่อวงศ์ ARALIACEAE

ต้นเล็บครุฑ เป็นไม้ประดับที่สามารถปลูกได้ทั้งในกระถางและลงดิน ให้ความสวยงามที่ใบและสีสันของใบสรรพคุณทางยา เล็บครุฑทุกชนิดมีสรรพคุณเหมือนกัน คือ ใบ รสหอมร้อน ตาแล้วพอกแก้ปวดบวมอักเสบ ทั้งต้น รสฝาดหอม สมานแผล แก้ไข้ ราก รสหอมร้อน ต้มดื่มขับปัสสาวะ ระวังประสาธา แก้ปวดข้อ สูดดมขับเหงื่อ สรรพคุณทางโภชนาการ ใบและยอดอ่อน บางชนิดสามารถรับประทานเป็นผักสดแกลั้มลาบ หลู้ ก้อย ชุบแป้งทอดให้กรอบเป็นผักจิ้ม น้ำพริก

คนไทยโบราณเชื่อว่า บ้านใดปลูกต้นเล็บครุฑไว้ประจำบ้านจะช่วยคุ้มครองและป้องกันภัยเพราะครุฑ หรือ คุดติ คือการคุ้มครองรักษาให้เกิดความสงบสุขและปลอดภัย นอกจากนี้ลักษณะของใบเล็บครุฑ ยังมีลักษณะคล้ายเล็บของพญาครุฑ ซึ่งโบราณเชื่อว่าสามารถช่วยป้องกันภัยอันตราย

๓. หญ้าแฝกหอม รากแฝกหอม หรือฮากกะเณ

หญ้าแฝก มีชื่อสามัญ Vetiver grass, Khuskhus, Cuscus, Sevendara grass ชื่อวิทยาศาสตร์ Chrysopogon zizanioides (L.) Roberty (ชื่อพ้องวิทยาศาสตร์ Vetiveria zizanioides (L.) Nash) จัดอยู่ในวงศ์หญ้า (POACEAE หรือ GRAMINEAE) บางท้องถิ่นเรียกหญ้าแฝกว่า หญ้าแฝกหอม มีลักษณะใบมีความกว้างประมาณ ๐-๖-๑.๒ เซนติเมตรและยาวประมาณ ๔๕-๑๐๐ เซนติเมตร ใบเป็นสีเขียวเข้ม หลังใบโค้งปลายแบน เนื้อใบค่อนข้างเหนียว มีไขเคลือบทำให้ดูมัน ส่วนท้องใบจะออกเป็นสีขาวซีดกว่าหลังใบ

หญ้าแฝก จัดเป็นไม้จำพวกหญ้า มีอายุหลายปี เป็นหญ้าที่ขึ้นเป็นกอแน่น ใบยาวตั้งตรงขึ้นได้สูงประมาณ ๑-๒ เมตร กอแฝกจะมีขนาดค่อนข้างใหญ่ โคนกอเบียดแน่นไม่มีไหล ส่วนโคนของลำต้นจะแบน โดยเกิดจากส่วนของโคนใบที่แบนเรียงซ้อนกัน และลำต้นแท้จะมีขนาดเล็กซ่อนอยู่ในกาบใบบริเวณคอต้น มีรากเหง้าเป็นฝอยอยู่ใต้ดินและมีกลิ่นหอม มักพบขึ้นเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ หรือขึ้นกระจายกันแต่ไม่ไกลกันมากนัก ส่วนการเจริญและแตกกอพบว่าจะมีการแตกหน่อใหม่ทดแทนต้นเก่าอยู่เสมอ โดยจะแตกหน่อออกทางด้านข้างรอบ ๆ กอ ในบ้านเราจะพบหญ้าแฝกได้มากที่โล่งแจ้ง โดยเฉพาะบริเวณที่มีความชื้นสูง หรือใกล้น้ำ และในป่าเต็งรัง

หญ้าแฝก เป็นพืชที่คนไทยรู้จักใช้ประโยชน์มาตั้งแต่โบราณ โดยใช้มุงหลังคา จนมีคำกล่าวติดปากว่า "หลังคามุงแฝก" ตับแฝกที่ใช้มุงหลังคาในสมัยดั้งเดิมนั้น คงจะใช้หญ้าแฝกนำมา เย็บเข้าเป็นตับ ต่อมาอาจเป็นเพราะหญ้าแฝกขยายพันธุ์ตามธรรมชาติได้ช้า เจริญเติบโตไม่ทันใช้ จึง เปลี่ยนไปใช้จากหรือหญ้าคาเพื่อมุงหลังคาแทนหญ้าแฝก หญ้าแฝกจึงค่อยๆ ลดความสำคัญลง จน เกือบจะไม่มีใครรู้จัก ทราบจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความสำคัญ และ ความจำเป็นในเรื่องที่จะต้องมีการจัดการในการป้องกันและแก้ไขปัญหา การชะล้างพังทลายของดิน ซึ่ง เป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งของประเทศ จึงได้มีหน่วยงานต่าง ๆ สนองพระราชดำริของพระองค์เพื่อ ดำเนินการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องการใช้ประโยชน์ของหญ้าแฝก ทำให้เกิดการตื่นตัวกันทั่วประเทศ ในอันที่จะนำหญ้าแฝกที่มีแพร่กระจายอยู่ทั่วไป กลับมาใช้ประโยชน์อีกครั้งหนึ่ง

สรรพคุณของหญ้าแฝก อันได้แก่ รากมีรสหอม ช่วยแก้โรคประสาท น้ำมันหอม ระเหยช่วยทำให้นอนหลับทำให้สงบ บำรุงโลหิต แก้ลมชัก เป็นต้น องค์ประกอบทางเคมีที่พบในหญ้า แฝก ได้แก่ น้ำมันหอมระเหย (Vetiver oil) น้ำมันหอมระเหยมีฤทธิ์ฆ่าเชื้อ ทำให้ผิวหนังร้อนแดงอย่าง อ่อน ทำให้นอนหลับ ทำให้สงบ หญ้าแฝกหอมเป็นพืชที่สะสมน้ำมันหอมไว้ในส่วนของราก คนไทย สมัยก่อนจึงใช้รากของหญ้าแฝกเป็นเครื่องหอมสำหรับอบเสื้อผ้า แกกกลิ่นอับในตู้เสื้อผ้า ใช้ขับไล่แมลง ด้วยการนำรากแห้งนำมาแขวนในตู้เสื้อผ้า และยังใช้ผสมกับน้ำมันให้เกิดกลิ่นหอม หรือนำไปผลิตเป็น เครื่องสำอาง (<https://medthai.com/หญ้าแฝก>) นอกจากนี้ยังใช้ส่วนรากเป็นสมุนไพรรักษาโรคด้วย ในปัจจุบันยังสามารถหาซื้อรากหญ้าแฝกได้ตามร้านขายยาแผนโบราณ นับว่าหญ้าแฝกเป็นพืชหนึ่งที่มี บทบาทเกี่ยวข้องกับชีวิตของคนไทยเรามาแต่โบราณกาล

๔. เปราะหอม

เปราะหอม เป็นสมุนไพรที่หมอยาไทยรู้จักกันเป็นอย่างดี เพราะเข้าตำรับยาแก้ โรคลม และปรุงเป็นยาหอมแทบทุกชนิด เป็นพืชที่มีคุณสมบัติเป็นทั้งยาสมุนไพร เครื่องหอม ว่าน ศักดิ์สิทธิ์ อาหาร ทั้งยังเป็นไม้ประดับเนื่องจากมีดอกที่สวยงาม เปราะหอมมีชื่อเรียกที่หลากหลาย ซึ่ง ทางภาคกลางเรียก เปราะหอม ภาคเหนือและภาคอีสานเรียก ว่านหอม ภาคใต้เรียก เปราะ

ชื่อว่าน : ว่านเปราะหอม ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Kaempferia galanga* Linn. ชื่อ วงศ์ : ZINGIBERACEAE ชื่ออื่นๆ : ว่านเปราะหอมแดง, เปราะหอมขาว, ว่านหอม, หอมเปราะ, ว่าน ดินดิน(เหนือ), ว่านนกยูง, ว่านหาวนอน, ว่านแผ่นดินเย็น(เชียงใหม่), ชู(แม่ฮ่องสอน)

เรื่องราวของเปราะหอมมีตำนานเล่าขานกันมาเป็นเวลาช้านาน จากการที่ เปราะหอมมีประโยชน์มากมายเป็นทั้งยา เครื่องสำอางและอาหาร คนโบราณจึงวางอุบายให้คนปลูก

เปราะหอมกันให้มากๆ โดยบอกว่าเปราะหอมหรือว่านหอมนี้มีพลังในการปิดเป่าภูตผีปิศาจ และขจัดมารออกไปได้ ชาวบ้านทางภาคอีสานจึงนิยมปลูกต้นเปราะหอมไว้หน้าบ้าน เนื่องจากมีความเชื่อว่าเปราะหอมเป็นว่านศักดิ์สิทธิ์นั่นเอง โดยในตำนานเล่าว่า เมื่อครั้งสมัยพระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ได้มีมารมาผจญ พระแม่ธรณีจึงได้บีบมวยผมเพื่อให้น้ำท่วมมาร พระพุทธเจ้าจึงได้ประทานเปราะหอมนี้ลงไปให้น้ำเพื่อช่วยในการปราบมาร ดังนั้นในการขับไล่ผีของชาวอีสานในอดีตจึงใช้เปราะหอมแช่น้ำให้ผู้ป่วยรับประทาน เพื่อเป็นการขับไล่ภูตผีปิศาจออกไป และยังมีความเชื่อว่าไม้หอมเป็นไม้มงคลใช้สำหรับใส่ลงไปในน้ำสำหรับสรงน้ำพระหรือสรงน้ำขอพรจากผู้ใหญ่ และใช้ผสมในพระเครื่อง

นอกจากนี้เปราะหอมยังถูกนำมาใช้ป็นว่านมหาเสน่ห์สำหรับชายหนุ่ม โดยนิยมนำว่านมาปลูกเสกด้วยคาถาแล้วนำมาเขียนคิ้ว หรือทาปากเพื่อให้ได้รับความเมตตา รักใคร่เอ็นดูจากญาติมิตร เพื่อนฝูง เจ้านายหรือเพศตรงข้าม และในงานแต่งงานของชาวอีสานได้ เช่น ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ มักจะนำเปราะหอมแช่ไว้ในขันใส่น้ำไว้สำหรับดื่มเพื่อความเป็นสิริมงคล บำรุงหัวใจ ขับลม และทำให้มีเรี่ยวแรง

ใบของเปราะหอม มีรูปร่างค่อนข้างกลม ปลายใบแหลม มีขนอ่อนบริเวณท้องใบ บางครั้งอาจพบขอบใบมีสีแดงคล้ำ เนื้อใบค่อนข้างหนา ตัวใบมีขนาดกว้าง ๕-๑๐ ซม. ยาว ๗-๑๕ ซม. ออกดอกตรงกลางระหว่างใบ ดอกมีสีขาว หรือสีขาวอมชมพูแต้มม่วง ใบและต้นจะเริ่มแห้งเมื่อมีดอก ใบอ่อนม้วนเป็นกระบอก ต้นหนึ่งๆ มักมี ๑-๒ ใบ หน้าใบเขียว ใบงอกงามในหน้าฝน และจะแห้งไปในหน้าแล้ง ชอบดินร่วนปนทราย มีความชุ่มชื้นเพียงพอ เจริญได้ดีในที่ร่ม ปลูกโดยใช้เหง้า ช่วงปลูกใหม่ๆ ควรรดน้ำทุกวันจนกว่าจะออกใบอ่อนโผล่เหนือพื้นดิน พบทั่วๆ ไปในป่าและมีการนำมาปลูกเป็นสมุนไพร และอาหารตามบ้านเรือนทั่วไป

ใบและหัวของเปราะหอมสามารถที่จะนำมาปรุงเป็นอาหารได้ ใบรับประทานเป็นผักแก้มักมีกลิ่นหอม หัวนำมาตำใส่เครื่องแกง นำมาหั่นเหมือนกระชายใส่ผัดเผ็ดต่างๆ หรือเป็นส่วนผสมของน้ำราดข้าวมันไก่ ทางใต้นิยมนำหัวเปราะหอมใส่ในน้ำพริก หรือเป็นส่วนผสมในน้ำพริกเผาเพื่อให้มีกลิ่นหอม

๕. ต้นตะคอง หรือ หนามคอง

เป็นไม้พุ่มรอเลื้อยสูง ๔-๖ เมตร ลำต้นและกิ่งมีหนาม ใบเดี่ยว ออกเรียงสลับ ดอกออกเป็นช่อกระจุกที่ซอกใบ ดอกขนาดเล็กสีเขียวอ่อน มีกลีบดอกและกลีบเลี้ยงอย่างละ ๕ กลีบ ผลทรงกลมสีเขียว มี ๑ เมล็ด พบขึ้นตามป่าทางภาคอีสานและภาคเหนือ

ชื่อท้องถิ่น อังโกง (เขมร – สุรินทร์) หมากมา (ภาคเหนือ) หมากกะทันช้าง (ภาคกลาง) หนามตะคอง (อุบลราชธานี) หนามค้อม หนามคอม (พิษณุโลก) มะหมากมา มะต้นดง ชื่อวิทยาศาสตร์ *Zizyphus cambodiana* Pierre ชื่อวงศ์ RHAMNACEAE ประโยชน์ใช้ทำเป็นยาพื้นบ้านอีสาน ลำต้นหรือราก ผสมลำต้นกำลังช้างสาร ต้มน้ำดื่ม แก้ผดผื่นคัน (ผดสำแดง) ลำต้นต้มน้ำดื่ม รักษาการโรค

๖. ต้นกระวาน ต้นกระงาน ต้นนมยาน ต้นตดหมา

กระวานถือเป็นเครื่องเทศชนิดหนึ่งที่ใช้ในการประกอบอาหารไทยต่างๆ มากมาย ไม่ว่าจะเป็นน้ำพริก แกงมัสมั่น หรือแกงกะหรี่ ด้วยกลิ่นหอมที่เป็นเอกลักษณ์และสรรพคุณในการรักษาโรค ที่สามารถนำทุกๆ ส่วนในต้นกระวานมาใช้ประโยชน์ได้ทั้งสิ้น อีกทั้งยังเป็นพืชสมุนไพรที่ปลูกง่าย ไม่ต้องดูแลรักษามาก เจริญเติบโตได้ดีในที่ที่มีความชื้นสูง สามารถปลูกเป็นพืชแซมไม้ผลหรือไม่ย่นต้นเพื่อให้ร่มเงาได้ กระวานจึงถือเป็นพืชสมุนไพรที่เป็นที่รู้จักทั่วโลก และถูกนำมาใช้ประโยชน์อย่างมากทั้งในสูตรอาหารและตำรายาไทย

ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Amomum kervanh* Pierre ชื่อสามัญ : Siam Cardamom, Best Cardamom, Clustered Cardamom, Camphor Seed วงศ์ : Zingiberaceae ชื่ออื่น : กระวานดำ กระวานแดง กระวานขาว (ภาคกลาง, ภาคตะวันออก) กระวานจันทร์ กระวานโพธิสัตว์

กระวานเป็นพืชล้มลุก เจริญเติบโตได้ดีตามป่าเขาดิบชื้น ต้นกระวานสูงประมาณ ๓ เมตร มีลำต้นเป็นเหง้าหรือหัวใต้ดิน กระวานเป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยวเรียงสลับกัน ก้านใบที่มีลักษณะโค้งเป็นกาบแข็งแรง ตัวใบมีสีเขียวออกสลับกันที่โคนต้น ใบโค้งมนปลายเรียวแหลม ผิวใบมีลักษณะเรียบมัน ยาวประมาณ ๑๒ เซนติเมตร ดอกเจริญมาจากส่วนเหง้าใต้ดิน ดอกมีสีเหลืองออกเป็นช่อบริเวณโคนต้นเหนือผิวดิน ผลมีลักษณะเป็นลูกกลมออกเป็นพวง ผิวเปลือกมีริ้วตามยาว สีขาวนวล ช่อหนึ่งๆมีผลประมาณ ๑๐ – ๒๐ ผล ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑๐ มิลลิเมตร ภายในผลมีเมล็ดเล็กๆสีน้ำตาลแก่ประมาณ ๙ – ๑๘ เมล็ด ทั้งผลและเมล็ดมีกลิ่นหอมฉุน รสเผ็ดและเย็นที่เป็นเอกลักษณ์คล้ายการบูร

กระวานเป็นหนึ่งในส่วนประกอบของพิกัดยาไทย กระวานมีน้ำมันหอมระเหยซึ่งมีกลิ่นหอมที่โดดเด่น ประกอบด้วยการบูร (camphor), ไพนีน (pinene), ลิโมนีน (limonene), เมอร์ซีน (myrcene) อีกทั้งมีสรรพคุณทางสมุนไพรที่ใช้รักษาโรคได้ทุกส่วน ผลแก่ มีรสเผ็ดร้อน กลิ่นหอมเฉพาะตัว ใช้แก้อาหารท้องอืดท้องเฟ้อ ขับลม และแก้อาการจุกเสียดแน่นท้อง เมล็ดแก่ธาตุพิการหรือ

อุจจาระพิการ หากใช้ผสมกับยาถ่ายสามารถบรรเทาอาการคลื่นไส้อาเจียนได้ รากช่วยพอกโลหิต แก้ลม และรักษาโรครำมะนาดหัว และหน่อช่วยขับพยาธิในเนื้อให้ออกทางผิวหนัง แก่นช่วยรักษาโรคโลหิตเป็นพิษ กระพี้ช่วยรักษาโรคผิวหนังและบำรุงโลหิต ใบแก้ลมสันนิบาต ขับเสมหะ แก้ไข้เซื่องซึม แก้ลม จุกเสียด และบำรุงกำลังได้

การรับประทานกระวานยังสามารถช่วยลดระดับน้ำตาลในเลือดได้ เนื่องจากน้ำมันหอมระเหย มีผลกระตุ้นการดูดกลับของกลูโคส และเสริมฤทธิ์ในการทำงานอินซูลินจึงเหมาะสำหรับผู้ป่วยที่เป็นโรคเบาหวาน อีกทั้งยังมีสารอื่นๆที่มีประโยชน์ต่อร่างกาย เช่น สาร cineole สามารถช่วยลดการบีบตัวของลำไส้เล็ก สารกลุ่มเทอร์ปีน และ diterpene peroxide มีฤทธิ์ยับยั้งเชื้อมาลาเรีย *Plasmodium falciparum* เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีนักวิทยาศาสตร์ที่สนใจในด้านประโยชน์และโทษของสมุนไพร ได้ทำการวิเคราะห์ถึงความเป็นพิษของต้นกระวานโดยทำการทดสอบกับหนูทดลอง ซึ่งผลวิจัยสรุปได้ว่าการรับประทานกระวานมีความปลอดภัยสูง ไม่มีโทษต่อร่างกายแม้จะรับประทานในปริมาณมาก (<http://thaiherbal.org/๑๖๖/๑๖๖>)

สมุนไพรเสริม (ถ้ามี) เป็นสมุนไพรที่เป็นส่วนประกอบเสริม อาจนำมาใช้หรือไม่นำมาใช้ในการนำมาใช้ข้อผ้าไหมย้อมมะเกลือก็ได้ ขึ้นกับว่าสามารถหาได้หรือไม่ ได้แก่

๑. ต้นเนียม ต้นอ้ม ต้นเนียมอ้ม ต้นใบขน

ลักษณะทั่วไป ไม้พุ่มขนาดเล็ก แตกกิ่งก้านสาขาออกรอบๆ ต้นมีสีเขียวสูงประมาณ ๑-๓ ฟุต ใบเดี่ยวสีเขียวเข้ม ออกเรียงตรงกันข้าม ขอบใบจัก เนียมหอม ชื่อวิทยาศาสตร์ *Strobilantes nivera* Bremek. ชื่อวงศ์ ACANTHACEAE เนียมอ้ม ชื่อวิทยาศาสตร์ *Chloranthus inconspicuus* Sw. ชื่อวงศ์ CHLORANTHACEAE “เนียมหอม” ไม่ใช่ยาสำคัญ ไม่ใช่พืชมหัศจรรย์ แต่คนไทยในอดีตแทบทุกบ้านจะปลูกเนียมหอมไว้เพื่อการเดียว คือ ความหอม เนียมหอมจึงเป็นหลักฐานสำคัญที่บอกกับเราว่า มนุษย์จะขาดเสียซึ่งความรื่นรมย์จากความหอมนั้นไม่ได้ ใบเนียมหอมหรือเนียมอ้มมีกลิ่นหอมเย็นคล้ายใบเตย แต่มีกลิ่นหอมกว่า อบอวลกว่า วางไว้ตรงไหนก็หอม เดินผ่านก็หอม โดยเฉพาะเมื่อนำไปนึ่งแล้วทำให้แห้ง วางไว้ในที่ร่มจะยิ่งหอมมากหรือไม่ก็กลิ่นไฟ (แต่อย่าให้ไหม้) วิธีการนี้เป็นการทำเครื่องหอมของคนสมัยก่อนที่ง่ายที่สุด ทำเสร็จแล้วนำมาทัดหู หรือประดับไว้บนมวยผม

โดยทั่วไปเนียมหอมจะถูกใช้เป็นตัวหลักในเครื่องหอมไทยสารพัด ตำรับเครื่องหอมจึงมีเนียมหอมอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นน้ำอบ น้ำปรุงบุหงารำไป นวดหอมโบราณ (สีกน้ำผึ้งหอมทาปาก) เครื่องหอมสระผม เครื่องหอมอาบน้ำ น้ำมันใส่ผม รูปหอม เป็นต้น ซึ่งเป็นการบ่งบอกว่าคนไทยถูกจริต

ชอบกลิ่นนี้ แม้ปัจจุบันนิยมหอมจะหายไป แต่คนไทยยังเหลือรสนิยมชมชอบกลิ่นใบเตย จึงกล่าวได้ว่า กลิ่นของเนียมหอม คือรสนิยมความหอมแบบไทยโดยแท้

คุณย่าคุณยายในสมัยก่อนใช้ใบสดของเนียมหอมกินผสมกับหมากพลูทำให้ปาก มีกลิ่นหอม บางคนนำใบเนียมหอมมาตากแดดแล้วใส่ไว้ในโบกปูนตำหมากทำให้หอม ส่วนหมอยาใช้ใบแห้งชงเป็นน้ำชาดื่มแก้หวัด แก้ไข้ แก้ไอ บรรเทาอาการหอบหืด รวมทั้งใช้ปรุงเป็นยานัตถ์ แก้หวัดคัดจมูก หรือปรุงใช้เป็นยาขับลมในลำไส้ เป็นต้น นอกจากนี้เนียมอัมยังใช้ผสมใส่ในใบชา ทำให้ใบชามีกลิ่นหอม

๒. การเกิดหรือลำเจียก

การเกิดหรือลำเจียก มีชื่อทางวิทยาศาสตร์ว่า *Pandanus tectorius* Blume อยู่ในวงศ์ Pandanaceae เป็นไม้พุ่มกึ่งยืนต้น รูปทรงคล้ายต้นเตย สูง ๓-๗ เมตร ใบเรียวยาวคล้ายใบสับปะรด ขอบใบเป็นหนามห่างๆ เป็นใบเดี่ยวเรียงวนรอบลำต้นเป็นเกลียว มีกิ่งก้านสาขามาก รากงอกจากลำต้นส่วนบนหยั่งลงถึงพื้นดินช่วยค้ำยันลำต้น ใบสีเขียวยาว ๑-๒ เมตร ปลายใบเรียวแหลม เมื่อแก่จัดผลมีผิวสีแดง กินได้ มีรสคล้ายผลสับปะรด

ตามตำราสรรพคุณสมุนไพรของไทย ระบุสรรพคุณทางยาของการเกิดเอาไว้ว่า สรรพคุณของดอก มีรสสุขุมหอม แก้โรคในอก เจ็บอก บำรุงหัวใจ แก้เสมหะ บำรุงธาตุ ปรุงเป็นยาหอม ทำให้ชุ่มชื้นหัวใจ และอบกลิ่นเสื้อผ้าให้หอม ยอดใช้ต้มกับน้ำให้สตรีดื่มหลังคลอดบุตรใหม่ๆ ดอกของการเกิดมีกลิ่นหอมชื่นใจ ใช้อบเสื้อผ้าให้มีกลิ่นหอม นำไปเคี้ยวกับน้ำมันใส่ผมในสมัยก่อน นอกจากดอกที่มีกลิ่นหอมแล้ว การเกิดยังเป็นไม้ประดับได้ดี เพราะมีรูปทรงเฉพาะตัวที่งามแปลกตา เหมาะสำหรับปลูกตามที่ขึ้นแฉะหรือริมฝั่งน้ำ นอกจากนี้ ยังปลูกง่าย ทนทาน อายุยืนยาว หางพันธุ์ได้ไม่ยาก

๒.๑๒.๒ วิธีการเตรียมเครื่องสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

ในช่วงที่แดดจัดจะเริ่มไปหาสมุนไพร ประมาณช่วงเดือนตุลาคมหรือช่วงเดือนพฤศจิกายน ที่ลมและฝนไม่ตกแล้ว เป็นช่วงเข้าสู่ฤดูหนาวสามารถเริ่มเก็บสมุนไพรเอามาตากได้ เพราะถ้าทำในช่วงฤดูฝนจะมีความเสี่ยง คือ ๑. ตากแล้วลืมหัก ๒. ถ้าแดดไม่จัดหรือมีแดดบ้างไม่มีแดดบ้างจะทำให้สมุนไพรที่ตากขึ้นราได้

สำหรับสมุนไพรที่นำไปอบผ้าจะไม่ขึ้นรา เพราะสมุนไพรที่ขึ้นราจะไม่เสียนำมาใช้ คือ ในช่วงฤดูฝนจะไม่ทำเครื่องอบสมุนไพร รอจนช่วงหลังออกพรรษา เพื่อจะได้ตากแดดให้แห้งสนิท

ภาพประกอบ ๑๓ เตรียมเครื่องสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

๒.๒.๓ วิธีการทำเครื่องสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

หลังจากที่ย้อมและตากผ้าไหมมะเกลือแล้ว เตรียมสมุนไพรที่นำมาใช้อบที่ให้กลิ่นหอม เพื่อใช้ในการอบผ้า ซึ่งสมุนไพรหลัก ได้แก่

๑. ใบเล็บครุฑ หรือ ญูริยม
๒. ขมิ้น ใช้ขมิ้นไซ จะมีหัวเล็กๆ ยาวแตกแขนง เป็นเหง้า
๓. เปราะหอม ที่ได้ผสมไว้ เมื่อปลูกแล้วมีหัวจะบิตแล้วนำส่วนหัวมาโขลก หรือเอามาฝานบางๆ แล้วนำไปล้างพร้อมกับขมิ้นที่เป็นหัวสด
๔. ฮากกระเจียนหรือรากเผือกหอม ล้างแล้วนำมาสับให้เป็นท่อนสั้นๆ
๕. หนามคองหรือลูกตะคอง นำมาคั่วให้หอมแล้วทุบหรือโขลกให้ละเอียด
๖. ต้นนมยาน ต้นกระวาน หรือต้นตดหมา นำมาหั่นบางๆ แล้วนำมาโขลก

เมื่อโขลกรวมกันเสร็จแล้วนำเครื่องหอมอื่นๆ เช่น ใบมีอค ใบอัม ลำเจียก มาดัดในกระทะ หรือใช้วิธีเอาใบตองกล้วยหรือกาบกล้วยห่มกัให้มีกลิ่นหอม แล้วจึงนำมาคลุกผสมรวมกันกับใบญูริยมหรือใบอัม ซึ่งใบญูริยมต้องชุบน้ำแล้วสะบัดเอาน้ำออกก่อนให้เหลือความเปียกไม่มาก แล้วนำสมุนไพรชนิดอื่นที่เตรียมไว้มาคลุกผสมกัน หลังจากคลุกเรียบร้อยแล้วนำมาใส่มวยหรือหวดนำไปนึ่งและตากแดดจัดๆ ประมาณ ๓ แดด ก็จะได้เครื่องหอมที่แห้งสนิทเก็บไว้สำหรับอบผ้าได้ สมุนไพรจะไม่ขึ้นราเพราะว่าแห้งสนิทแล้ว

๒.๒.๔ วิธีการอบสมุนไพร

เมื่อเตรียมผ้าไหมย้อมมะเกลือเสร็จเรียบร้อยแล้ว ให้เตรียมหม้อและมวสำหรับนั่งหรืออบเสื้อผ้าที่เตรียมไว้ คือ นำสมุนไพรที่อบเป็นเครื่องแห้งก่อนที่เตรียมไว้ใส่ลงไปในมวประมาณ ๒ นิ้ว เพื่อไม่ให้เปลืองพื้นที่กันมว นำเสื้อผ้าที่เราจะอบไปชุบน้ำบิดให้หมาด สลัดเสื้อเพื่อไม่ให้เปียกก่อนกองวางลงไปในมว นำเครื่องหอมวางด้านบนเสื้ออีกชั้น แล้วเอาใบตองปิดเพื่อให้ไอร้อนหมุนเวียนเครื่องหอมที่อยู่ในมวไม่ให้ระเหยออกไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งถือเป็นขั้นตอนการอบสุดท้าย ใช้ระยะเวลานานพอสมควร หรือประมาณ ๒-๓ ชั่วโมง เพราะต้องรอให้เกิดความร้อนและมีไอร้อนไปจับที่ผ้า เพื่อกลิ่นเครื่องหอมจะได้ติดทนนานในเส้นใยผ้า หลังจากอบขั้นตอนนี้เรียบร้อยแล้วนำไปตากให้แห้งแล้วเก็บให้เรียบร้อย

กลิ่นหอมจะติดกับผ้าทนนาน บางคนใช้จนผ้าขาด เพราะผ้าดำย้อมมะเกลือเก็บความหอมได้นานมาก มีกลิ่นหอมติดทนกับเส้นใยเป็นอย่างดี เวลานำไปรีดจะได้กลิ่นหอมตลอด ซึ่งคือกลิ่นของเครื่องหอมจากสมุนไพรที่นำมาอบแล้วฝังแน่นอยู่ในเนื้อผ้า เป็นการทำสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ

หากใช้ผ้าไประยะหนึ่งแล้วสามารถนำกลับมาอบในกระบวนการเดิมได้อีก เนื่องจากไม่ทำให้เกิดอันตราย หากมีความพร้อมในการอบก็เตรียมอุปกรณ์ให้พร้อม รวมทั้งเตรียมสมุนไพรที่จะใช้ในการอบให้เรียบร้อย แล้วดำเนินการอบตามขั้นตอนได้ กลิ่นของเครื่องหอมก็จะมีเพิ่มมากขึ้นจากเดิมที่เคยมีกลิ่นติดอยู่เป็นต้นทุนอยู่แล้ว ถือว่าเป็นวัฒนธรรมของบรรพบุรุษที่สืบทอดต่อกันมา ไม่ควรนำแบ่งมาหา เนื่องจากสมุนไพรที่ใช้เป็นเครื่องอบปลอดภัยกว่า เพราะในสมัยก่อนยังไม่มีแป้งหรือเครื่องหอมขลุ่ยกาย เราจึงใช้สมุนไพรแทน

ภาพประกอบ ๑๔ วิธีการอบสมุนไพรผ้าไหมย้อมมะเกลือ

ตอนที่ ๓ ชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัด ศรีสะเกษ

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัด ศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการจัดเก็บชุดความรู้ และสามารถนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับ เยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหม ย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

หลังจากผู้วิจัยได้ลงพื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการรวบรวมความรู้โดยการถอดประสบการณ์ และบทเรียน จากผู้รู้ในพื้นที่วิจัย

สำหรับการผลิตเรียบร้อยแล้วนั้น ได้วางแผนเพื่อจัดทำชุดความรู้ มีรายละเอียดดังนี้

๓.๑ หนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook)

วิธีดำเนินการ

๑) เรียบเรียงเนื้อหาที่จะนำเสนอในหนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook) และวางแผนลงพื้นที่เพื่อบันทึกภาพนิ่งตามเนื้อหาอีกครั้ง

๒) ประสานงานรายละเอียด และนัดหมายผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะกลุ่ม วิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะหา จังหวัดศรีสะเกษ

๓) ลงพื้นที่บันทึกภาพนิ่ง และนำมาตกแต่งไฟล์เพื่อใช้ประกอบเล่ม

๔) ออกแบบ จัดทำรูปเล่ม และตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล

๕) ผลิตเป็นหนังสือเล่มเล็ก

ภาพประกอบ ๑๕ ตัวอย่างเนื้อหาหนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook)

กระบวนการขั้นตอนการย้อมและอบสมุนไพร

1. การเตรียมวัตถุดิบและวัสดุอุปกรณ์

สภาพปัจจุบันด้านวัตถุดิบและวัสดุอุปกรณ์ของการย้อมผ้าไหมด้วยย้อมมะเกลือ เป็นผ้าไหมทอมือ เกิดจากการทอผ้าในครัว ช้อนสีคำด้วยมะเกลือ มีการย้อมและปักด้วยเส้นไหมสีอื่นต่างๆ เรียกว่า “การแหว” และย้อมด้วยสมุนไพรให้กลิ่นหอมติดทนนาน มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า “เสื้อผ้าเขียว” หรือ “ฮาวเก็บ” ย้อมประกอบไปด้วยวัตถุดิบ คือ

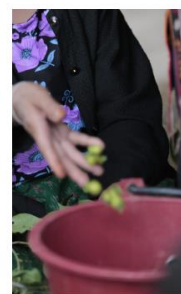

1.1 ผ้าไหมก็ถือเป็นเงิน ทั้ง

ที่ผลิตจากการทอและผ้าเส้นที่ไม่ได้มาจาก การทอสีชาวนวด เพื่อนำมาใช้ย้อมมะเกลือ ให้เป็นสีคำสดใหม่ ผ้าไหมนั้นทั้งที่ผลิตจากการ ทอและไม่ได้ย้อมนั้น ได้มาจากเครื่องย้อม ผ้าไหมที่เส้นไหมและผ้าเส้นไหมที่เส้นไหม ไหมจากกลุ่มผ้าไหมเป็นไหมเส้น

1.2 พืชมะเกลือ ที่นำมาใช้

ย้อมนั้นเกิดขึ้นตามหมู่บ้านไร่ปลานา หรือตามบ้านในหมู่บ้าน ผู้ที่เจอเหมาหรือ ตั้งต้นในไร่ที่จะนำมะเกลือที่ทอ คันละ 300-500 บาท แต่ครั้งหนึ่งในการย้อม ถึง จะไปเก็บมะเกลือทำการค้าขายในแต่ละวัน จะไม่เก็บมากถึงวันวันขึ้นคืน เพราะ ผลมะเกลือจะกลายเป็นสีคำสดใหม่

1.3 ครกไม้ สากไม้ สำหรับตำมะเกลือ จากไม้แดง ไม้เต็ง เพื่อกัดหาได้ตามท้องถิ่น เนื่องจากครกไม้จากไม้มีน้ำหนักในการตำมะเกลือและสมุนไพรต่างๆ ทำให้ละเอียดขึ้น

1.4 กุณียาน สำหรับต้มใส่เกลือใช้ ย้อมผ้าไหมด้วยมะเกลือ ย้อมกับสีมะเกลือสี

1.5 กระบี่พลาสติค หรือกระบี่มั่ง จากบงกช ใช้ใส่ผ้าและทำการย้อมผ้า

14

การย้อมผ้าไหมด้วยมะเกลือและสมุนไพร

15

อุปกรณ์และวัสดุที่ใช้ย้อมผ้าไหมด้วยมะเกลือ

จากภูมิปัญญาที่ได้รับถ่ายทอดมา การย้อมผ้าไหม ด้วยพืชมะเกลืออบสมุนไพร คือเป็นชีวิตจิตใจ

สมุนไพรประเภทหอมระเหย ตามท้องนา ช้างหัว ใบไม้ ป่าช้าหรือปลูกเอง นำมาใช้ย้อมผ้าไหมทั้ง ร่มกัน ผ่านทางใส่ในน้ำ สะดวกให้ร้อนน้ำหรือพุทธรูป ในช่วงงาน ประเพณี ฮิตตอบสองคตองสิบสี่ หรือ ขี้ยาใช้หอม หอม หอม หอม หอม หอม หอม หอม หอม แล้วนำไปฝังตากแห้ง เก็บไว้ย้อมผ้าไหม ที่นิยมนำมาทอเป็นเสื้อฮาวเก็บ

หลังจากไปเก็บผลจากต้นแล้ว นำมาคั่ว มะเกลือคั่วสุกแล้วสีเขียว ที่มีอายุ 2-3 เดือนขึ้นไป ซึ่งจะมีผลในย้อมมะเกลือ เวลาคั่ว มะเกลือคั่วสีเขียวนั้น เมล็ด จะมีลักษณะเป็นจาวตาลคล้ายกัน หรือ ลูกชิต สีใส มีขนาดเล็กเส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ 1 เซนติเมตร จะให้สีได้มากกว่า ผลที่มีขนาดโต 5-6 เซนติเมตร คือ มะเกลือ จำนวน 1 ถึง (ขนาดนี้) น้ำ พาสติกขนาด 5 ลิตรผสมกับน้ำจากสระข้างบ้านหรือในหมู่บ้านที่แช่ข้ามปี จำนวน 1 ถึง (ขนาดนี้) น้ำพาสติกขนาด 5 ลิตร) คั่วรวมลงในครกไม้จากไม้ที่เตรียมไว้ ตำพอมะเกลือ ละเอียดพอประมาณ หลังจากคั่วมะเกลือและน้ำที่คั่วแล้ว เพื่อย้อมมะเกลือที่คั่วแล้วใส่ลงในกระบี่มั่ง หรือผสมกับน้ำจากสระข้างบ้านหรือในหมู่บ้านที่แช่ข้ามปี นำผ้าไหมเส้นไหมหรือผ้าไหมเส้นไหมเส้นไหมใหม่ในกระบี่มั่งที่มีส่วนผสมของมะเกลือคั่วและน้ำที่คั่วแล้ว แช่ข้ามปี 2-3 วัน เพื่อให้มะเกลือคั่วและน้ำที่คั่วแล้วซึมเข้าเส้นไหม ประมาณ 10-15 นาที ยางจาก มะเกลือคั่วและน้ำที่คั่วแล้วจะมีความหนืดช่วยเกาะเนื้อผ้าไหมทำให้สีคั่วของมะเกลือซึมเข้าสู่เนื้อผ้า

๑๖

การย้อมผ้าไหมด้วยมะเกลือและสมุนไพร

๑๗

อุปกรณ์และวัสดุที่ใช้ย้อมผ้าไหมด้วยมะเกลือ

ภาพประกอบ ๑๖ ตัวอย่างเนื้อหาหนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook)

ภาพประกอบ ๑๗ ตัวอย่างเนื้อหาหนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook)

๓.๒ วิดีทัศน์

วิธีดำเนินการ

๑) เตรียมเนื้อหา คำถาม จัดทำสคริป วางเรื่องราวในการถ่ายทำ และวางแผนลงพื้นที่เพื่อจัดทำวิดีโอ และบันทึกเคลื่อนไหวตามเนื้อหาอีกครั้ง

๒) ประสานงานรายละเอียด และนัดหมายผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะกลุ่มวิสาหกิจชุมชนสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

๓) ลงพื้นที่จัดทำวิดีโอ และบันทึกเคลื่อนไหว

๔) นำมาดำเนินการตัดต่อเพื่อใช้เป็นสื่อความรู้และประชาสัมพันธ์

๕) ออกแบบปก ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล

๖) ผลิตเป็นวิดีโอ และทดสอบอัปโหลดบนยูทูบ

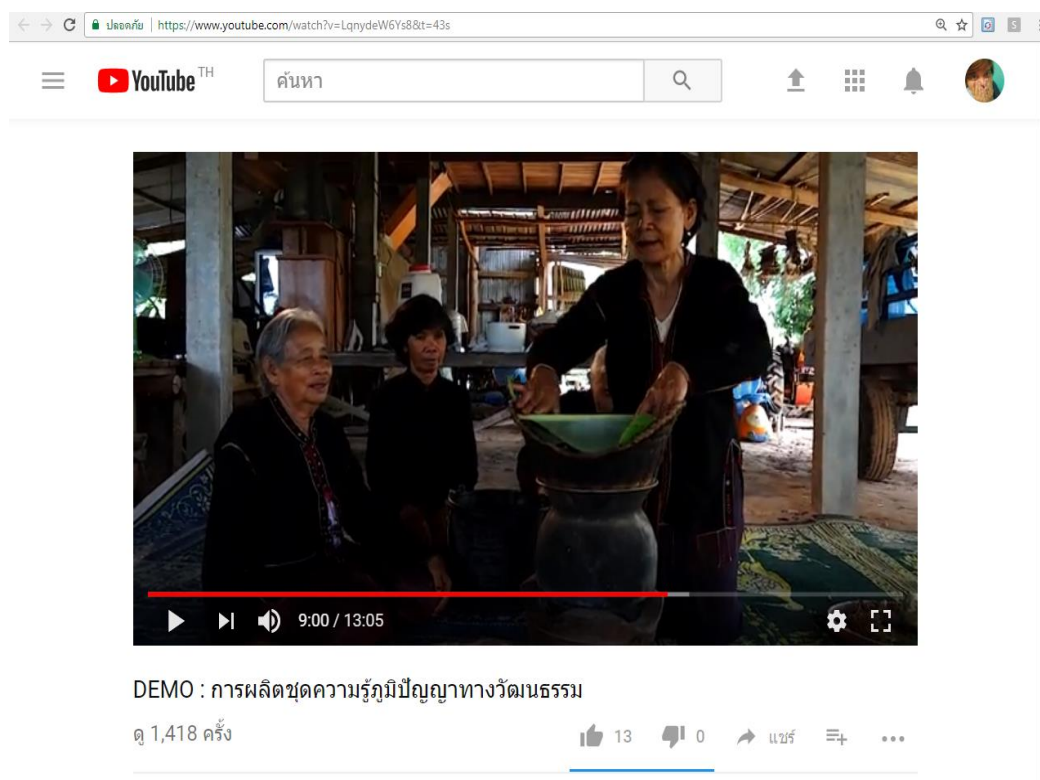
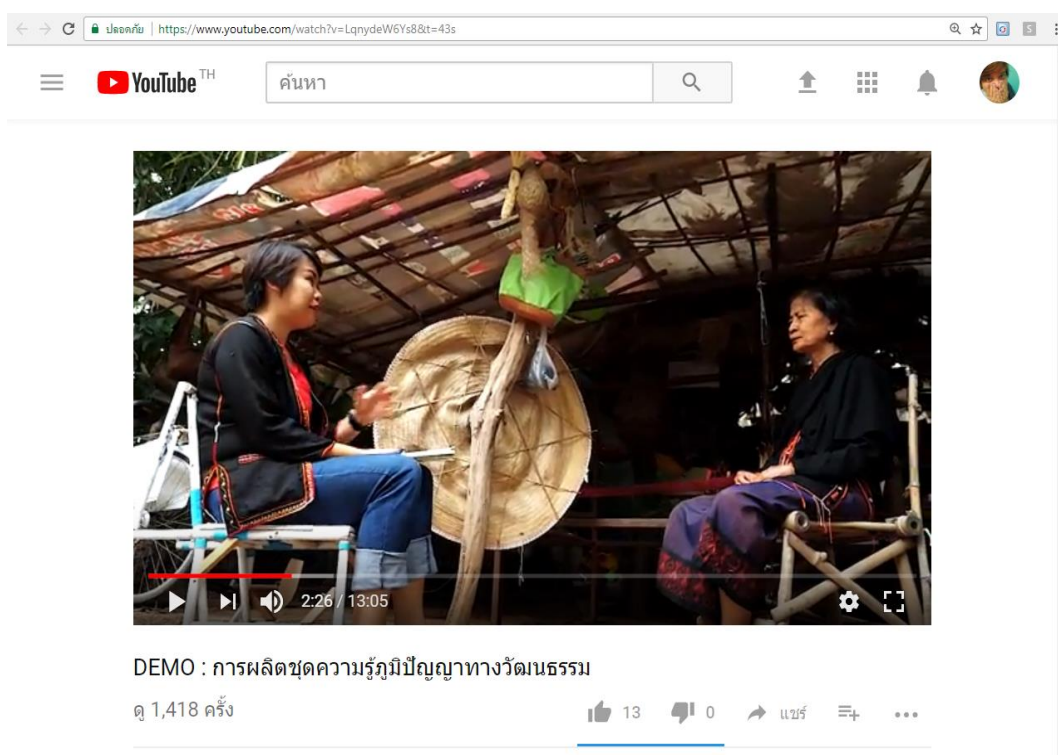
<https://www.youtube.com/watch?v=LqnydeW6Ys8&t=43s>

DEMO : การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม

ดู 1,418 ครั้ง

13 0 แชร์

ภาพประกอบ ๑๘ วิดีทัศน์การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชนสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

ภาพประกอบ ๑๙ วิดีทัศน์การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน
สมุนไพรรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

หลังจากที่คณะผู้วิจัยได้ดำเนินกิจกรรมตามวัตถุประสงค์ครบแล้ว จึงได้วิเคราะห์ในประเด็นการใช้สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือว่า เมื่อกลุ่มลูกค้า และผู้ที่สนใจใช้เสื้อ ผ้าพันคอ หรือผลิตภัณฑ์แปรรูปจากผ้าไหมย้อมมะเกลือเมื่อนำผลิตภัณฑ์ไปใช้ในระยะเวลาหนึ่งแล้ว กลิ่นหอมของสมุนไพรที่ติดผ้าจะเริ่มจางหายไปหรือกลิ่นมีความอ่อนเบาลง ลูกค้าหรือผู้ใช้ที่ต้องการนำสมุนไพรไปอบได้ด้วยตนเอง หรือสมุนไพรที่ให้กลิ่นหอมดังกล่าว สามารถช่วยในเรื่องของการดับกลิ่นอับในตู้เสื้อผ้า หรือนำไปใส่ไว้ในรถยนต์เพื่อให้มีกลิ่นหอม ทางคณะผู้วิจัยจึงได้นำเสนอแนวทางในการออกแบบผลิตภัณฑ์ถุงบรรจุสมุนไพรใช้อบผ้าให้กลิ่นหอม และการออกแบบตราสินค้า เพื่อเป็นการส่งเสริม สนับสนุนให้กับทางกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ สามารถนำไปใช้ในการสร้างมูลค่าเพิ่มของสินค้า และสร้างรายได้ให้กับชุมชน โดยมีรายละเอียดดังนี้

การออกแบบผลิตภัณฑ์ถุงบรรจุสมุนไพรใช้อบผ้า

การออกแบบผลิตภัณฑ์ (Product Design) เป็นการออกแบบสิ่งของเครื่องใช้ เพื่อนำมาใช้สอยในชีวิตประจำวัน โดยเน้นการผลิตจำนวนมาก ในรูปสินค้า เพื่อให้ผ่านไปยังผู้บริโภค (Consumer) ในวงกว้าง โดยที่รูปแบบและคุณภาพของผลิตภัณฑ์จะเป็นปัจจัยสำคัญ รูปแบบของสินค้าจะต้องสร้างแรงจูงใจให้ผู้บริโภค สำหรับวัตถุประสงค์หลักของการออกแบบบรรจุภัณฑ์ของผลิตภัณฑ์นั้น มุ่งเน้นไปที่ประโยชน์การใช้สอย รักษาคุณภาพของวัสดุที่อยู่ภายในบรรจุภัณฑ์ เป็นตัวสื่อสารกับผู้บริโภคในเชิงลักษณะศิลปะเพื่อให้ผู้บริโภคเกิดความจดจำ โดยการออกแบบผลิตภัณฑ์มีปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ๔ ประการคือ

๑. การออกแบบที่สัมพันธ์กับคุณภาพของผลิตภัณฑ์
๒. การออกแบบที่สัมพันธ์กับวัสดุและกระบวนการผลิต
๓. การออกแบบที่สัมพันธ์กับความต้องการของผู้บริโภค
๔. การออกแบบที่มีคุณค่าทางความสวยงาม

ทั้งนี้ได้ใช้กลยุทธ์การออกแบบเพื่อนำเสนอความแตกต่าง (Differentiation) ให้ผู้บริโภคหันมามองรวมไปถึงบริโภคสินค้าของเราให้ได้มากที่สุด เพื่อช่วงชิงกลุ่มเป้าหมายด้านการตลาดจากความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ (Uniqueness) ด้วยการสร้าง Design Brief ที่เหมาะสม คือ การสร้างจุดเด่นในงานออกแบบ รวมไปถึงการเลือกใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมในการพัฒนาสินค้า การออกแบบให้เข้าถึงผู้บริโภค การศึกษาถึงความสำคัญของวัตถุที่ส่งผลต่อการคิดค้นนวัตกรรมใหม่ของผลงานการ

ออกแบบ กลยุทธ์ในการออกแบบ (Profile Strategy) สร้างภาพลักษณ์สินค้าเพื่อให้ผู้บริโภคเกิดความภูมิใจในการใช้สินค้าหรือบริการและที่สำคัญยังเป็นส่วนเสริมให้เกิดความภูมิใจในสินค้า และสร้างอารมณ์ให้สินค้า (Ergonomic for the Emotion) เป็นการสร้างสะพานเชื่อมระหว่างสินค้าและบริการแก่ผู้บริโภค เพื่อให้ผู้บริโภคเกิดความพึงพอใจสูงสุด เกิดความสนุกความสุขพร้อมสร้างความสัมพันธ์กับสินค้า ทำให้เกิดประสบการณ์อันดีแต่ไม่ทิ้งประโยชน์ใช้สอย

การออกแบบครั้งนี้มีการนำข้อมูลการวิจัยกระบวนการในการผลิต และวัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตสินค้ามาใช้ร่วมกับงานออกแบบ คือ

๑. การร่างแบบจากข้อมูลการวิจัย โดยคัดเลือกภาพจาก สมุนไพร ๙ ชนิด มาเป็นต้นแบบในการออกแบบผลิตภัณฑ์ครั้งนี้ ได้แก่ ต้นกระวาน หล้าแฝกหอม ลูกตะครอง ขมิ้น ใบเล็บครุฑ ดอกลำเจียก ว่านหอม เนียมหอม และ อ้ม สมุนไพรทั้งหมดที่นำมาหั่นหรือทุบละเอียด แล้วนำไปตากแดด ๓ แดด ในกระด้งหรือถาดเพื่อให้โดนแดดให้ทั่วจนสมุนไพรแห้ง ซึ่งเป็นการป้องกันเชื้อรา เมื่อตากแดดแล้วนำมามักรวมกันในห่อผ้าขาวเพื่อนำไปนึ่งอบหม้อนึ่งเพื่อทำการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ เพิ่มคุณสมบัติของผ้าไหมย้อมมะเกลือให้สมุนไพรแทรกซึมเข้าไปในผ้า เวลาสวมใส่ช่วยรักษาผิวพรรณและให้มีกลิ่นหอมติดทนนาน สมุนไพรที่ใช้ออบผ้าไหมสามารถนำมาใช้อบได้หลายครั้งจนกว่าจะหมดกลิ่นหอม

๒. การเลือกวัสดุในการผลิตถุงผ้าอบสมุนไพร

สำหรับถุงผ้าบรรจุสมุนไพรนั้น คณะผู้วิจัยเลือกใช้ผ้าฝ้าย (Cotton) เนื่องจากผ้าฝ้ายมีเนื้อค่อนข้างเหนียว คงรูป ไม่ค่อยยืดหยุ่น ดูดซึมน้ำได้ดี ระบายอากาศและความร้อนได้ดี ซักรีดและทำความสะอาดง่าย ทนความร้อนได้ดี ทนต่อการต้มและฟอกขาว สามารถนึ่งด้วยความร้อนสูงได้ ราคาต้นทุนถูกและเป็นที่ยอมรับ อีกทั้งเลือกใช้การสกรีนภาพ เพื่อให้ได้สีที่สด สวยงาม และลดต้นทุนการผลิต โดยถุงผ้าอบนั้นจะเป็นลักษณะที่นำมากลับใช้ซ้ำได้ (Re-Use) เพื่อให้เป็นการลดภาวะการเกิดขยะ คณะผู้วิจัยจึงออกแบบถุงผ้าเป็นแบบใช้เชือกมัดด้านหน้า และด้านในสามารถบรรจุห่อสมุนไพร หรือสมุนไพรเพื่อใช้อบได้ทันที

๓. ความสอดคล้องและการสร้างอารมณ์ให้สินค้า

เนื่องจากเปลือกสมองบริเวณที่เราใช้ความคิดเป็นลำดับขั้นตอน (Hierarchical thinking) จะเป็นตัวการจัดรูปแบบขนาดใหญ่ ที่เราใช้เป็นความสามารถในการจดจำรูปแบบซึ่งเรามีติดตัวมาตั้งแต่เกิด เพื่อระบุ รูปร่าง เสียง ภาษา คำ รูปภาพ เรื่องราวแนวคิด โดยไม่รู้ตัว สมองจะจัดเรียงข้อมูลจำนวนมากไว้ในรูปแบบตายตัว ซึ่งรู้จักกันในชื่อ โครงสร้างทางความรู้ ซึ่งสมองจะเก็บไว้ในส่วน

ของความทรงจำ เพื่อให้ง่ายต่อการใช้งานและเข้าถึงเป็นแผนที่ความรู้ (Cognitive maps) ที่ทำให้เราเข้าใจสิ่งต่างๆ โดยที่ไม่ต้องพยายามมากจนเกินไป จนกระทั่งทำนายรูปแบบวัตถุ ตลอดจนสถานการณ์ที่คุ้นเคยได้ ในขณะที่กระบวนการสมองจดจ่อกับสิ่งอื่น ข้อมูลจากประสาทสัมผัสจะกลายเป็นประสบการณ์แปลกใหม่จนตระหนก แต่การจัดเก็บนี้จะเรียกข้อมูลที่คุ้นเคยกลับมาได้ทันทีเพื่อลดทอนภาระทางความคิดและปลดปล่อยสมองอย่างอัตโนมัติ ทั้งนี้เพื่อลดการต่อต้านการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในสมองเมื่อเราสร้างแนวคิดใหม่ขึ้นมา สิ่งที่น่าประหลาด คือ รูปแบบที่ บ่งบอกถึงการกระทำที่เป็นแบบฉบับ น่าตื่นเต้น และดีกว่า เพื่อส่งผลทางการค้าและสังคม คณะผู้วิจัยจึงเลือกใช้ ภาพสมุนไพรที่แปลกใหม่น่าตื่นตา คือ ดอกลำเจียก ใบเล็บครุฑ และภาพสมุนไพรที่ลดความตระหนกเพราะมีความคุ้นเคยคือ ขมิ้น ดังภาพประกอบ

ภาพประกอบ ๒๒ ภาพตัวอย่างถุงบรรจุสมุนไพรใช้อบผ้า และให้กลิ่นหอม

วิธีการออกแบบตราสินค้า

การออกแบบตราสินค้านั้นถือว่าเป็นอีกหนึ่งโจทย์ที่ยากสำหรับนักออกแบบ เพราะว่าตราสินค้านั้น มีกระบวนการคิดที่มีความซับซ้อนมากกว่าการออกแบบ Artwork ทั่วไป นั่นก็

เพราะ การออกแบบตราสินค้า จะต้องคิดถึงความหมายที่แอบแฝง สี รูปร่าง เพื่อให้เหมาะสมกับ ลักษณะหรือเอกลักษณ์ของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งตราสินค้าเป็นตัวบ่งบอกความแตกต่างของกลุ่มเรากับกลุ่มอื่น

ตราสินค้าที่ดีจะต้องสามารถทำให้คนจดจำลักษณะหรือเอกลักษณ์ของกลุ่มได้ หมายถึง การออกแบบนั้นจะต้องไม่มีความซับซ้อนมากจนลวดลายกลบสิ่งที่ต้องจดจด ดังนั้นการออกแบบจึงไม่จำเป็นต้องออกแบบให้มากมาย แต่ควรที่จะต้องสื่อความหมายให้ได้ และทำให้คนจดจำได้ง่ายเป็นหลักของการสร้างความน่าเชื่อถือ เพื่อให้ลูกค้าหรือผู้บริโภคประมวลผลได้ง่าย รวมทั้งหลีกเลี่ยงการใช้สีที่หลากหลาย ส่วนหนึ่งในการเพิ่มและรักษาผู้บริโภคนั้น ขึ้นอยู่กับความเต็มใจของบุคคลที่จะเชื่อถือด้วย โดยพื้นฐานนั้นมักจะใช้สีขาวดำในการออกแบบช่วงแรกเพื่อให้ง่ายในการต่อยอดในอนาคต ทั้งนี้การออกแบบจะเป็นป้ายกระดาษติดแท็กผลิตภัณฑ์เพื่อบ่งบอกวิธีการใช้งานอีกด้วย

ตราสินค้าถุงสมุนไพร

ภาพประกอบ ๒๓ ตราสินค้าเพื่อทำป้ายห้อยติดผลิตภัณฑ์

การสื่อความหมายของตราสินค้า

๑. รูปมือผู้หญิง สื่อถึง กลุ่มวิสาหกิจหรือกลุ่มแม่บ้าน ความงดงาม ความเป็นงานฝีมือ และความเป็นสตรี ของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

๒. ลายเส้นอ่อนช้อย สื่อถึง ความประณีต และความพิถีพิถัน

๓. ใบไม้ สีส้มถึง สมนไพร ธรรมชาติ ความสงบ เรียบง่าย และปลอดภัย
ภาพตราสินค้า จึงหมายถึง การตั้งใจผลิตสินค้าอย่างพิถีพิถันของกลุ่มแม่บ้านโดยใช้
สมนไพรจากธรรมชาติที่ปลอดภัย

คำอธิบายด้านหลังป้ายตราสินค้า มีรายละเอียดดังนี้

๑. คำอธิบายส่วนประกอบของสมนไพร

๒. คำอธิบายวิธีการใช้

๓. คำอธิบายอายุการใช้งาน

บทที่ ๕

สรุปผล อภิปราย และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นการศึกษาสภาพปัจจุบันปัญหา รวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาในชุมชน และนำมาจัดเก็บด้วยการผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม ทำการศึกษา วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Document) และเก็บข้อมูลภาคสนาม (Field Study) ผลการวิจัยปรากฏดังนี้

๑. สรุปผล
๒. อภิปรายผล
๓. ข้อเสนอแนะ

สรุปผล

๑ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๑.๑ ประวัติความเป็นมากลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพ บ้านเมื่อน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

กลุ่มเริ่มก่อตั้งมาจาก เมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๓๖ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จมาเยี่ยมราษฎร ณ บ้านหนองน้ำขุ่น หมู่ที่ ๑๐ ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และทรงพระราชทานเงินสดสนับสนุนกลุ่มอาชีพ โดยบ้านเมื่อน้อย หมู่ที่ ๖ เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ได้รับพระราชทานเงินสด จำนวน ๔ ราย รวมเป็นเงิน ๑๑,๕๐๐ บาท และเส้นไหม ๔ คนๆ ละ ๒ กิโลกรัม รวม ๘ กิโลกรัม หลังจากนั้นจึงได้ร่วมกันจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาเป็นกลุ่มทอผ้าไหม เพื่อตอบสนองพระราชเสาวนีย์ของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ ซึ่งจัดตั้งเมื่อ ปี พ.ศ.๒๕๓๗ แรกเริ่มมีสมาชิก ๒๑ คน ทุนดำเนินการ ๒,๒๐๐ บาท ปัจจุบันมีสมาชิก ๓๗ คน ทุนดำเนินการ ๖๓,๘๐๐บาท และได้รับงบประมาณสนับสนุนจากสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอห้วยทับทัน จำนวน ๒๕,๐๐๐ บาท ในปี ๒๕๓๘ ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง จำนวน ๖,๐๐๐ บาท ปี ๒๕๓๙ ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง จำนวน ๕,๐๐๐ บาท รวมได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากหน่วยงานราชการ รวมทั้งสิ้น ๓๖,๐๐๐ บาท มีการบริหารงานโดยคณะกรรมการบริหาร ซึ่งนำโดย นางราตรี ดวงนิล ยีตระเปี้ยบกลุ่มเป็นแนวทางในการบริหารจัดการ กิจกรรมที่สำคัญของกลุ่ม ได้แก่ การเลี้ยงไหมด้วยตนเอง การทอผ้าไหม และผลิตผ้าไหม การแปรรูปผ้าเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพร และมีศูนย์จำหน่ายสินค้า ซึ่งสามารถ

จำหน่ายสินค้าได้ตลอดเวลา โดยในแต่ละปีทางกลุ่มจะได้รับคัดเลือกจากทางจังหวัดศรีสะเกษ เพื่อไปจำหน่ายสินค้าในงานต่างๆ ทั้งในระดับจังหวัดและระดับประเทศ

ลักษณะของเสื้อเก็บบ้านเมืองน้อย เป็นเสื้อที่ทำจากผ้าไหมพื้นบ้านทอมือ ทอลายในตัว ย้อมสีดำด้วยมะเกลือ ตัดเย็บตามแบบเสื้อพื้นบ้านของชนเผ่าส่วย เขมร มีการเย็บและปักด้วยเส้นไหมสีอื่นต่างๆ เรียกว่า “การแซว” และอบด้วยสมุนไพรให้มีกลิ่นหอมติดทนนาน มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า “เสื้อผ้าเหยียบ” วัตถุประสงค์ของการสวมใส่ เพื่อ

๑. ใช้ใส่ในงานบุญประเพณี บุญบั้งไฟ งานแต่งงาน เพราะในสมัยก่อนไม่มีชุดแต่งงานให้เช่า ถือว่าเป็นเสื้อที่ดีที่สุดสำหรับเจ้าบ่าว เจ้าสาว ถ้าไม่มีต้องเช่าหรือขอยืมผู้ทำไว้ เวลานำไปคืนต้องจ่ายเงินเป็นค่าเช่าสิบหรือห้าบาทด้วย จึงจำเป็นต้องมีเอาไว้

๒. เป็นชุดนุ่งไหว้ หรือสวมใส่ในพิธีกรรมบูชาแม่มดผีฟ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์

๓. เป็นผ้าที่ใช้ในการบูชาแม่มดผีฟ้า ถ้ามีการประพาศติด ต้องนำเครื่องชุดนี้มาไหว้คาราวะจึงจะหาย แล้วต้องสวมใส่ในการรำบูชาด้วย จึงถือว่าเป็นชุดที่สำคัญ หากไม่มีจะต้องหามาสวมใส่ให้ได้ นี่เป็นที่มาของผ้ามะเกลือบ้านเมืองน้อย

๑.๒ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

จากการร่วมกันวิเคราะห์ศักยภาพโดยใช้เทคนิค SWOT Analysis ในประเด็นสภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ พบว่า กลุ่มมีจุดแข็งและโอกาสในด้านต่างๆ สูง แต่ยังขาดผู้สืบทอดในอนาคต เนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ ดังนั้นโครงการนี้สามารถช่วยถอดความรู้ และผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ เพื่อเป็นการจัดเก็บความรู้ และนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๒.๑ ผ้าไหมย้อมมะเกลือ

๒.๑.๑. การเตรียมวัตถุดิบและอุปกรณ์สำหรับการย้อม ได้แก่

๑. ผลมะเกลือ ที่

๒. ผ้าไหมที่ทอเป็นผืน

๓. ครกไม้ สากไม้

๔. ถังมือยาง

๕. กะละมังพลาสติก หรือกะละมังจากยางรถ

๖. ถังน้ำพลาสติก ขนาด ๕ ลิตร

๗. น้ำสำหรับผสมผลมะเกลือ ในการตำและย้อม

๒.๑.๒. ขั้นตอนการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ

๑). ช่วงระยะเวลาการย้อมผ้าไหมมาย้อมผลมะเกลือและอบด้วยสมุนไพร คือ ในระหว่างเดือนมกราคม ถึง เดือนกันยายน มะเกลือจะเริ่มออกดอก และระหว่างเดือนพฤษภาคม ถึง เดือนธันวาคม มะเกลือจะติดผล สามารถเริ่มย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือได้ ในระหว่างเดือนกรกฎาคม ถึง เดือนพฤศจิกายน (ก่อนเก็บเกี่ยวข้าว) ในขั้นตอนนี้สามารถนำสมุนไพรที่ให้กลิ่นหอมมาใช้เป็นส่วนผสมสำหรับการย้อมสีได้เรียกว่าการย้อมสด

๒) การเตรียมผลมะเกลือ

ผลมะเกลือดิบ หลังจากเก็บผลมะเกลือดิบจากต้นแล้วนำมาคัดผลมะเกลือผลเล็กสีเขียว ที่มีอายุประมาณ ๒-๓ เดือนขึ้นไป เมล็ดจะมีลักษณะเป็นจาวตาลคล้ายวุ้น หรือลูกชิด สีใส มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑ เซนติเมตร จะให้สีได้มากกว่าผลที่มีขนาดโต ซึ่งมีอายุประมาณ ๕-๖ เดือน

ผลมะเกลือสุก คือ การนำผลมะเกลือสุกสีดำนมาบดหรือตำในครกไม้ให้ละเอียด แล้วกรองเอาเฉพาะน้ำสีดำมาใช้ในการย้อมผ้า โดยหลังจากย้อมผ้าเสร็จให้นำผ้ามาตากแดด แล้วนำกลับมาย้อมซ้ำอีกประมาณ ๓ ครั้ง โดยภูมิปัญญาดั้งเดิมหลังจากย้อมผ้าเรียบร้อยแล้ว หากต้องการให้ผ้ามีสีดำสนิทและเป็นมันเงาด้วย ให้นำผ้าไปหมักในโคลน ประมาณ ๑ – ๒ คืน หรืออย่างน้อย ๕ ชั่วโมง จากนั้นจึงนำผ้ามาซักให้สะอาด สำหรับบ้านเมืองน้อย ไม่นิยมนำผลมะเกลือสุกมาใช้ในการย้อมผ้า

๓) วิธีการย้อม

วิธีการย้อมผ้าไหมให้เป็นสีดำด้วยผลมะเกลือ มีวิธีการตามภูมิปัญญาที่สืบทอดต่อกันมา คือ การย้อมเย็น ก่อนนำมะเกลือมาย้อมผ้า จะต้องไปหาสมุนไพรที่มีกลิ่นหอมมาเตรียมไว้ก่อน ได้แก่ ใบเล็บครุฑ ต้นขนหรือต้นเนียม ฮากกระเจียนหรือรากเผือกหอม และว่านหอมต่างๆ นำสมุนไพรทั้งหมดโขลกหรือตำรวมกันให้ละเอียดจะมีกลิ่นหอมในตัวเอง เรียกว่าเป็นการย้อมสด

การย้อมเย็น เป็นวิธีการแช่ผ้าไหมที่ทอเป็นผืนลายลูกแก้ว หรือผ้าไหมที่ตัดเป็นเสื้อ กางเกง ผ้าพันคอ และผ้าคลุมไหล่ นำมาย้อมในน้ำมะเกลือที่ได้เตรียมไว้ ร่วมกับสมุนไพรที่มีกลิ่นหอม เรียกว่าเป็นการย้อมสด โดยหลังจากตำผลมะเกลือและน้ำที่ผสมตามสัดส่วนมะเกลือ ๑ ถึง (๕ ลิตร) ต่อ น้ำ ๑ (๕ ลิตร) แล้ว นำผลมะเกลือที่ตำเทลงในกะละมังพลาสติกหรือกะละมังที่ทำจากยางรถยนต์ พร้อมผสมน้ำจากสระข้างบ้านหรือในหมู่บ้านที่แช่ข้ามปีอีก จำนวน ๒ ถึง (ขนาดถังน้ำพลาสติกขนาด ๕ ลิตร) นำ

ผ้าไหมที่ทอเป็นผืนหรือผ้าไหมที่ตัดเป็นเส้น กางเกง ผ้าพันคอ และผ้าคลุมไหล่ ลงไปแช่และขยี้เบาๆ ในกะละมังที่มีส่วนผสมของผลมะเกลือตำละเอียดผสมน้ำ เพื่อให้ซึมเข้าเนื้อผ้า ประมาณ ๑๐-๑๕ นาที ยางจากผลมะเกลือที่ผสมน้ำซึ่งมีความหนืดจะช่วยเกาะเนื้อผ้าไหมทำให้สีดำของผลมะเกลือซึมเข้าสู่เนื้อผ้า หลังจากนั้นนำขึ้นบิดให้พอหมาดจะมีสีเหลือง แล้วนำไปตากแดด

การตากแดด จะนำผ้าไหมที่ทอเป็นผืนลายลูกแก้ว หรือผ้าไหมที่ตัดเป็นเส้น กางเกง ผ้าพันคอ และผ้าคลุมไหล่ โดยการปูราบลงกับพื้นดินลานบ้าน หรือลานหญ้ากลางแจ้งในครั้งแรกของการย้อม เพื่อเพื่อให้สีดำและยางของผลมะเกลือที่ตำละเอียดซึมเข้าเนื้อผ้าให้เสมอทั่วทั้งผืน และไม่ให้น้ำมะเกลือไหลออกจากเส้น ปล่อยไว้จนแห้งหมาดๆ ผ้าจะเริ่มเปลี่ยนเป็นสีเขียว จึงนำเส้นผ้ามาแช่น้ำมะเกลือเหมือนครั้งแรก และนำไปตากแดดเหมือนเดิม

ใน ๑ วัน จะย้อมผ้าซ้ำและตากได้ประมาณ ๓ - ๔ ครั้ง (ขึ้นกับความแรงของแดด) ก่อนเก็บเส้นผ้าไว้ย้อมวันต่อไป จากนั้นนำเส้นผ้าที่ย้อมมะเกลือที่ตากแดดแห้งแล้ว มาลวกน้ำร้อน โดยต้มน้ำพอท่วมเส้นผ้า หลังจากนั้นน้ำเดือดให้ยกลงแล้วจึงเอาเส้นผ้าลงลวกในหม้อต้มน้ำ กดลงให้น้ำท่วมเส้นผ้าปิดฝาหม้อ ปล่อยให้เย็น จึงนำขึ้นมาบิดหมาดๆ พักไว้ในถัง รอย้อมวันถัดไป หลังจากการย้อมเส้นผ้าเสร็จในแต่ละวันนั้น ต้องนำเส้นผ้าที่ย้อมมาลวกน้ำร้อนทุกครั้ง เพื่อให้ยางมะเกลือละลายและเศษฝุ่นต่างๆ ไม่ติดเส้นผ้า ซึ่งจะช่วยให้เส้นผ้ามีความอ่อนนุ่ม ไม่แข็งกระด้าง ทั้งนี้ น้ำมะเกลือสำหรับการย้อมต้องเตรียมใหม่ทุกวัน หลังจากการย้อมวันละ ๓ - ๔ ครั้ง ประมาณ ๗- ๘ วัน จะเห็นว่าเส้นผ้ามีสีดำสนิทแล้วให้หยุดย้อม

๔) .สัดส่วนการย้อม

ผ้าไหมที่ทอเป็นผืนแล้ว ขนาด ๘-๑๐ เมตร สามารถนำมาย้อมในหนึ่งครั้ง
ผ้าไหมที่ตัดเป็นเส้นหรือกระโปรงแล้ว จำนวน ๔-๕ ซีน สามารถนำมาย้อมในหนึ่งครั้ง

ผ้าไหมที่ทอเป็นผืนหรือตัดเป็นเส้นหรือกระโปรงแล้ว จำนวน ๑ ซีน ใช้ระยะเวลาในการย้อม ๑๘-๒๐ วัน

ผลมะเกลือ จำนวน ๑ ตัน สามารถนำมาย้อมผ้าไหม ประมาณ ๘๐ เมตร

๑ วัน สามารถย้อมผ้าไหม จำนวน ๓-๔ ครั้ง

๑ สัปดาห์ สามารถย้อมผ้าไหม จำนวน ๔-๕ วัน

๒.๒ สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

หลังจากการย้อมและตากผ้าไหมย้อมด้วยผลมะเกลือจนกลายเป็นสีดำสนิทแล้ว นำผ้าไหมมาอบด้วยสมุนไพรที่สามารถหาได้ในท้องถิ่น เพื่อให้ผ้ากลิ่นหอมของสมุนไพรติดทนนาน เป็นการช่วยรักษาผิวพรรณไม่ให้ระคายเคือง และกลิ่นหอมจากสมุนไพรช่วยในด้านการหายใจ ช่วยป้องกันแมลง เพิ่มความเย็นสบายสำหรับผู้สวมใส่ หรือปกคลุม เพราะมีการระบายความร้อนได้ดี โดยใช้เทคนิคและภูมิปัญญาที่มีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งมีเพียงผู้รู้บางท่าน บางกลุ่มเท่านั้นที่ยังคงอบผ้าไหมด้วยสมุนไพรในท้องถิ่นอยู่ โดยสมุนไพรที่นำมาใช้มีสมุนไพรหลัก ได้แก่

๑. ใบเล็บครุฑ หรือกุริยม
 ๒. ขมิ้น ใช้ขมิ้นไซ จะมีหัวเล็กๆ ยาวแตกแขนง เป็นเหง้า
 ๓. เปราะหอม ที่ได้ผสมไว้ เมื่อปลูกแล้วมีหัวจะบิดแล้วนำส่วนหัวมาโขลก หรือเอามาฝานบางๆ แล้วนำไปล้างพร้อมกับขมิ้นที่เป็นหัวสด
 ๔. ฮากกระเฉนหรือรากแฝกหอม ล้างแล้วนำมาสับให้เป็นท่อนสั้นๆ
 ๕. หนามคองหรือลูกตะคอง นำมาคั่วให้หอมแล้วทุบหรือโขลกให้ละเอียด
 ๖. ต้นนมยาน ต้นกระวาน หรือต้นตดหมา นำมาหั่นบางๆ แล้วนำมาโขลก
- สมุนไพรเสริม (ถ้ามี) ดังนี้
๑. ต้นเนียม ต้นอ้ม ต้นเนียมอ้ม ต้นใบขน
 ๒. การะเกดหรือลำเจียก

วิธีการเตรียมเครื่องสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

ในช่วงที่แดดจัดจะเริ่มไปหาสมุนไพร ประมาณช่วงเดือนตุลาคมหรือช่วงเดือนพฤศจิกายน ที่ลมและฝนไม่ตกแล้ว เป็นช่วงเข้าสู่ฤดูหนาวสามารถเริ่มเก็บสมุนไพรเอามาตากได้ เพราะถ้าทำในช่วงฤดูฝนจะมีความเสี่ยง คือ ๑. ตากแล้วลืมนเก็บ ๒. ถ้าแดดไม่จัดหรือมีแดดบ้างไม่มีแดดบ้างจะทำให้สมุนไพรที่ตากขึ้นราได้

วิธีการทำเครื่องสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

นำสมุนไพรทั้งหมดโขลกรวมกันเมื่อเสร็จแล้วนำเครื่องหอมอื่นๆ เช่น ใบมีอค ใบอ้ม ลำเจียก มาตากในกระทะ หรือใช้วิธีเอาใบตองกล้วยหรือกาบกล้วยห่มให้มิดกลิ่นหอม แล้วจึงนำมาคลุกผสมรวมกันกับใบกุริยมหรือใบอ้ม ซึ่งใบกุริยมต้องชุบน้ำแล้วสะบัดเอาน้ำออกก่อนให้เหลือความเปียกไม่มาก แล้วนำสมุนไพรชนิดอื่นที่เตรียมไว้มาคลุกผสมกัน หลังจากคลุกเรียบร้อยแล้วนำมาใส่มวยหรือหวด

นำไปนึ่ง และตากแดดจัดๆ ประมาณ ๓ แดด ก็จะได้เครื่องหอมที่แห้งสนิทเก็บไว้สำหรับอบผ้าได้ สมุนไพรจะไม่ขึ้นราเพราะว่าแห้งสนิทแล้ว

วิธีการอบสมุนไพร

เมื่อเตรียมผ้าไหมย้อมมะเกลือเสร็จเรียบร้อยแล้ว ให้เตรียมหม้อและมวสำหรับนึ่งหรืออบเสื้อผ้าที่เตรียมไว้ คือ นำสมุนไพรที่อบเป็นเครื่องแห้งก่อนที่เตรียมไว้ใส่ลงไป ในมวประมาณ ๒ นิ้ว เพื่อไม่ให้เปลืองพื้นที่ก้นมว นำเสื้อผ้าที่เราจะอบไปชุบน้ำบิดให้หมาด สบัดเสื้อผ้าเพื่อไม่ให้เปียก ก่องวางลงไป ในมว นำเครื่องหอมวางด้านบนเสื้อผ้าอีกชั้น แล้วเอาใบตองปิดเพื่อให้ไอความร้อน หมุนเวียนเครื่องหอมที่อยู่ในมวไม่ให้ระเหยออกไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งถือเป็นขั้นตอนการอบสุดท้าย ใช้ระยะเวลา ๑-๒ ชั่วโมง เพราะต้องรอให้เกิดความร้อนและมีไอความร้อนไปจับที่ผ้า เพื่อกลิ่นเครื่องหอมจะได้ติดทนนานในเส้นใยผ้า หลังจากอบขั้นตอนนี้เรียบร้อยแล้วนำไปตากให้แห้งแล้วเก็บให้เรียบร้อย

๓ ชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัด ศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการจัดเก็บชุดความรู้ และสามารถนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

หลังจากผู้วิจัยได้ลงพื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการรวบรวมความรู้โดยการถอดประสบการณ์ และบทเรียนจากผู้รู้ในพื้นที่วิจัย สำหรับการผลิตเรียบร้อยแล้วนั้น ได้แก่ หนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook) วิดีทัศน์ และ แผ่นพับความรู้

อภิปรายผล

๑ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

๑.๑ ประวัติความเป็นมากลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพ บ้านเมือมน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

กลุ่มเริ่มก่อตั้งมาจาก เมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๓๖ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จมาเยี่ยมราษฎร ณ บ้านหนองน้ำขุ่น หมู่ที่ ๑๐ ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และทรงพระราชทานเงินสนับสนุนกลุ่มอาชีพ โดยบ้านเมือมน้อย หมู่ที่ ๖ เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่ได้รับพระราชทานเงินสด จำนวน ๔ ราย รวมเป็นเงิน ๑๑,๕๐๐ บาท และเส้นไหม ๔

คนๆ ละ ๒ กิโลกรัม รวม ๘ กิโลกรัม หลังจากนั้นจึงได้ร่วมกันจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาเป็นกลุ่มทอผ้าไหม เพื่อตอบสนองพระราชเสาวนีย์ของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ ซึ่งจัดตั้งเมื่อ ปี พ.ศ.๒๕๓๗ แรกเริ่มมีสมาชิก ๒๑ คน ทุนดำเนินการ ๒,๒๐๐ บาท ปัจจุบันมีสมาชิก ๓๗ คน ทุนดำเนินการ ๖๓,๘๐๐ บาท และได้รับงบประมาณสนับสนุนจากสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอห้วยทับทัน จำนวน ๒๕,๐๐๐ บาท ในปี ๒๕๓๘ ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง จำนวน ๖,๐๐๐ บาท ปี ๒๕๓๙ ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองหลวง จำนวน ๕,๐๐๐ บาท รวมได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากหน่วยงานราชการ รวมทั้งสิ้น ๓๖,๐๐๐ บาท มีการบริหารงานโดยคณะกรรมการบริหาร ซึ่งนำโดย นางราตรี ดวงนิล ยึดระเบียบกลุ่มเป็นแนวทางในการบริหารจัดการ กิจกรรมที่สำคัญของกลุ่ม ได้แก่ การเลี้ยงไหมด้วยตนเอง การทอผ้าไหม และผลิตผ้าไหม การแปรรูปผ้าเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพร และมีศูนย์จำหน่ายสินค้า ซึ่งสามารถจำหน่ายสินค้าได้ตลอดเวลา โดยในแต่ละปีทางกลุ่มจะได้รับคัดเลือกจากทางจังหวัดศรีสะเกษ เพื่อไปจำหน่ายสินค้าในงานต่างๆ ทั้งในระดับจังหวัดและระดับประเทศ

ลักษณะของเสื้อเก็บบ้านเมืองน้อย เป็นเสื้อที่ทำจากผ้าไหมพื้นบ้านทอมือ ทอลายในตัว ย้อมสีดำด้วยมะเกลือ ตัดเย็บตามแบบเสื้อพื้นบ้านของชนเผ่าส่วย เขมร มีการเย็บและปักด้วยเส้นไหมสีเส้นต่างๆ เรียกว่า “การแซว” และอบด้วยสมุนไพรให้มีกลิ่นหอมติดทนนาน มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า “เสื้อผ้าเหยียบ” วัตถุประสงค์ของการสวมใส่ เพื่อ

๑. ใช้ใส่ในงานบุญประเพณี บุญบั้งไฟ งานแต่งงาน เพราะในสมัยก่อนไม่มีชุดแต่งงานให้เช่า ถือว่าเป็นเสื้อที่ดีที่สุดสำหรับเจ้าบ่าว เจ้าสาว ถ้าไม่มีต้องเช่าหรือขอยืมผู้ที่ทำไว้ เวลาไปคืนต้องจ่ายเงินเป็นค่าเช่าสิบหรือห้าบาทด้วย จึงจำเป็นที่ต้องมีเอาไว้

๒. เป็นชุดนุ่งไหว้ หรือสวมใส่ในพิธีกรรมบูชาแม่มดผีฟ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์

๓. เป็นผ้าที่ใช้ในการบูชาแม่มดผีฟ้า ถ้ามีการประพาศผีผิต ต้องนำเครื่องชุดนี้มาไหว้การวาระจึงจะหาย แล้วต้องสวมใส่ในการรำบูชาด้วย จึงถือว่าเป็นชุดที่สำคัญ หากไม่มีจะต้องหามาสวมใส่ให้ได้ นี่เป็นที่มาของผ้ามะเกลือบ้านเมืองน้อย

ทั้งนี้ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า การศึกษาประวัติความเป็นมามีความสำคัญในการวิจัย เพราะเป็นการกระตุ้นให้ชุมชนได้ทบทวนประวัติความเป็นมาของกลุ่มตนเอง และเป็นการบันทึกเรื่องราวประวัติความเป็นมาของการพัฒนากลุ่ม รวมทั้งทบทวนกิจกรรมการพัฒนาในปัจจุบันว่ามีการดำเนินการอย่างไร แต่ละคนในกลุ่มมีบทบาทหน้าที่อย่างไร และได้ปฏิบัติหน้าที่ของตนเองตามที่ได้รับมอบหมายหรือไม่ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดการปรับตัวให้เข้ากับสภาพปัจจุบัน

สอดคล้องกับทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ ของ Bronislaw Malinowski (ยศ สันตสมบัติ. ๒๕๕๖ : ๓๖-๓๗) เชื่อว่ามนุษย์ทุกสังคมมีวัฒนธรรมมีความต้องการพื้นฐานทางด้านร่างกายและจิตใจ และหน้าที่หลักของวัฒนธรรม คือ การตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งจะต้องได้รับ

การตอบสนองจากสังคม โดยแบ่งความต้องการของมนุษย์ออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑) ความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจ (Basic and Psychological Needs) เช่น ด้านปัจจัย ๔ การพักผ่อน การเจริญเติบโต และการสืบพันธุ์ เป็นต้น ๒) การตอบสนองร่วมกันของสมาชิกในสังคม (Instrument Needs) หมายถึง การทำงานร่วมกันของสมาชิกสังคมเพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจยังก่อให้เกิดการจัดตั้งองค์กรและสถาบันต่างๆ ขึ้น เช่น การหาอาหาร ก่อให้เกิดการจัดตั้งระบบเศรษฐกิจเพื่อผลิตอาหาร การแลกเปลี่ยนและการกระจายอาหารออกไปยังสมาชิกของสังคม และ ๓) ความต้องการเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Needs) ความต้องการนี้ได้รับการตอบสนองโดยการพัฒนาระบบวิทยาศาสตร์ ศาสนา ศิลปะ และศิลปะขึ้นมาในสังคม

๑.๒ สภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

จากการร่วมกันวิเคราะห์ศักยภาพโดยใช้เทคนิค SWOT Analysis ในประเด็นสภาพปัจจุบันปัญหาภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษพบว่า กลุ่มมีจุดแข็งและโอกาสในด้านต่างๆ สูง แต่ยังมีขาดผู้สืบทอดในอนาคต เนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ ดังนั้นโครงการนี้สามารถช่วยถอดความรู้ และผลิตเป็นชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ เพื่อเป็นการจัดเก็บความรู้ และนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

ทั้งนี้ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า การอบผ้าไหมย้อมมะเกลือด้วยสมุนไพร เป็นภูมิปัญญาที่ควรมีการอนุรักษ์และสืบทอดไปยังรุ่นต่อไป เพราะเป็นการแสดงถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ทางด้านวัฒนธรรมของท้องถิ่น โดยการรื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิม และสร้างคุณค่าใหม่ และพัฒนาให้มีการนำคุณค่าทางวัฒนธรรมนี้มาสร้างเป็นมูลค่าเพื่อก่อให้เกิดรายได้เพิ่มสำหรับชุมชนต่อไป การให้สมาชิกของกลุ่มวิเคราะห์ศักยภาพของตนเอง โดยใช้เทคนิค SWOT Analysis นั้น มีส่วนช่วยให้กลุ่มได้สะท้อนข้อดีข้อเสีย ซึ่งสมาชิกในกลุ่มได้ ระดมความคิดเห็นด้วยความตั้งใจ ถึงแม้จะไม่สามารถแยก จุดแข็งกับโอกาส และจุดอ่อนกับอุปสรรคได้ แต่สามารถแยกข้อดีข้อเสียได้ ซึ่งคณะผู้วิจัยได้ช่วยเป็นที่เล็งประจำกลุ่ม โดยช่วยอธิบายและจับประเด็นในการสนทนา นอกจากนี้สมาชิกแต่ละกลุ่มยังสามารถวิเคราะห์ความต้องการของตนเองเพื่อพัฒนาให้กลุ่มให้มีศักยภาพและมีความเข้มแข็ง สามารถพึ่งตนเองได้ตามสภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่ เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภูมิปัญญาของชุมชน ในด้านการปรับตัวของวัฒนธรรมให้เข้ากับสังคมปัจจุบัน

สอดคล้องกับทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ของ Julian Steward นักมานุษยวิทยาอเมริกัน (ยศ สันตสมบัติ, ๒๕๕๖ : ๔๑-๔๒) ซึ่งได้อธิบายแนวความคิดแบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมว่า เป็นการศึกษากระบวนการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม โดยพิจารณาที่การเปลี่ยนแปลง

ของระบบสังคมที่มีผลซึ่งกันและกัน ต่อแบบแผนทางวัฒนธรรม เพราะวัฒนธรรมช่วยให้มนุษย์ปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เป็นพื้นฐานของการพัฒนาด้านต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยี เพื่อให้เกิดการสืบทอดภูมิปัญญา ควบคู่ไปกับความเจริญ และความอยู่รอดของมนุษย์เอง นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับแนวคิด SWOT ของ พหล เก้าเอี้ยนและคณะ (๒๕๕๗ : ๔๓) ได้ศึกษาว่า SWOT เป็นการวิเคราะห์ถึงโอกาสและภาวะคุกคามหรือข้อจำกัด อันเป็นสภาวะแวดล้อมภายนอกที่มีผลต่อการพัฒนาด้านต่างๆ ของท้องถิ่น รวมทั้งการวิเคราะห์จุดอ่อนจุดแข็งของท้องถิ่น อันเป็นสภาวะแวดล้อมภายในท้องถิ่นซึ่งทั้งหมดเป็นการประเมินสถานภาพของท้องถิ่นในปัจจุบัน หลักการสำคัญของกระบวนการวิเคราะห์ SWOT คือการวิเคราะห์โดยการสำรวจจากสภาพการณ์ ๒ ด้าน ได้แก่ (๑) สภาพการณ์ภายใน และ (๒) สภาพการณ์ภายนอก เพื่อให้รู้จักตนเองและรู้จักสภาพแวดล้อม ในการวิเคราะห์นี้จะช่วยให้กลุ่มนั้นๆทราบถึงการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ทั้งที่เกิดขึ้นแล้วและแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงในอนาคต รวมถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงที่มีกิจกรรมหรือผลิตภัณฑ์ของตน ข้อมูลจากผลการวิเคราะห์ SWOT นี้ จะใช้เป็นแนวทางในการกำหนดวิสัยทัศน์ การกำหนดกลยุทธ์ และแผนการดำเนินการต่างๆ เพื่อให้ชุมชนเกิดการพัฒนาไปในทางที่เหมาะสมต่อไป (พหล เก้าเอี้ยนและคณะ. ๒๕๕๗ : ๔๓)

สอดคล้องกับผลการวิจัยของนภาพรณ์ หะวานนท์ และพิสมัย รัตนโรจน์สกุล (๒๕๔๘ : ๘๘-๘๙) ได้ศึกษาการเสริมสร้างทุนสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาชุมชนไปสู่ความเข้มแข็ง และตั้งอยู่บนฐานคิดของการพึ่งพาตนเอง เรียนรู้ร่วมกันในการกำหนดระบบความสัมพันธ์ที่นำไปสู่การสร้างทุนทางสังคมที่มีการสืบทอดกันมาจากอดีต และมีการปรับตัวให้เข้ากับยุคเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลง

๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

ปัจจุบันการย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือ จะใช้ผ้าไหมทอมือ ซึ่งเป็นการทอมือลวดลายในตัว ย้อมสีดำด้วยมะเกลือ มีการเย็บและปักด้วยเส้นไหมสีสันต่างๆ เรียกว่า การแขว มีชื่อเรียกตามท้องถิ่นว่า เสื้อผ้าเหยียบ หรือ อวเก็บ ลายที่นิยมคือลายลูกแก้วซึ่งเป็นวิธีการทอโดยใช้เทคนิคการเพิ่มตะกอให้มากขึ้นกว่าสองตะกอ ลายผ้าที่ได้จะเป็นลายดอกนูนขึ้นมาตลอดทั้งผืน เป็นผ้าทอที่ต้องใช้ความสัมพันธ์ในการเหยียบตะกออย่างชำนาญ นอกจากนี้ใช้เส้นยืนและเส้นพุ่งย้อมสีเดียวกัน มีลักษณะการทอแบบยกดอก ซึ่งแตกต่างจากการทอผ้าพื้น ที่มีการใช้ตะกอเป็นตัวกำหนดลาย มีจุดกลับโดยยกตะกอย้อนกลับ แล้วเก็บตะกอตามลวดลายที่กำหนดไว้ มีวิธีการย้อมแบบย้อมเย็น ในระหว่างเดือนมกราคม ถึง เดือนกันยายน มะเกลือจะเริ่มออกดอก และระหว่างเดือนพฤษภาคม ถึง เดือนธันวาคม มะเกลือจะติดผล สามารถเริ่มย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือได้ในระหว่างเดือนกรกฎาคม ถึง เดือนพฤศจิกายน (ก่อนเก็บเกี่ยวข้าว)

สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ หลังจากย้อมผ้าไหมด้วยผลมะเกลือแบบดั้งเดิมจนมีสีดำสนิท นำผ้าไหมที่ได้จากการย้อมผลมะเกลือมาแปรรูปตัดเย็บเป็นเสื้อ ปัก หรือแขวลวดลายด้วยเส้นไหมสีต่างๆ แล้วนำสมุนไพรที่สามารถหาได้ในท้องถิ่น ได้แก่ ใบเล็บครุฑ หรือกุริยม ขมิ้น เปราะหอม ฮากกระเฉดหรือรากผักหอม หนาม

คองหรือลูกตะคอง ต้นนมยาน ต้นกระวาน หรือต้นตดหมา ต้นเนียม ต้นอ้ม ต้นเนียมอ้ม ต้นใบขน การเกดหรือลำเจียก และสมุนไพรอื่นๆ ที่ให้กลิ่นหอม มาอบหรือหนึ่งเพื่อให้กลิ่นหอมของสมุนไพรติดทนกับผ้าไหมย้อมมะเกลือ เป็นการช่วยรักษาผิวพรรณไม่ให้ระคายเคือง และกลิ่นหอมจากสมุนไพรช่วยในการคลายใจ ช่วยป้องกันแมลง เพิ่มความเย็นสบายสำหรับผู้สวมใส่ เพราะมีการระบายความร้อนได้ดี โดยใช้เทคนิคและภูมิปัญญาที่มีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น

ทั้งนี้ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า มีประโยชน์ต่อพื้นที่ เพราะเป็นการรวบรวมความรู้โดยการถอดประสบการณ์ และบทเรียนจากผู้รู้ในพื้นที่วิจัย ซึ่งปัจจุบันผู้รู้เรื่องเกี่ยวกับวิธีการอบสมุนไพรผ้าไหมย้อมมะเกลือส่วนใหญ่เป็นผู้สูงวัยที่ได้ถ่ายทอดเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตโดยอาศัยสมุนไพรที่มีอยู่ใกล้ตัวหรือภายในพื้นที่บริเวณหมู่บ้านมาใช้ประโยชน์ในการอบผ้าไหม เป็นการเรียนรู้และปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่มีอยู่รอบตัว นอกจากนี้องค์ความรู้ที่ได้จากการถอดประสบการณ์ยังสามารถนำไปสร้างรายได้จากการจำหน่ายสินค้า คือ ผ้าไหมย้อมด้วยผลมะเกลือ และสมุนไพรอบผ้าไหม ซึ่งถือว่าเป็นผลิตภัณฑ์ที่เกิดจากภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของชุมชน ก่อให้เกิดการสร้างมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจด้วย

สอดคล้องกับทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ของ Julian Steward นักมานุษยวิทยาอเมริกัน (ยศ สันตสมบัติ, ๒๕๕๖ : ๔๑-๔๒) ซึ่งได้อธิบายแนวความคิดแบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมว่า เป็นการศึกษากระบวนการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม โดยพิจารณาที่การเปลี่ยนแปลงของระบบสังคมที่มีผลซึ่งกันและกัน ต่อแบบแผนทางวัฒนธรรม เพราะวัฒนธรรมช่วยให้มนุษย์ปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เป็นพื้นฐานของการพัฒนาด้านต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยี เพื่อให้เกิดการสืบทอดภูมิปัญญา ควบคู่ไปกับความเจริญ และความอยู่รอดของมนุษย์เอง

๓. ชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

จังหวัดศรีสะเกษ

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการจัดเก็บชุดความรู้ และสามารถนำชุดความรู้ดังกล่าวถ่ายทอดให้กับเยาวชน นิสิต นักศึกษา ผู้ที่สนใจ สามารถศึกษาข้อมูล เทคนิควิธีการนำสมุนไพรมาใช้ในการอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ และเป็นการอนุรักษ์มรดกภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไป

จากการลงพื้นที่เพื่อเก็บรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมิปัญญาการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นการรวบรวมความรู้โดยการถอดประสบการณ์ และบทเรียนจากผู้รู้ในพื้นที่วิจัย สำหรับการผลิตเรียบร้อยแล้วนั้น ได้แก่ หนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook) วิดีทัศน์ และแผ่นพับความรู้

ทั้งนี้ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นวัฒนธรรมการสื่อสารที่กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเลื้อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัด

ศรีสะเกษ มีความต้องการถ่ายทอดสื่อสารความเชื่อ ความคิด หรือความรู้สึกรู้สึกของตนเองผ่านพฤติกรรมต่างๆ เพื่อถ่ายทอดวัฒนธรรมของตนเองจากรุ่นสู่รุ่น ยุคสู่ยุค การสื่อสารจึงมีความสำคัญและเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดองค์ความรู้ โดยอาศัยเทคโนโลยีในการจัดเก็บความรู้และภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม แล้วถ่ายทอดไปยังผู้สนใจและคนรุ่นใหม่ให้สามารถเรียนรู้ซึ่งอาศัยจากเทคโนโลยีที่มีความทันสมัยในปัจจุบัน โดยการใช้สื่อที่ผลิตเป็นชุดความรู้ ได้แก่ วิดีทัศน์ หนังสือเล่มเล็ก (Pocketbook) และแผ่นพับประชาสัมพันธ์ เป็นตัวแพร่กระจายภูมิปัญญาเกี่ยวกับการอบสมุนไพรรักษาไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ไปสู่พื้นที่อื่นๆ ผ่านช่องทางการสื่อสารที่มีความหลากหลายในปัจจุบัน

สอดคล้องกับงานของอนันต์ธนา อังกนันท์ และเกื้อกุล คุปรัตน์ (๒๕๓๖ : ๕๔-๖๐) อธิบายว่าวัฒนธรรมเกี่ยวกับการสื่อสาร (Communication) หมายถึงการสร้างความร่วมมือ ความคล้ายคลึงกันระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสารต้องอาศัยการสื่อสารในการสืบทอดเรื่องราวต่างๆ จากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง กระบวนการสื่อสาร (Process of Communication) ซึ่งกระบวนการในที่นี้หมายถึงปรากฏการณ์ที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาหรือกิจกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องกัน

จุฑาพรรธน์ ผดุงชีวิต (๒๕๕๑ : ๕-๖) ได้อธิบายว่ามนุษย์ในทุกวัฒนธรรมล้วนมีความต้องการที่จะถ่ายทอดสื่อสารและแสดงออกถึงความเชื่อ ความคิด หรือความรู้สึกรู้สึกของตนเองผ่านพฤติกรรมต่างๆ เพื่อถ่ายทอดวัฒนธรรมของตนเองจากรุ่นสู่รุ่น ยุคสู่ยุค โดยวัฒนธรรมนั้นคือ การดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่มนุษย์สร้างขึ้นมาร่วมกันในสังคม อาจกล่าวได้ว่า วัฒนธรรมเป็นเรื่องเกี่ยวกับวิถีชีวิตของผู้คนเป็นเรื่องราวของทุกสิ่งทุกอย่างทั้งหลายของมนุษย์ โดยภูมิปัญญาและเทคโนโลยี (Wisdom and Technology) อาทิ ระบบความเชื่อ ระบบคุณค่า ระบบการดำรงชีวิต ระบบการให้การศึกษา ระบบภาษาและวรรณกรรม เป็นเครื่องมือถ่ายทอดความรู้ทางวัฒนธรรม สอดคล้องกับอัจฉรา ทองอยู่ (๒๕๕๐ : ๑๘) ได้อธิบายว่ากระบวนการที่วัฒนธรรมถูกเผยแพร่จากแหล่งกำเนิดไปยังสมาชิกในสังคมนั้นสามารถเกิดขึ้นได้ ๒ ทาง คือ ๑) โดยทางตรง ได้แก่ การติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลระหว่างชาติ ซึ่งอาจเป็นการแลกเปลี่ยนโดยสันติวิธี หรือแลกเปลี่ยนโดยการสงคราม หรือการอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศใหม่ ๒) โดยทางอ้อม ได้แก่ การที่วัฒนธรรมเผยแพร่ผ่านสื่อมวลชน เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์ สอดคล้องกับทฤษฎีการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ซึ่งได้อธิบายว่า หลักของการแพร่กระจายวัฒนธรรมหนึ่งๆ จะแพร่กระจายไปยังแหล่งอื่นๆ ได้ต้องยึดหลักว่า วัฒนธรรมคือ ความคิด และพฤติกรรม (ผลของความคิด) ที่ติดตัวบุคคล เมื่อบุคคลไปถึงที่ใดวัฒนธรรมก็จะไปถึงที่นั่น ดังนั้น การแพร่กระจายของวัฒนธรรมจะขึ้นอยู่กับปัจจัยหลักภูมิศาสตร์ ปัจจัยทางเศรษฐกิจ ปัจจัยทางสังคม และปัจจัยการคมนาคมขนส่งที่ดี (นิยพรรณ วรรณศิริ. ๒๕๔๐ : ๙๓)

ข้อเสนอแนะ

๑. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

๑.๑ มีการนำเอาหลักการเศรษฐกิจแบบพอเพียงเพื่อจัดการภูมิปัญญาและวิถีในการดำเนินชีวิต และจัดการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรมในระดับบุคคลให้มีความความสามารถ รู้จักการวางแผนแบบมีส่วนร่วม มีความรอบคอบในการทำกิจกรรมต่างๆ มีชุดความรู้จริงที่ผ่านการเรียนรู้จากการปฏิบัติที่สามารถถ่ายทอดความรู้ได้ และมีจริยธรรม มีความซื่อสัตย์ต่อตนเองและผู้อื่น

๑.๒ มีการนำวิธีการผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชนที่มีประสิทธิภาพสามารถจัดเก็บองค์ความรู้ และเผยแพร่ โดยเข้าถึงบุคคลที่มีความสนใจในแต่ละกลุ่มได้

๑.๓ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นควรกำหนดนโยบายให้จัดลำดับความสำคัญของการส่งเสริมแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรมในชุมชนให้อยู่ในระดับต้นๆ ของแผนงานและโครงการต่างๆ

๑.๔ กระทรวงวัฒนธรรม รวมทั้งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรให้ความสำคัญและสนับสนุนส่งเสริมแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม โดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างเป็นรูปธรรมและต่อเนื่อง

๒. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

๒.๑ ควรมีการวิจัยขยายผลไปยังหมู่บ้านใกล้เคียงที่สนใจในการนำภูมิปัญญาของตนเองมาจัดเก็บเป็นชุดความรู้ทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชนไปจัดการพื้นที่ชุมชนของตนเอง เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็งต่อไป

๒.๒ สถาบันการศึกษาในชุมชนควรนำผลการศึกษานี้ไปเผยแพร่ในสถานศึกษา เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการส่งเสริมภูมิปัญญาในท้องถิ่น ให้มีความสอดคล้องกับพันธกิจของหน่วยงาน

๒.๓ ต่อมามีการพัฒนาเทคนิคการอบแห้งของสมุนไพรให้มีคุณภาพ จนสามารถนำไปจำหน่ายได้ ให้ลูกค้าและผู้สนใจนำไปอบผ้าได้เอง

บรรณานุกรม

- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (๒๕๔๘). การศึกษาวิจัยเศรษฐกิจสมุนไพรไทยกรณีขึ้นชัน. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (๒๕๔๔). แนวทางการบริหารโรงเรียนปฏิรูปการเรียนรู้. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- กิดานันท์ มลิทอง. (๒๕๓๑). เทคโนโลยีการศึกษาร่วมสมัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กรมศิลปากร. (๒๕๔๒). วัฒนธรรม อารยธรรม ภูมิปัญญาและเทคโนโลยี. กรมศิลปากร : กรุงเทพฯ.
- กรมการค้าต่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์. (๒๕๔๘). การเตรียมความพร้อมของอุตสาหกรรมสิ่งทอไทยต่อการเปิดตลาดเสรีสิ่งทอในปี ๒๕๔๘. กรุงเทพฯ: กรมการค้าต่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์.
- กลุ่มยุทธศาสตร์และเฝ้าระวังทางวัฒนธรรม. (๒๕๕๕). การจัดเก็บองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่น จังหวัดศรีสะเกษ ประจำปี ๒๕๕๕. ศรีสะเกษ: สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ.
- เชมณัฐ มิ่งศิริธรรม. (๒๕๕๓). การพัฒนาฐานข้อมูลแหล่งการเรียนรู้จังหวัดสมุทรสงคราม. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.
- ครรชิต พุทธิโกษา. (๒๕๔๐). คู่มือการพัฒนาชุมชนแห่งการเรียนรู้ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- งามพิศ สัตย์สงวน. (๒๕๓๙). มานุษยวิทยากายภาพ: วิวัฒนาการทางกายภาพและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. (๒๕๔๓). ภูมิปัญญาอีสาน. อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซ็ท.
- จूरรัตน์ บัวแก้วและคณะ. (๒๕๔๓). ผ้ากบฏชีวิตชาวไทยมุสลิมในห้าจังหวัดชายแดนภาคใต้ของประเทศไทย. ปัตตานี: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- ไชยรัตน์ ปราณี. (๒๕๕๗, พฤษภาคม - สิงหาคม). วัฒนธรรมชุมชนกับการเสริมสร้างความสมานฉันท์ในสังคมไทย โดยใช้วัฒนธรรมเป็นฐานวารสารการพัฒนาชุมชนและคุณภาพชีวิต. วารสารการพัฒนาชุมชนและคุณภาพชีวิต กรุงเทพฯ. ๒(๒): ๑๑๕-๑๒๓.
- ไชยยศ เรืองสุวรรณ. (๒๕๔๗). การบริหารสื่อและเทคโนโลยีการศึกษา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- ณพงศ์ นพเกตุ. (๒๕๕๔). การพัฒนากระบวนการ“วางผังชุมชนเชิงรุกโดยชุมชน” (กรณีผังแม่บทภูมิทัศน์เทศบาลตำบลปริก). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).

- ทรงคุณ จันทจร. (๒๕๔๙). การวิจัยเชิงคุณภาพทางวัฒนธรรม. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ทรงพันธ์ วรรณมาศ. (๒๕๔๗). ฐานข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านแม่สีธรรมชาติสำหรับผ้าย้อมภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ: สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ.
- ธนพชร นุตสาระ. (๒๕๕๗). แนวทางการอนุรักษ์วัฒนธรรมดนตรีของชาวกะเหรี่ยง ตำบลบ้านจันทร์ อำเภอกัลยาณิวัฒนา จังหวัดเชียงใหม่. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- นำชัย ศุภฤกษ์ชัยสกุล และคณะ. (๒๕๕๗). การพัฒนารูปแบบการส่งเสริมพฤติกรรมตามค่านิยมและวัฒนธรรมไทยอย่างยั่งยืนด้วยการสังเคราะห์งานวิจัย. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- เบญจวรรณ นาราสัจ. (๒๕๕๒). ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน. ขอนแก่น: ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ประสาท เนืองเฉลิม. (๒๕๕๘, มกราคม – เมษายน). “การเรียนรู้โดยการบริการสังคม Service Learning”. วารสารวิชาการแพรวากาฬสินธุ์ มหาวิทยาลัยราชภัฏกาฬสินธุ์. ๒(๑) : ๙.
- ปราณี วงษ์เทศ. (๒๕๒๕). พื้นบ้านพื้นเมือง. กรุงเทพฯ: เจ้าพระยา.
- พิชัย สราญรัมย์ และคณะ. (๒๕๒๖). ความรู้เรื่องมะเกลือและแนวทางการวิจัย. กรุงเทพฯ: แก่นเกษตร.
- พิไลวรรณ ประพฤติ พรพิมล เชื้อดวงมยุ และอนิสรา เพ็ญสุข ตีบกแก้ว. (๒๕๕๗). การศึกษาการทำแผนชุมชนพหุวัฒนธรรมในการบริหารจัดการการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศบริการป่าชายเลน ตำบลห้วยเขา จังหวัดสงขลา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- พหล แก้วเอี่ยม และคณะ. ๒๕๕๗. การเพิ่มประสิทธิภาพในการวางแผนการคลังท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: สำนักนโยบายการคลัง สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง.
- พานิช จริยาวัฒน์ โลหะพุนตระกูล. (๒๕๕๓, กรกฎาคม – ธันวาคม). “การพัฒนาและการแก้ไขปัญหาชุมชนด้วยการจัดการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวโดยชุมชนกรณีศึกษาตลาดน้ำบางน้ำผึ้ง อ.พระประแดง จ. สมุทรปราการ”. วารสาร มจร.วิชาการ. ๑๔(๒๗) : ๑.
- พรรณี บุญประกอบ และคณะ. (๒๕๔๙). การวิจัยแบบมีส่วนร่วมของครูในการพัฒนาพลังปัญญาของเยาวชนไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- พิมพ์พรรณ เทพสุมาธานนท์. (๒๕๓๑). เทคโนโลยีทางการศึกษา. กรุงเทพฯ: บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์.
- รัฐนันท์ พงศ์วิริทธิ์ธร และภาคภูมิ ภัควิภาส. (๒๕๕๗, กรกฎาคม – ธันวาคม). แนวทางการพัฒนาศักยภาพโลจิสติกส์ของกลุ่มประเทศลุ่มน้ำโขงสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน : ทำเรื่อง เชียงแสน. วารสารปัญญาภิวัฒน์. ๖(๑) : ๕๑.
- วัฒนาพร ระงับทุกข์. (๒๕๔๒). แผนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง. กรุงเทพฯ: แอลพีเพรส.

ศูนย์การศึกษาการพัฒนาอ่าวคุ้งกระเบน อันเนื่องมาจากพระราชดำริ. (๒๕๕๖). การแปรรูปสมุนไพร
อำเภอท่าใหม่ จังหวัดจันทบุรี. จันทบุรี: สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงาน
โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ.

ศูนย์ศึกษาและพัฒนาวนศาสตร์ชุมชนที่ ๑๔. (๒๕๕๕). รายงานผลการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น
ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๕ เนียมหอมสมุนไพรเพื่อสุขภาพ. นครสวรรค์: สำนักจัดการ
ทรัพยากรป่าไม้ที่ ๑๔ สาขานครสวรรค์.

สร้างสี แก้วพิจิต. (๒๕๕๑). ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการผลิตผ้าไหมปักธงชัยเพื่อพัฒนาเป็นสินค้ามาตรฐาน
ผลิตภัณฑ์ชุมชน. มหาสารคาม: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

สุกัลยา ภูผวิโคก. (๒๕๕๘, กรกฎาคม – ธันวาคม). “พัฒนาการผ้าไหมอู๋ บ้านแขงบาตอล อำเภอ
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช”. วารสารวิถีสังคมมนุษย์ Journal of The Way Human Society.
๓(๒) : ๑๘๙.

สุวิมล หงส์สาม ทรงวุฒิ เอกอุฉวิงศา และ พิชัย สดภิบาล. (๒๕๕๗, กรกฎาคม – ธันวาคม). “ศึกษา
และพัฒนากระบวนการเพิ่มจำนวนเจดีย์อ้อมธรรมชาติบนด้ายฝ้ายด้วยหอมเพื่อประยุกต์ใช้
ในการออกแบบผลิตภัณฑ์สิ่งทอ”. วารสารวิชาการศิลปสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
นครสวรรค์. ๕(๒) : ๗๕.

สุนิรัตน์ ยั่งยืน และคณะ. (๒๕๕๖). การวิจัยแบบมีส่วนร่วมในการจัดการธนาคารขยะของชุมชน
บ้านหัวหนอง ตำบลขามเรียง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม. มหาสารคาม:
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

เสาวภา ไพทยวัฒน์ และคณะ. (๒๕๕๕). การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมชุมชนบางคนที่จังหวัด
สมุทรสงคราม. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. (๒๕๔๗). รายงานการวิจัยเรื่อง แนวทางการส่งเสริม
ภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษา. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

สำนักวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร. (๒๕๔๔). การศึกษาวิจัยเศรษฐกิจสมุนไพรไทย กรณีศึกษา :
ว่านหางจระเข้ ฟ้าทะลายโจร ตะไคร้หอม และโพล. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยเศรษฐกิจ
การเกษตร สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

อรศิริ ปาณินท์. (๒๕๕๖, มกราคม-เมษายน). ““การอ่าน” ความเปลี่ยนแปลงและหลากหลายของ
ชุมชนและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น”. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง. ๙(๑) : ๑๓๑-๑๕๔.

ศิริณี จุฑาปะมา และศุภมาศ ศรีวงศ์พุก. (๒๕๕๐). ผลกระทบการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่มีต่อ
ประเพณีท้องถิ่นในเขตอีสานใต้. กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมวัฒนธรรม.

อดุลย์ คามดิษฐ์. (๒๕๔๙). หัตถกรรมผ้าไหมมัดหมี่บ้านเหล่าเหนือ อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น.
เลย: มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย.

- อนงค์พรรณ หัตถมาศ และสุภาวรงค์ ศรีเทพ. (๒๕๕๕). การพัฒนาผลิตภัณฑ์จากฝ้ายย้อมสีจากมะขามหวาน. เพชรบูรณ์: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบูรณ์.
- อลงกรณ์ อุดุลยานนท์ และคณะ. (๒๕๕๘). โครงการพัฒนาฐานข้อมูลอุตสาหกรรมเชิงเปรียบเทียบเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขัน (Competitive Benchmarking) สาขาสิ่งทอและเครื่องนุ่งห่ม. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาอุตสาหกรรมสิ่งทอ.
- อภิชาติ วาที. (๒๕๕๖). รายงานการศึกษาส่วนบุคคลเรื่อง การพัฒนามาตรฐานผลิตภัณฑ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่ประชาคมอาเซียน กรณีศึกษา : กลุ่มอาอาชีพทอเสื่อกก ในพื้นที่เขตเทศบาลตำบลหนองบัววง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ: สถาบันการต่างประเทศเทวะวงศ์วโรปการ กระทรวงการต่างประเทศ ลิขสิทธิ์ของกระทรวงการต่างประเทศ.
- อมรา จิวาลักษณ์. (๒๕๕๖). ผ้าฝ้ายย้อมสีธรรมชาติกับวิถีชุมชนบ้านพงษ์ ตำบลบริบูรณ์ อำเภอสี่หมุก จังหวัดขอนแก่น. เลย: สถาบันราชภัฏเลย.
- อมรา พงศาพิชญ์. (๒๕๕๒). วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อ่างทอง จรูญสกุลวงศ์. (๒๕๕๙). ตรา-บลายในสังคมวัฒนธรรมชนเผ่าม้งในจังหวัดเชียงใหม่. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อุทัย สมวัฒน์. (๒๕๔๐). ประเพณี ๔ เผ่าไทยศรีสะเกษ ย้อนรอยวัฒนธรรมของบรรพชนอีสาน. ศรีสะเกษ: บ้านเมือง.
- อัจฉรา ทองอยู่. (๒๕๕๐). การเปิดรับสื่อโทรทัศน์กับวัฒนธรรมการแต่งกายของวัยรุ่นในเขตกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เอกวิทย์ ณ ถกลาง. (๒๕๔๔). ภูมิปัญญาอีสาน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์.
- Bechtold,T., Turcanu, A., Ganglberger, E. and Geissler, S. (๒๐๐๓). Natural dyes in modern textile dyehouses – how to combine experiences of two centuries to meet the demands of the future?. Journal of Cleaner Production. ๑๑(๕) : ๔๙๙ – ๕๐๙.
- Casselmann, K. D.. (๒๐๐๙). Praxis and Paradox: The Culture of Natural Dyes in Britain, ๑๗๕๐-๑๙๐๐. Textile. The Journal of Cloth and Culture. ๗(๑) : ๖ – ๒๗.
- Holland, C., Terry, A. E., Porter, D. and Vollrath, F. (๒๐๐๗). Natural and unnatural silks. Polymer Communication. ๔๘(๑๒) : ๓๓๘๘ – ๓๓๙๒.
- Fraser, L. U. (๑๙๙๐). Hand woven Textiles of South-East Asia. Singapore : Oxford University.
- Kurt, Willner. (๒๐๐๘). Clothes for wellness. New York : Free Press.

- Liakopoulou-Kyriakides, M., Tsatsaroni, E. and Laderos, P. (୧୯୯୯). Dyeing of cotton and wool fibers with pigments from *Crocus sativus* – The Effect of enzymatic treatment. *Dyes Pigments*. ୩୬(୩) : ୨୧୫ – ୨୨୦.
- Locher, Ivo. (୨୦୦୬). Technology for System-on-Textile integration. Germany : Eidgenoessische Technische Hochschule Zuerich University.
- Moiz, A., Ahmed, M. A., Kausar, N., Ahmed, K. and Sohail, M. (୨୦୧୦). Study the effect of metal ion on wool fabric dyeing with tea as natural dye. *Journal of Saudi Chemical Society*. ୧୫ : ୬୯ – ୭୬.
- Saxena, S., Vaederajan, P. V. and Sheikh, A. J. (୨୦୦୫). Potential of *dalbergia latifolia*, *eucalyptus globulus* and *tectona grandis* leaves for dyeing of cotton. *Proceedings from IUFRO World Forest Congress, Research Group ୫(୧୧)*: ୨୩ – ୩୦.
- S.M. Burkinshaw, N. Kumar. (୨୦୦୯). The mordant dyeing of wool using tannic acid and $FeSO_4$ Part ୧ : Initial finding. *Dyes and Pigments*. ୮୦, ୫୩ – ୬୦.
- Tsatsaroni, E., Liakopoulou-Kyriakides, M. and Eleftheriadis, I. (୧୯୯୯). Comparative studies of dying properties of two yellow natural pigments - The Effects of enzymes and Proteins. *Dyes Pigments*. ୩୩(୫) : ୩୦୩ – ୩୧୫.
- Vankar, P. S., Shanker, R. and Wijayapala, S. (୨୦୦୯). Dyeing of cotton, wool and silk with extract of *Allium cepa*. *Pigment and Resin Technology*. ୩୮ : ୨୫୨ – ୨୫୩.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
รายนามผู้ให้สัมภาษณ์

รายนามผู้ให้สัมภาษณ์

- กาล ดวงนิล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๕๙
- จันจิรา ดวงไชย เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ หมู่ที่ ๑๐ บ้านเปือย ตำบลพรหมสวัสดิ์ อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๕๙
- จุฑามาศ สายทอง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ หมู่ที่ ๑๐ บ้านเปือย ตำบลพรหมสวัสดิ์ อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๕๙
- ฉลวย ชูสี เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ เลขที่ ๑๒/๑ หมู่ ๓ ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๕๙
- เฉลิม สงค์พิมพ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๕๙
- ทองคำ กาญจนะหงส์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์
เป็นผู้สัมภาษณ์, หมู่ที่ ๑๘ บ้านโนนสามัคคี อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๕๙
- ทองแสง สงค์พิมพ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙
- ทองใส จิริงดา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ หมู่ที่ ๑๐ บ้านเปือย ตำบลพรหมสวัสดิ์ อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๕๙
- บุญนาถ กิ่งสาร เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสีวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

บัวศรี แพงพรหม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๕๙

เบ้า จวงจันทร์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ เลขที่ ๑๙๕ หมู่ที่ ๘ บ้านกระแซง ตำบลคำแย อำเภอยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๕๙

ประดิษฐ์ มะยา เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

ประไพศัคดี ดวงนิล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๕๙

รจน์ สงค์พิม เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

ราตรี ดวงนิล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

วรรณ ดวงนิล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมืองน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมืองน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

สมคิด ศรีสวรรค์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ หมู่ที่ ๑๐ บ้านเปือย ตำบลพรหมสวัสดิ์ อำเภอยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ

เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๕๙

สอน ศรียันต์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณน์ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,

ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมื่อน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมื่อน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะหริ่ง จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

สะพาน บุตรนามรักษ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์
เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ ตำบลพยุห์ อำเภอพยุห์ จังหวัดศรีสะเกษ เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๕๙
เหรียญ ดวงนิล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมื่อน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมื่อน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะหริ่ง จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

เหรียญ พรหมวงศ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมื่อน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมื่อน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะหริ่ง จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๙

อมรพันธ์ ดวงนิล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, กัลยวรรณ สาสิวรรณ และรชพรรณ ฆารพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์,
ที่ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนเสื่อเก็บย้อมมะเกลืออบสมุนไพรเพื่อสุขภาพบ้านเมื่อน้อย หมู่ที่ ๖
บ้านเมื่อน้อย ตำบลเมืองหลวง อำเภอยะหริ่ง จังหวัดศรีสะเกษ
เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๕๙

ภาคผนวก ข
เครื่องมือที่ใช้การเก็บข้อมูล

แบบสำรวจ

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

.....

บริบทชุมชน

บ้าน.....ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....

๑. ประวัติชุมชน

๑.๑ ประวัติความเป็นมาชุมชน

.....
.....
.....
.....
.....
.....

๑.๒ สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน/ชุมชน

.....
.....
.....
.....
.....
.....

๑.๓ สภาพเศรษฐกิจสังคม

.....
.....
.....
.....
.....
.....

๑.๔ แหล่งโบราณคดี/ประวัติศาสตร์ แหล่งท่องเที่ยว

.....

.....

.....

.....

๒. วิเคราะห์ SWOT ชุมชน

จุดแข็ง (S)

.....

.....

.....

.....

จุดอ่อน (W)

.....

.....

.....

.....

.....

โอกาส (O)

.....

.....

.....

.....

.....

อุปสรรค (T)

.....

.....

.....

.....

.....

แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

.....

สถานะผู้รับการสัมภาษณ์

☐

ผู้นำชุมชน

☐

ปราชญ์ชาวบ้าน

☐

กลุ่มทอผ้า

ตอนที่ ๑ ข้อมูลเกี่ยวกับผู้ให้สัมภาษณ์

๑.๑ ข้อมูลผู้ให้สัมภาษณ์ (นาย/นาง/นางสาว).....

เกิดวันที่.....เดือน.....ปี.....อายุ.....ปี

๑.๒ บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....บ้าน.....ตำบล.....

อำเภอ.....จังหวัด.....รหัสไปรษณีย์.....

โทรศัพท์.....

๑.๓ สถานะภาพ/ตำแหน่ง.....

ตอนที่ ๒ เพื่อศึกษาบริบทของชุมชน บริบทของกลุ่มทอผ้าไหมย้อม และกระบวนการย้อมผ้า

๑. ประวัติชุมชน

๑.๑ ประวัติความเป็นมาชุมชน

.....

.....

.....

.....

.....

.....

๑.๒ สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน/ชุมชน

.....

.....

.....

.....

.....

.....

๑.๓ สภาพเศรษฐกิจสังคม

.....

.....

.....

.....

.....

๑.๔ แหล่งโบราณคดี/ประวัติศาสตร์ แหล่งท่องเที่ยว

.....

.....

.....

.....

.....

๑.๕ ภูมิปัญญาท้องถิ่น

.....

.....

.....

.....

.....

๒. บริบทกลุ่มทอผ้า/ย้อมผ้า

๒.๑ เริ่มตั้งครั้งแรกปี พ.ศ.....ผู้เริ่ม.....

๒.๒ ทำไมจึงตั้งกลุ่มทอผ้า (อดีต).....

สถานที่ก่อตั้งครั้งแรกที่ไหน.....

สมาชิกเข้าร่วมกลุ่มครั้งแรก.....คน ได้แก่.....

.....

.....

.....

๒.๓ ปัจจุบันมีสมาชิก.....คน

๒.๔ วัตถุประสงค์ของกลุ่ม (ปัจจุบัน).....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

๒.๕ ท่านได้รับการสืบทอดจากใคร.....
วิธีการอย่างไร.....

.....

๒.๖ ครั้งแรกเมื่อเข้ากลุ่มท่านได้รับการสอนทักษะการทอผ้าหรือไม่ อย่างไร ถ้าได้รับการสอน
โดยใคร.....

.....

.....

.....

๒.๗ ความเชื่อเกี่ยวกับการทอผ้า.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

๒.๘ การพัฒนาทักษะการทอผ้าช่วงที่ผ่านมาเป็นอย่างไร

.....

.....

.....

.....

.....

.....

๒.๙ ได้รับการสนับสนุนจากแหล่งใด

- หน่วยงานราชการ สนับสนุน.....
- เอกชน สนับสนุน.....
- ชุมชน สนับสนุน.....

๓ กระบวนการทอผ้า/ย้อมผ้า

๓.๑ การเตรียมการก่อนการย้อม

.....

.....

.....

.....

.....

๓.๒ วัสดุ อุปกรณ์ ในการย้อมมีอะไรบ้าง (มีอุปกรณ์อะไรที่เพิ่มประสิทธิภาพในการย้อม)

.....

.....

.....

.....

.....

๓.๓ การย้อมสี/การเตรียมสีจากธรรมชาติ

.....

.....

.....

.....

.....

๓.๔ วัตถุประสงค์ในการผลิตได้จากแหล่งใด

- ภายในชุมชน โดยวิธี.....

.....

- ภายนอกชุมชน โดยวิธี.....

.....

- อื่นๆ.....

.....

๓.๕ หลังย่อม

๓.๕.๑ บรรจุภัณฑ์

.....

.....

.....

๓.๕.๒ จุดเด่นของผลิตภัณฑ์

.....

.....

.....

๓.๕.๓ แหล่งจำหน่าย

.....

.....

.....

๓.๕.๔ การรับรองผลิตภัณฑ์/รางวัลที่ได้รับ

.....

.....

.....

.....

๔ การบริหารจัดการกลุ่ม

๔.๑ มีการบริหารจัดการ คณะกรรมการ.....

.....

.....

.....

๔.๒ ผลตอบแทนที่ท่านได้รับจากการเป็นสมาชิกกลุ่มทอผ้า/ย้อมผ้า.....

.....

.....

๔.๓ ท่านคิดว่าเมื่อมีกลุ่มทอผ้านี้เกิดขึ้นได้ส่งผลต่อชุมชนอย่างไร.....

.....

.....

๔.๔ ท่านจะนำความรู้ความสามารถในการทอผ้าไปสร้างประโยชน์ให้กับชุมชนได้อย่างไร
(สอน และวิทยากร).....

.....

.....

๔.๕ ท่านต้องการปรับปรุงการย้อมผ้าในด้านบ้าง.....

.....

.....

.....

แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

.....

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

สถานที่บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....บ้าน.....

ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....

ชื่อ-นามสกุล.....อายุ.....ปี โทรศัพท์.....

๑. กรุณาเล่าเรื่องราว ประวัติความเป็นมาของการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ มีที่มา
อย่างไร

.....
.....
.....
.....
.....

๒. มีการส่งต่อหรือสืบสานภูมิปัญญาเหล่านี้อย่างไร และให้กับใครบ้าง

.....
.....
.....
.....
.....

๓. มีกระบวนการขั้นตอนการทำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ อย่างไร

.....
.....
.....

.....

.....

.....

๔. มีสนับสนุนช่วยเหลือจากหน่วยงานภาครัฐหรือไม่

.....

.....

.....

.....

.....

.....

แบบบันทึกการสนทนากลุ่ม

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

.....

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

สถานที่บ้านเลขที่.....หมู่ที่.....บ้าน.....

ตำบล.....อำเภอ.....จังหวัด.....

ผู้ร่วมสนทนา ๑.....

๒.....

๓.....

๔.....

๕.....

๑. เริ่มต้นในการก่อตั้งกลุ่มมีที่มาที่ไปอย่างไร.....

.....

.....

.....

.....

๒. มีวิธีการขั้นตอนในการนำสมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลืออย่างไร

.....

.....

.....

.....

๓. จะมีวิธีการอนุรักษ์สืบทอดบอกต่อลูกหลานอย่างไรเพื่อให้สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ

จังหวัดศรีสะเกษ ยังคง

อยู่.....

.....

.....

.....

.....

๔. การวิเคราะห์ศักยภาพของกลุ่มโดยวิธีการ SWOT Analysis

จุดแข็ง (S)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

จุดอ่อน (W)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

โอกาส (O)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

อุปสรรค (T)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

แบบสังเกต

การผลิตชุดความรู้ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมสำหรับชุมชน : สมุนไพรอบผ้าไหมย้อมมะเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ

.....

☐ แบบมีส่วนร่วม ☐ แบบไม่มีส่วนร่วม

สังเกตเมื่อวันที่.....เดือน.....พ.ศ.....

๑ สังเกตวิถีชีวิตของบุคคลในชุมชนด้านต่างๆ

ข้อมูลที่ได้.....

.....

.....

.....

๒ สังเกตกลุ่มสมาชิกในการทอผ้า

.....

.....

.....

๓ สังเกตการจัดเตรียมอุปกรณ์ในการทอย้อม

.....

.....

.....

๔ สังเกตการจัดจำหน่ายผลิตภัณฑ์ผ้าทอ

.....

.....

.....

๕ เรื่องอื่นๆ

.....

.....

.....

ภาคผนวก ค

ประวัติผู้วิจัย

ประวัติผู้วิจัย

หัวหน้าโครงการ

ชื่อ-นามสกุล : นางสาวกัลยวรรณ สาสีวรรณ
 ระดับการศึกษา : กำลังศึกษาปริญญาโท หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
 สาขาวิชาวัฒนธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
 ความชำนาญ/ความสนใจพิเศษ
 การวิจัยสังคมศาสตร์ กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม
 หน่วยงาน สถานที่ติดต่อ : มหาวิทยาลัยราชภัฏร้อยเอ็ด ๑๑๓ หมู่ ๑๒ ตำบลเกาะแก้ว
 อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ๔๕๑๒๐
 หมายเลขโทรศัพท์ : ๐๙๘-๖๕๖๑๒๕๓
 E-mail : papapapam30@gmail.com

ผู้ร่วมงานวิจัย

ชื่อ-นามสกุล : นางสาวรชพรรณ ชารพันธ์
 ระดับการศึกษา : ปริญญาเอก หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาวัฒนธรรมศาสตร์
 มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
 ความชำนาญ/ความสนใจพิเศษ
 การวิจัยสังคมศาสตร์ การวิจัยมนุษยศาสตร์ การวิจัยเชิงปฏิบัติการ
 แบบมีส่วนร่วม การวิจัยทางวัฒนธรรม การวิจัยกลุ่มชาติพันธุ์
 การผลิตสื่อทางวัฒนธรรม
 หน่วยงาน สถานที่ติดต่อ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ๒๓๙
 ถนนห้วยแก้ว ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่
 ๕๐๓๐๐
 หมายเลขโทรศัพท์ : ๐๙๖-๖๔๑๖๕๓๕
 E-mail : yimmy_jr@hotmail.com, ratchapan.k@cmu.ac.th